

О.МУХТОР

МИНГ БИР ҚИЁФА

Роман

«ШАРҚ» НАШРИЕТ-МАТБАА
КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1994

«Минг бир қиёфа» романи хаёлий олис замонлардан тортиб қиёмат койим бўладиган, инсон қайта тириладиган даврни ўз ичига олади. Бу, албатта, жуда катта давр, аммо биргина инсон қисматида у жамланани ва замондошимиз бўлган одамнинг чигал хаётини акс эттиришга хизмат қилади. Асар ўз руҳи билан Маркеснинг «Юз йил танҳоликда», Булгаковнинг «Уста ва Маргарита» романларига яқин туради.

ОМОН МУХТОР

МИНГ БИР ҚИЁФА

Роман

**«Шарк» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 1994**

Мухаррир *З. А. Мирзаҳақимова*

Безакловчи *рассом Азиз Умаров*

Бадий муҳаррир *М. М. Аъламов*

Техник муҳаррир *Л. Ю. Хиждова*

Мусаххих *Ю. Т. Бизаатова*

Теришга рухсат берилди 01.11.93 й. Босишга рухсат этилди 26.01.94 й.
Формати 84×108¹/₃₂. Адабий гарнитура. Офсет босма. Шартли босма
листи 8,40. Нашриёт ҳисоб листи 8,26. Тиражи 50000. Буюртма № 2440.
Баҳоси шартнома асосида.

**«Шарк» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700083, Тошкент ш., Буюк Турон кўчаси, 41-уй.**

© «Шарк» нашриёт-матбаа концернининг Бош таҳририяти,
1994.

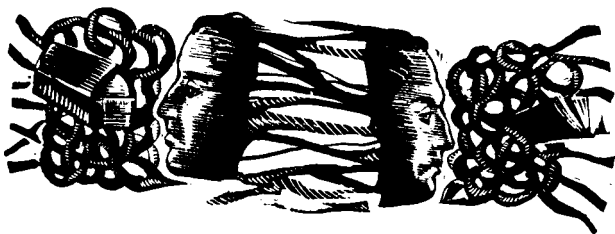
ИККИ ОҒИЗ СЎЗ

Ким ўқисин-ўқимасин, очигини айтишим керак:
бу — хаёлийми, фалсафийми, шунақа бир асар!

Албатта, ёзувчи ҳар қандай асарда ўзи кузатган —
эшитган, кўрган ҳаёт ҳақиқатларини акс эттиради.
Лекин барибир, бу асар кўпроқ хаёл маҳсули; мен
ҳаётдаги аниқ воқеалар, одамларни — бўёқ бериб,
умумлаштириб юборишга ҳаракат қилганман.

Асардаги ҳикоятларда, асосан, ҳар хил одамлар
учраганидан, кимгадир улар бир-бирига деярли боғлиқ
эмасдек туюлиши мумкин. Аммо зийрак ўқувчи, нега уч
ҳикоят яхлит асар деб аталгани, маъно ва мазмун
нимадан иборат эканлигини ўзи илғаб олади, деб ўй-
лайман.

Яна бир гап. Ушбу асарни барча — дунёда бўлган,
бор, туғилажак энг гўзал инсонларга бағишладим...

Биринчи ҳикоят Тўрт манзара

*Остонанда тупроқ бўлдим, вале
Демадингки, хоксорим қани?..*

(Кўшиқдан)

БИРИНЧИ МАНЗАРА

ТУТҚУН

I

Кўча ойдин, ёруғ, аммо бўм-бўш эди.

У машина тутишга анча уринди. Бўлмади. Ҳаси
ичган, оёқда зўрға турган одамга ярим тунда биров
машина тўхтатмайди! Кўркишадими, ким билсин...

Ниҳоят, бекатга етиб келиб, автобус ёки троллейбус
кутишга қарор килди. Лекин хадеганда булардан ҳам
биронтасининг қораси кўринмади. Машина сийраклаш-
ган бунақанги бемахалда автобус ёки троллейбус
юрармиди?! Ҳаммаси жуфтақни ростлаб қолишган, ал-
батта!

Шаҳар — Катта шаҳар, уйгача йўл беш чакиримдан
кам эмас.

Шундай бўлса ҳамки, пойи-пиёда кетавераман, де-
ган қарорга келди.

Йўқ, шу пайт кутилмаганда қандайдир япаски ав-
тобус йўлда пайдо бўлиб, бекатга яқинлаша бошлади.

У бир умидланиб-бир умидсизланиб, шунинг
баробарида, шошганича, иккала қўлини бар-баравар
кўтарди.

Автобус унинг ёнгинасига келиб тўхтади. Олд-орқа копқалар ланг очилди.

Шу аснода, у автобусда йўловчилар йўқлигини пайкаб, қандай яхши одам экан бу ҳайдовчи, менинг бир ўзим учун тўхтатди-я, деб ўйлади. Бироқ машинага миниб, копқалари ёпилган машина йўлга тушгач, олдинга ўтди-ю, машинада ҳайдовчининг ўзи ҳам кўринмаётганини сезиб, анграйиб қолди.

Бошқа одам бундай шароитда кўрққанидан ўзини йўқотиб, айюҳаннос солиши мумкин эди. У эса, табиатан анча босик, дунёни сув босса тўпигага чиқавермайдиган киши бўлгани, бунинг устига, яхшигина кайфи борлигидан, пинагини ҳам бузмади. Қани, кўрайлик-чи, буёғи қандок воқеа рўй бераркин, деб ўйлаб, юмшоқ ўриндиққа ўзини ташлаганича, мудрашга тушди.

Кўп ўтмай, ҳайдовчиси йўқ машинада уйими, унга дахли йўқ бир томонгами — кетаётганини ҳам унутиб, ширин ўйга толганича, бир пайтлар ёктириб қолган қизнинг исмини шивирлаб, ўшанга бағишлаб ёзган шеърини баланд овозда, қироат қилиб ўқий бошлади:

*Сизга очиқ
Менинг бағрим,
Мумкин унга
тиғ санчиш.
Ўзимники аламларим,
Сиздан
туймайман ранжиш.*

*Сизга бу жон,
Ой юзлигим,
Мумкин
тутмоқлик тўпга.
Ўзимники бахтсизлигим,
Сиздан
қилмайман ўпка.*

*Совурмоқ ҳам,
секин-аста
Мумкин
Менинг кулимни.
Яқин келиб
бир нафасга,
Тутсангиз бас,
Қўлимни...*

У қачонлардир айрилиб қолган ўша — ўзининг «ой юзлиги»ни эслаб, ҳозир беихтиёр хўнграб йиғлаб юборди. Кейин, чўнтагидан рўмолча чиқариб кўзларини арганича, чуқур хўрсинди.

Киприкларига ҳали илинган, мудрок кетиб, кайфи ҳам бу орада бир оз тарқай бошлагандек эди. Ақл бовар қилмайдиган жуда антика иш бўлди-ку, шу кетишда ўзи қаёққа қараб кетяпмиз, ўртоқ, деб ўйлаб, энди у сал эс-ҳушини йиғиб, бошини кўтарганча ойнадан чор-атрофга разм солди.

Автобус шаҳарни орқада қолдириб, аллақандай ўнқир-чўнқир дала-дашт йўлига чиқиб олган, гоҳ кескин силтаниб, гоҳ осойиштаганиб, олдинга босар эди.

У ҳамон кўрқув-вахимани хаёлига келтирмай, шунчаки, бу иш яхшиликка олиб бормайдиганга ўхшайди, қандоқ воқеа рўй беришини кутиб ўтирмасдан, машинадан тушиб қўя қолсаммикан, деб ўйлади. Шунга шахд этиб, ўрnidан сапчиб турганича, эшикни зарб билан бир-икки тепди. Аммо бундан ҳеч қандай натижа чиқмади: қопка мустаҳкам эди!

Умрида иши бўлмаганидан машина тилини тушунмаганига қарамай, хайдовчи ўрнига ўтиб ўтирганча машинани тўхтатиш, қопқаларни очишга жазм этгиси келди. Лекин бунга ҳаракат қилишга урингани заҳоти, вулкон яқинида турган одамдек, қаттиқ силкиниб, орқага учиб кетди. У, чамаси бошқа бир жойдан бошқарилаётган япасқи машинанинг телбалигидан ажабланиб қолаверди.

Автобус ахийри дала-дашт йўлидан ногаҳон икки томони қуюқ дарахтзор йўлкага кирди. Яна бир оз юрилгач, узокдан тақа шаклида қурилган уч қаватли оқиш-қизғиш иморат кўринди. Ажабланарли жойи, машина нақ мана шу иморатнинг ит ялагандек силлик, тоза зинапоялари олдига келиб тўхтади ва қопқалари шарақлаб, қайтиб ланг очилди. Бундан ҳам ажабланарлиси, айни шу сонияда қора костюм кийган тўртта сипо йигит зинапояда қаёқдандир ҳозир у нозир бўлиб қолишди.

— Тушинг, ока. Тушавуринг. Кутиб ўтирибмиз! — деди йигитлардан ориқ, ёши каттароғи баланд товушда.

Автобусдан у, илож-ноилож, шу билан бирга, баёнсиз ҳайрат туйиб, пастга тушди. Йигитлар уни қуршаб,

минг йиллик кадрдонлардек илжайишиб, кифтига қокиб, оқиш-қизғиш бино ичкарасига бошлашди.

Биринчи қават бурчагидаги кўз камашадиган даражада ёруғ хонага киришди. Хона ўртасидаги дабдабали чиройли столнинг ён томонидаги афтидан омонат суриб қўйилган юмшоқ курсида бўй-басти лилипутдан сал каттарок, қаримсиқ-кўса бир киши алланечук кибрлангандек, ялпайиб ўтирарди. Йигитлар қуршовида хонага кириб, юзма-юз келганида, ҳар қалай, бу одам тўғрисида у, ўн-ўн икки ёшдаги болаларни эслатар экан, деб ўйлади.

Унга, йигитларга ўхшаб, хонадаги киши ҳам мамнун илжайиб қаради. Кейин, секин ўрнидан туриб, ўз қадди-қомати, баҳодирона келбатини намойиш этаётгандек, оёқларини керганича, қоксуяқ кўкрагини кўтариб, унга бошдан-оёқ тунд кўз ташлади.

— Ароқ текин, деб молдай ичибсиз-ку, тақсир. Бўғрикиб, шолғомдай қизариб кетганингизни қаранг! — деди ниҳоят оксоқолларга хос салмоқ билан. Сўнг, бирдан кўрсатма берди: — Қўйин-чўнтакда бор нарсани манави стол устига олиб қўйинг!

Унга бу одам бекорчиликдан ҳазиллашаётгандек бўлиб туюлди. Олдиндан ортиқча хавфсирамагани учун ҳам, булар зерикиб ўтириб, ўйин қилишяпти, деб ўйлади. Ўйинни бузгиси келмаган киши оҳангида:

— Бўлса, яна ичаверамиз, тақсир, ичимиз хум бўлиб кетган! — деди қулиб. — Лекин миршабга айланиб, чўнтакни қоқиштириш йўқ. Чунки ўзим ҳам қавлаб, баъзан ҳеч вақо тополмайман. Аҳволимиз шунақа!..

Бироқ беҳосдан шу сонияда унинг гарданига зарб билан бир мушт тушди. Энкайган эди, қорнига ҳам қимдир мушт туширди. Наҳотки, боя илжайиб турган йигитлар энди ҳунар кўрсатишаётган бўлса?!

У ҳазил ҳаром эканлигини ҳис этиб, ади-бадини дарҳол тўхтатганча, қўйин чўнтагида бор нарсаларни стол устига олиб қўйди. Бу — кечки пайт ўзи борган зиёфатга ялтироқ таклифнома қоғози, гувоҳнома, бир ховуч сарик чақа солинган эски қопчиқ эди.

Қаримсиқ-кўса олифталик қилиб атайин шундай кийинганми, эғнидаги йигитларникига нисбатан одмироқ костюм елкаларида қандайдир қопга ўхшаб шалвираб осилиб турар, тугмалари ҳам бетартиб қадалгандек эди. Шунга қарамай, бу одам шахсан йигитлар устидан ҳукмфармо бўлса керакки, ҳамон оёқларини

кериб турганича, кани, бор нарсани бирма-бир кўриб чиқинглар-чи, нима гап экан, дегандек стол устига имо килди.

Йигитлар таклифнома, гувоҳномани кўздан кечиришиб, копчикдаги сарик чақаларни ҳам эринмасдан санаб чиқишди. Сўнг, негадир ўзларича «копқок» деб кўйишди.

Кўса бир лаҳза чуқур ўйга толгандек бўлиб, хонада нари-бери юрди Ахийри, қайтиб юмшоқ курсига ҳоргин ўтириб, унга эзгин бир кўйда:

— Хў-ўш, Бурҳон Шариф ўзлари эканлар-да, так-сир? Шуни айтиб кўйсалар бўлармиди?! — деди.

У анча ҳушёр тортган эди. Ҳозир, айникса, сергакланиб, беихтиёр журъатланди.

— Ҳа, мен Бурҳон Шарифман. Менга бунақа муомала қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Мени минглаб одам билади. Ҳамма ҳурмат қилади! Кимки ҳисоблаш-маса, ўзидан кўрсин. Ўзига қийин...— Бу сўзларни у хаяжондан бўғилиб, алам-надомат билан айтди.

Унинг кутганига зид ҳолда, бу сўзлар хонадагиларни чўчитиб, дарров инсофга келтириб қўяқолмади. Аксинча, орик, ёши каттарок йигит шу палла унга рўпара келиб, тўғри кулок-чаккасига уриб юборди. У гандирак-лаб йикилгач, бу етмагандек, йигитлардан бири орқаси, бошқаси корнига тепди.

Қайтиб ўрnidан тургудек ҳолда эмасди. Бутун ичи ағдарилиб, қора қони оғзига келган, усти, афти-ангори дабдала эди. Аммо бу одамларнинг ўзи киму ундан муддаоси нима эканлигини билмаганидан, асабийлашиб-довдираб, яна оёққа қалқиди.

— Келинг, сичқон-мушук ўйнамайлик,— деди қаримсик бу гал киноясиз, дўстона оҳангда. — Очигини айтсангиз, қутулиб кетасиз. Сизга истаганча яхшилиқ ҳам қилишимиз мумкин. Хў-ўш, қўлингизда бизга тегишли қандай ҳужжатлар бор? Сизга ким берган? Улар ҳозир қаерда?!

Унга бирданига ҳамма нарса ойдинлашди-қолди.

Булар бекорчи одамлар эмас, уни ичгани учун қўлга туширган миршаб ҳам эмас, булар — ўзларини давлат кишисидан ҳам сипо тутиб, пайти келганида ҳар қандай қабихликдан қайтмайдиган жинойтчи қорчалонлар, холос. Уни Бурҳон Шариф деб ўйлашган! Бурҳон Шариф сўнгги икки йилда бошига турган-битган ғалвани сотиб олиб, турли ташкилотлар, қорхоналардаги

конунбузарликларни очишга уриниб юрибди. Бурхонни кўрkitмокчи бўлиб, кўнғирок қилган, имзосиз хат ёзган, машинаси ойналарини синдириб, филдиракларини тешиб кетган холлар юз бериб турган эди! Лекин Бурхон учун бу нарсалар аҳамиятсиз, ҳатто жонининг ҳам кадри йўкми, чекинадиганга ўхшамас эди. Мана шу журъат-жасорати туфайлидир, сўнги икки йилда номи чиқиб, одамлар орасида жуда катта обрў-эътибор ҳам қозонган эди! Бурхон ҳақидаги бу гапларни у яхши биларди. Ўзини Бурхон Шарифман, деб баттар тутилишини эса хаёлига келтирмаган эди.

— Мен ҳеч нарсани билмайман, — деди тўғриси у.

— Биласиз! Кўп нарсаларни биласиз! Шу ерда ўтириб, бўйнингизга ип боғлагандек сизни судраб келтирибмизми, биз ҳам биламиз! — бўш келмади кўса. — Гапиринг! Бир бошдан...

— Менинг сизларга гапим йўк, — деди у. Бирок унинг оддий бу икромини қайсарлик деб ўйлашди, «оксоқол»нинг имоси билан йигитлар уни яна уриб-тепа бошлашди. Ниҳоят, юмшоқ курсида ялпайиб ўтирган «оксоқол» тўнғиллаб: «Обборинглар. Пишсин!» деб кўрсатма берди.

Бу хонага илжайишиб олиб киришган йигитлар, уни энди уриб-суриб олиб чиқишди.

2

Биринчи қаватнинг нариги бурчагидаги коп-коронги бир хонага уни туртиб киритганча, эшикни маҳкамлашди.

У хона ўртасида анчагача чайкалиб, гангиб-паршонланиб турди.

Кейин, сал ўзига келиб, кўзи қоронғига ўргана бошлади.

Хонада ўтириб-тургани курси, каравот дегандек на бир жихоз, на бир палос бор. Бу хона супуриб кўйилган, тўртта яланг девор ва биргина эшикдан иборат эди.

У тўрдаги бир бурчакка бориб, қунишиб ўтирди.

Албатта, дастлаб мен Бурхон Шарифман, дегач у ўзини охиригача Бурхон Шарифдек тутиши шарт эмасди. Сенлар адашдинглар, мен ҳам сенларни адаштирдим, деб очиғини айтиши, бошқа одам эканлигини исботлашга ҳаракат қилиб, қутулиб кетишга уриниши мумкин эди. Аммо инсон дунёда азалдан дўст ва душ-

ман деган тушунча орасида юради. Аллакаердаги номардлар иродасига бўйсуниб, хиёнат қилгандек иш тутишга унинг виждони йўл бермади!

Аслида, у билан қаримсик-кўса ўртасида савол-жавоб бундай бўлиши керак эди:

— Бурхон Шариф ўзлари эканлар-да, таксир?

— Йўк, мен Бурхон Шариф эмасман...

— Бўлмаса, кимсиз?

— Мен Абдулла Ҳакимман. Бурхон Шариф бизнинг идорамизда мавқе эгаллаган бир киши. Мен эсам, хат, қоғоз ташиб юрадиган оддий хизматчиман, холос.

— Икковларинг тенгдошмисанлар?

— Йўк. Бурхон Шариф мендан икки ёш катта. Лекин афт-ангоримиз ўхшайди. Одамлар ака-уками, эгизакми, деб ўйлашади. Ҳаётда шунақаси ҳам бўлар экан.

— Бу, чўнтагингиздан чиққан нарсаларга нима дейсиз?

— Сарик чақалар билан эски қопчиқ меники... Гувохномани янгилаш учун Бурхон Шариф менга бериб қўйган эди. Мен оддий хизматчи эканлигимга қарамай, ёзиш-чизишга дурустман. Шу иш чўзилмасин, деб хужжатни чўнтагимда олиб юрган эдим. Таклифномага келсак... мен ёшлиқдан отасиз ўсганман. Ака-укаларим йўк. Бир қари онам бор эди, у киши ҳам ўлиб кетди. Бунинг устига, яхши кўриб юрган севгилимдан айрилгач, дунёдан кўнглим совиб, бола-чақа ҳам қилмадим. Қисқаси, ижара уйда яшайман; еб-ичишимнинг тайини йўк. Бурхон Шариф бировнинг холига тушунадиган одам. Кўпинча бир ерга боролмайдиган бўлса, таклифномани менга беради. Кўчада овқат қидириб юрмасдан, зиёфатга борақолинг, дейди. Камбағалнинг бир тўйгани — бой бўлгани. Мен ҳам жон деб кетавераман.

— Сиз нима, ичишга ружу қўйганмисиз?

— Унчалик эмас. Ўзи тўғри келиб қолганида бир ичмасам, ойлаб ичмай ҳам юравераман. Лекин баъзан каттиқ ичган пайтларим бўлади. Буниси, албатта, даврага боғлиқ.

— Давра? Қанақа давра?

— Зиёфатни айтяпман... Мана, масалан, бугун бир санъаткорнинг туғилган куни экан. Бутун шоирлар, хонандаю созандалар тўпланган. Олимлар, ҳар хил арбоблар! Мени ҳам обрўли бирон одам бўлса керак,

деб ҳаммаси илжайиб қарайди. Қадах уриштиради. Бунақа пайтда яйраб кетиб, ичганингни билмай қоласан.

— Нега зиёфатга Бурхон Шарифнинг ўзи бормади?

— Қачон? Бугунми?

— Бугун.

— У бир ёкка махфий иш билан уч-тўрт кунга кетаётган экан.

— Қаерга? Қандай иш билан?

— Бурхон Шариф буни идорадагиларга айтиб ўтирмайди. Ҳатто хотинига ҳам айтмас керак. Зарур иш бор, кетяпман, дейди, тамом.

— Бурхон Шарифнинг орқасида кимлар турибди? Атрофида унга ёрдам берадиган кимлар бор?

— Мен унисини билмадим. У менга бир укасидек муомала қилади. Хизмат юзасидан иш буюради. Лекин ҳамма нарсани дастурхон қилиб ёзавермайди, албатта. Мени қанчалик уриб-тепманглар, шундан бошқа гап чиқиши қийин!..

Йўк! Улар ўртасида бундай савол-жавоб бўлмади. Бурхон Шариф деб ўйлаб қўлга туширган қорчалонлар билан унинг муносабати аввалдан қандайдир кулгили ва бемаъни шаклланди...

Абдулла қоронғи хона бурчагида кўнгли озиб, ҳолсизланиб ўтирганича, буни лаҳза ичида фақат шунчаки тасаввур қилди.

У қалтак еб, жони оғриётгани учун эмас, бировлардан бекорга таҳқирланганидан хўрлиги келиб, ўзини туюлмасдан алламаҳалгача аччиқ кўз ёшлари тўкди.

Ниҳоят, кўзларини артганча, ўрнидан туриб, қасдаги шердек, хонада нари-бери юра бошлади.

«Бу ердаги одамлар миршабдан, бу хона ҳукумат камокхонасидан ҳам баттар экан! Ҳеч бўлмаганда, биронта панжарали дераза ўрнатмайдими? Еки, қадимги зиндонларга ўхшаб, ақалли тепадан биронта тўйнуқ очмайдими?! Эски бир челак билан бир идишга сув солиб қўйса, қопми, бўйрами, ерга бир нарса тўшаса, ўлар эканми?! Ҳайвонлар... Уриб-тепгани кам, бу хонада ҳам азоб-уқубатга гирифтормоқчи! Қўрса-таётган ҳунарингни қара-ю!.. Одамсиз юргизган машинангдан ўргилдим!..»

Унинг мастлигидан энди ном-нишон қолмаган эди. Бирдан фикри тиниклашиб, кўзлари чарақлаб очилгандек бўлди.

«Тўхта! Бу ҳаммаси ҳали ҳолва...Сени Бурхон Шариф, деб тутишдим, осонликча қўйиб юборишмайди. Қийнашади! Буларни алдаб, аллабир тупкадаги бу кўргондан қочиб ҳам кетолмайсан! Сен арзимайдиган бирон сирни билмаганингдек, хиёнат қилишни ҳам истамайсан! Демак... демак, бошга тушгани кўз кўради. Чидаш керак! Чидаш...»

Бир лаҳза бурун ғазаб-нафратга тўлганидан журъатланиб, дадиллик сезган Абдуллани қайтиб алам-изтироб чулғади. У қоронғи бурчакка бориб, боягидек чўнкайди.

«Буёғи нима бўларкин? Қисматида қандай саҳифалар ёзиғлик? Эй, худо...»

Деворга сингиб кетгудек қапишиб олган Абдулла шу тўғрида ўйлаб, бутун юрагини баёнсиз ваҳм-хавотир эгаллади.

Анча фурсат нотинчланиб, саросималаниб ўтирди.

Кейин, ўзига мададми, мадорми излаб, ёшликда кўнгил берган севгилисини яна эслаганича, қачонлардир ёзган шеърини муқаддас бир оятдек, қайта-қайта шивирлаб ўқишга тушди:

У мени севади, деб,

*У мени кутади,
деб,*

*У мени излайди,
деб*

*Ўйлайсизми
Гоҳида?!*

Мен

*Юрагим қон бўлиб,
Қисматдан*

ҳайрон бўлиб,

Ётибман

сарсон бўлиб —

Қора

туннинг чоҳида...

Бехосдан унинг хаёлига кизик бир фикр келди: «Сени Бурхон Шариф, деб тутишдим, Бурхон Шарифнинг изидан тушишмайди! Демак, сенга доим яхшилик қилгани эвазига, ҳозирча тинч, эзгу бир ишни бажараётган Бурхонни сен ҳам асрашинг керак! Сендан хаёт умрингда бир марта фидонийлик, мардлик

кўрсатишни талаб қияпти! Тиззанг қалтираб ўтиришга ҳақкинг йўк! Гап шу... Келинлар, хунарларингни кўрсатаверинлар — мен Бурҳон Шарифман!..»

У томирларига ўтли бир қон қуюлиб, ўрnidан сапчиб турганича, хонада нари-бери юра бошлади.

3

Бурчакда мук тушиб ўтирганича қачон кўзи илинган экан — билмайди, эшик тарақлаб очилганидан уйғониб кетди.

Остонада икки нотаниш йигит турарди. Аммо булар ҳам олдингилардек қора костюм кийган, сипо эди.

— Яхши ётиб турдингизми, оқа? Бардаммисиз? — деди улардан кош-кўзи қора, лўппи юзли, чиройлиси, ҳамма шароит яратиб берилган азиз меҳмонни қаршилаётган мезбон оҳангида.

Бурни пучук, рангпар иккинчи йигит ҳам ғўлдираб, у билан шу мазмунда сўрашган бўлди.

Чироқ ўчирилмаган, бунинг устига, офтоб нури туншаётганидан, йўлак аввал кўрганига нисбатан ёруғ эди. У ётган хонанинг нақ пинжида каттакон дераза бор, лекин антика ойна ўрнатилган эканми, ташқарини илғаб бўлмас эди.

Йигитлар уни шу қаватдаги бошқа бир хонага олиб кириб, ювинтиришди. Эғнидаги уринган ҳаворанг костюмини ҳам қоқиб-чўткалаб, унинг устини ўзларича сал тартибга келтиришди. Сўнг, нима қилишмасин, қўғирчоқдай индамай, бўйсуниб турганидан мамнунланишиб, кулиб, уни иккинчи қаватга олиб чиқишди. Зинапоя қаршисидаги энсиз хонага бошлаб киришди.

Бу хонани узун, катта бир стол эгаллаган эди. Стол устига дастурхон ёзилганди.

У хонага киргани заҳоти, оғзи ланг очилиб қолди. Дастурхонда товук дейсизми, яхна гўштми, кази-карта, иссиқ таом, мева-чева — бутун жаннат ноз-неъматлари муҳайё эди. Ичкиликни айтмайсизми? Биров номини ҳам эшитиб-эшитмаган май шишалари тилла қоғозларга ўроғлиқ ҳолда қатор териб қўйилганди. Машҳур санъаткор берган кечаги зиёфат бу дастурхоннинг олдида эшлашга ҳам арзимасди!

Мени оғзимни мойлаб алдаб-аврашмоқчи, деган хаёлга бориб, шу палла унинг ўз нафсини енгганча, шарт бурилиб, эшикдан қайтиб чиққиси келди. Бирок

у хали ҳаётдан умидини узмаган эди! Бошга тушгани энди мукаррар бўлган кулфатни енгил учун дармон, куч керак! Бурҳон Шарифнинг душманлари унга ҳадеб бундай тўкин дастурхон тўшайвермасликлари аник! Ҳозир очикиб, ичаклари қўлдираб турган пайтда, аксинча, туяга ўхшаб бир ҳафталик емни ичида жамғариб қўйишига тўғри келади. Эрталабки насиба — ошдан эмас, муштан ҳам қайтмаган маъқул! Дарвоқе, муштга ҳам ана-мана навбат етишига шубҳаланмаса бўлади!..

Шуларни ўйлаб, у узун стол ёнига енг шимариб чўкканича, кўзига энг чиройли кўринган шишани очиб, катта бир қадахни тўлдириб ичди. Танлаб-чертиб тотли-таъмли таомлардан тановул қила бошлади.

Уни хонага олиб кирган йигитлар пойгакда, унга беозор, меҳрибон тикилиб, чурк этмай, ўйчан жилмайиб ўтиришарди.

У, ниҳоят, таомдан кейин шошмасдан қаҳва ичиб, ўрнидан турди.

Йигитлар уни бу гал шу қават этагидаги кироатхоналарни эслатадиган ҳайбатли бир хонага етаклашди.

Хона эшиги ёнида яна тўртта нотаниш сипо йигит саф чекиб туришарди. Аммо кечаги қаримсик ҳам шу ерда, дераза остидаги юмшоқ курсида оёқларини чалиштириб ўтирарди. Тўрдаги ойнадек ялтираб турган коп-қора япаски стол орқасида эса яна бир киши — кош-киприги бор-йўқлигини илғаш қийин бўлган, боши устарада тақир қирилган кимса ўтирар, афтидан, бу қаримсикдан юқорироқ лавозимдаги шахс эди.

— Қайфиятлар қалай? — сўради уни бошлаб келган йигитлардек, меҳрибонлик билан хона соҳиби ундан.

— Қайфият жойида. Раҳмат,— деди у ҳам мулозимат билан.

— Гап бундай,— дарҳол мақсадга кўчди стол ортидаги киши. — Биз сиздан ҳеч нарса сўрамаймиз. Хожати йўқ. Бундан ташқари, сиз давлат уйида турар экансиз, биз сизга яхши бир боғ-ҳовли олиб берамиз. Ўткинчи, аҳмоқ гапларга учиб, ўн йил жикка тер тўкиб, бундай бир пачоқ машинани ҳам қўлга киритмабсиз. Ҳаёлингизга келган машина номини айтинг, қўлингизга ҳозир қалитини тутқазмаган номард. Ўзингиз эмас, невараварангизгача етадиган, оғзингизга сикқанча пул ҳам сизники!.. Лекин шарти... Тўрт томонингиз қибла, бу ердан чиқиб, тўғри ўз йўлингизга кетаве-

расиз. Минбаъд сиз бизни, биз сизни билмаймиз. Бир-биримизга ҳеч қачон ишимиз бўлмайди. Биз ўт билан ўйнашган одаммиз. Сиз ўйнашманг! Маъқулми?!

У бир лаҳза паришонланиб, довдираб колди.

Унинг — худо ёрлақаб,— қаршисида кутуладиган барча қопқалар очилган эди. Ўзини анойиликка солиб, имкониятдан фойдаланиб, қорчалонларни бемалол шилиб кетиши мумкин. Бу — ўғрини қароқчи урибди, қабилдаги иш бўларди, холос! Қутулганига шукр қилиб, ўзини мағрур тутиб, бирон нарса ўмармасдан чиқиб кетиши ҳам мумкин. Дунёда, яримта нон — роҳати жон, эмасми! Уйга бориб, уч-тўрт кун ўйлаб кўрай, дейиши ҳам мумкин... Мухими, Бурҳон Шарифга нисбатан хиёнат қилмайди! Оғзидан «маъқул» деган биргина сўз чикса, бас, уни кўйиб юборишади!.. Хўп, кейин-чи? Кейин... ҳаётда ҳар ким ўзининг яхши-ёмон қилмиши учун ўзи жавоб беради. Ўз аравасини ўзи тортади! Демак, ҳамма нарса олдинги изга тушади. Абдулла Ҳакимнинг Бурҳон Шариф бўлишига эҳтиёж ҳам қолмайди!.. Шундай. Лекин... лекин...

Шайтонга дарс берган бу одамлар билан ҳазиллашиб бўлмайди.

Мабодо шилиб кетса-ю, буни билиб қолишса, хонумони куйиши турган гап! Бирон нарса олмай чиқиб кетса, шубҳаланишади. Ваъдани бажаришига ишонишмайди. Унинг изидан уйигача бориб, барибир сир очилади! Уч-тўрт кун ўйлаб кўришга эса, руҳсат беришмайди. Булар оғзидагини олдириб қўядиган аҳмоқ эмас!.. Хўп, бу ердагилар гўрга... У қайси йўлни танласа, Бурҳон Шариф, тўғри қилибсан, дейишини билиш кийин. Бурҳон Шариф ўзини бало-қазога уриб юргани устига, ўлгудек қайсар. Ҳеч қандай шартга кўнмайди. Абдулла қай йўсинда ён берган бўлмасин, буни хиёнат деб қабул қилади!.. Биродарини сотмаслик учун бу ердагиларга у бошқа одам эканлигини айттолмаганидек... айтган тақдирда, унинг бошқа одам эканлигига энди бу ердагилар ҳам ишонишмайди!

Хуллас... хуллас, қисмат аввалдан у билан Бурҳон Шарифнинг киндигини боғлаб қўйган экан! Ҳозир унинг Бурҳон Шариф бўлишдан ўзга иложи йўк!..

— Менга сизлардан ҳеч нарса керак эмас,— деди у вазминдик билан. Сўнг ўзини Бурҳон Шариф хис этиб, қўшимча қилди: — Мен бировдан садақа олишга ҳам, ҳаром-ҳаришга ҳам ўрганмаганман.

— Ҳалолми, ҳаромми, буни сендан сўраб ўтирмайди! — асабийлашди боши устарада қирилган киши. — Сен саволга жавоб бер. Маъкулми, йўқми?!

— Йўқ, — деди у бошини тебратиб. — Мен тутган йўлимдан қайтмайман!..

Хонадаги олти йигит шу пайт, бир тўп мушукнинг орасига тушиб қолган сичкондек, уни папалай бошлашди. Бири урди, бири тепди, бири икки кураги остига игнами, бигизми санчди.

У — боши айланиб, кўзи тинган, ҳаммаёғи қон эди. Аммо дунёдаги бутун-бор ноҳақлик, номардликка қарши беихтиёр туғёнга келганидан, ерда ётишни ор биллиб, ўрнидан турганча, қад-қомат тиклашга чоғланди.

Шу асно унинг бошига тўқмоқдек бир нарса кескин урилгандек бўлди.

У қайтиб ерга йиқилиб, ҳушидан кетди.

4

Орадан қанча ўтгани маълум эмасди. Кўзларини азоб билан очди.

Бутун бадани жизиллар, нимадан эканига тушунмас эди.

Хона қандиллар ёқилгандай ёруғ, лекин дераза ҳам, биронта чирок ҳам кўринмасди.

Уни келтириб ташлашган бу хонада ҳам жиҳоз ёки палос йўқ. Олдинги хонадагидан фарқи: тўрдаги девор ғуж ари уяси эди.

Сармаст арилар ғўнғиллаб, учиб, навбат билан унинг қонли баданига чиппа ёпишишар, аёвсиз чақишар эди.

«Ҳаммаси тушунарли, — деб ўйлади у ўзича. — Ари инига чўп суқишнинг оқибати қандай бўлишини кўрсатиб қўйишмоқчи! Ҳайвонлар...»

Эгнини ечиб, бошини ўраганча, бурчакка тикилиб ётди. Бирок арилар ҳамон ҳамлани тўхтатишмас эди.

Жонидан тўйган, унга энди чекига тушган даҳмаза, қандай бўлмасин, тезроқ битса, бас эди!

Шу дамгача қанчалик алам-изтиробга чулганиб, ваҳм-хавотирга берилмасин, бу қадар руҳи сўниб, эзилиб, ўз-ўзини умидсизлик балосининг дасти-панжасига топшириб қўймаган эди. Кеча, қоронғи хонада, ҳар қалай, унинг кўнгли ёруғ эди. Бугун, ёруғ хонада, аксинча, кўнглини зулмат қоплади!

У туғилиб-ўсган кишлоғидан олис шаҳарда, бировнинг уйида, ёлғизлик-ғарибликда яшаб, ўзига ҳам, турмушга нисбатан ҳам локайд-бепарво карашга ўрганган, ҳар нарсага бўғилиб-сапчимасдан, ўзини беғамбедард тутишга одатланган эди. Аммо, инсон бўлганидан, ҳаётни барибир севар, ич-ичида осойишта, узок умр кўришни орзу қилар эди. Бикини ёки бошига биргина тепки еб, тил тортмай ўлган кишилар тўғрисида қаерлардадир ўқиган, эшитган эди. Шу боисдан, мен анча бақувват, чидамли эканман-да, деб ўйлаб, ҳозир ўзининг бунча қийноққа бардош берганига ажабланарди. У тишини-тишига босиб, ҳаёт учун курашиб, икки кун ичида шунчалик толиққан ва шундай ҳолга келган эдики, унга бу ҳолатдан ўлим яхшироқ бўлиб туюларди. Фақат бу эмас, юрагида ўлимига мингдан-миңг рози эди!

Бундай пайтларда инсон кимгадир сиғиниб-суяниш, ёлвориб-илтижо қилишни истайди.

Эгни билан бошини ўраб, бурчакда ётганича, у ҳам шу аснода беихтиёр инграниб: «Ҳалимжон! Ҳалим! Ҳалима!» — деб юборди...

Манзиллар чекиниб, деворлар суриниб, эшиклар қулаб, беҳосдан Ҳалима хонага кириб келганича, унинг рўпарасида тўхтади.

У ерда эмаклаб-судралиб, Ҳалиманинг оёқларини қучиб, қизнинг этагига юзини босиб, бахт ва бахтсизликдан маст кўйда елкалари титраб, тўлиқиб, узок хўнғир-хўнғир йиғлади.

— Шунча йил қаерда эдинг, Ҳалимжон? Нега мени йўқламадинг?! Ахир, мен сенсиз яшолмайман-ку! — Қизга, ниҳоят, дардларини баён қила бошлади у. — Отам йўқ, ака-укаларим йўқ. Бошимда ёлғиз соябоним, онам ўлиб кетганларига ҳам қанча бўлди. Менинг энди дунёда сендан бўлак ҳеч кимим қолмади! Вақтида ўзи сени излаб шаҳарга келгандим! Қорангни бир кўрсам, кейин ўлсам ҳам майли, деб ўйлагандим. Лекин ҳозиргача қорангни кўрмадим! Сен ёнимда бўлганингда, бошимга бу кунлар тушмасмиди!..

Кўп йиллар ўтганига қарамай, Ҳалима ҳамон ўша-ўша... халқда қўғирчоқдек дейдими, попукдайми... жусаси кичиклиги устига, гавдаси ҳам хивичдек нозик. Юзи оппоқ, мрамрдан йўнгандек тиник, бодом қобок, кўзлари тубсиз, коп-қора, киприклари худди найза... шу асно бу ерга пардек учиб келгану яна пардек

учиб кетиши гўёки муқаррар; шундандир, сал ҳуркибми, сал қисинибми турибди.

— Мен сени қидирганим билан тополмадим, Ҳалимжон, — севгилисига разм солиб, сўзида давом этди у. — Минглаб ажойиб қизлар ичида сенга ўхшашини ҳам учратмадим. Умрим бу дунёда шундай ўтиб кетди!..

Ҳалима бирдан киприклари намланиб, тиз чўкиб, уни бўйнидан қаттиқ кучди.

— Бунчалик ўзингизни қон қилманг, илтимос. Ҳали ёшсиз. Йигит киши учун ўттиз ёш нима! Сиз учун ҳаммаси ҳали олдинда. Ҳаммаси яхши бўлиб кетади!..

— Йўқ, ўлим шумшайиб атрофимда айланиб юрибди. Булар мени ўлдирмай қўймайди! — пичирлади Абдулла. — Сезиб турибман, энди бу аниқ... Биламан, сендан айрилган пайтимдаёқ менга шу қисмат ёзилган эди!.. Кел, жоним, буни қўй, бошқа нарсани гаплашайлик... Биласанми, аввалдан, уйлансам шу қизга уйланаман, бўлмаса уйланмайман, деб ўзимча қасам ичганим учун эмас, сен қони-жонимда бир дарддек, виждон азобидек яшаганинг учун ҳам, мен қайтиб қимнидир хаёлимга келтиролмадим. Биз бошдан кечирган воқеа эса жуда оддий эди...

— Оддий... Биз илк дафъа кутубхона эшигида кўришганмиз. Сиз мендан нималарнидир сўрагансиз...

— Мен сиртдан ўқишга келган эдим, — деб рўй берган бутун воқеани эслай бошлади Абдулла. — Сен билан кутубхонада бир неча марта тасодифан учрашганмиз. Бош силкиб саломлашар, узук-юлуқ сўзлашардик, холос. Кейин, мен қишлоққа жўнадим. Қишлоқда сенинг ранги-рўйинг негандир кўз олдимдан кетмай, ширин энтикиб, телбаланиб юрдим. Ниҳоят, яна шаҳарга келдим. Кутубхонадан сени тополмадим. Лекин сару сомонимни йўқотиб, қидириб юрганымда, бир куни беҳосдан ўзим ўқиётган даргоҳда сен билан юзлашиб қолдик. Сени кўриб, хаяжондан титраб кетдим. Сенинг кўзларингда ҳам севингандек бир ҳолат акс этганди...

— Сиз ўшанда мени учрашишга таклиф қилгансиз. Учрашганимизда қўлимга хат топширгансиз...

— Мен сенга айтолмаган сўзларимни хатга солгандим...

— Хатда сиз ёзган шеърлар ҳам бор эди...

— Шундай, — тасдиқлади Абдулла. — Ёшлиқдан шеърга қизиқаман. Аммо булар бемаъни бақириқ-чақириқдан иборат эди. Нега уялмай уларни сенга берга-

чимга хайронман. Қишлоқи эканлигимизга қарамай, биз ҳам шоирмиз, демокчи бўлгандирман-да! Кейинчалик ёзганларим бир оз шеърга ўхшайди. Аввалгиларин тентаклик, албатта... Қисқаси, икки йил гоҳ хат ёзишиб, гоҳ кўришиб турдик. Мен бахтдан ўзимни еркўкка сиғдиролмасдим... Қишлоқда онам, уйлан, кўзинг остига олганинг бўлса, айт, деб мени кистарди. Ахийри, бир гал онамни шаҳарга бошлаб келдим. Сизларни таништиришга шахд этдим. Мен, сизлар ҳам бир-бирларингизни дархол ёктирасизлар, деб ўйлаган эдим...

— Мен сизга, шу тўғрида оғиз очганингизда, шошманг, демаганмидим? Мени камситиб, кўчада таништирамай, эскидан келган удумга риюя қилиб, ойнангизни вақти билан уйга юборсангиз бўлмасмиди? Сиз менинг гапимни ҳатто эшитишни ҳам истамадингиз...

— Айб менда. Осийлик қилдим,— деди Абдулла.— Ҳаяжонга берилдим. Содда ҳаёл, девона бир ишонч мени ақлдан оздириб қўйди! Ўша кунги шошқалоқлигим касрига кейин умр бўйи тутаб яшадим... Мен бағрида ўсган ёлғиз ўғли бўлганимдан, онам мени сенга рашк қилдими, айтиш қийин. Онам сен билан кўришишга жон деб розилик берди. Шунинг баробарида, қайдайдир чимирилиб, сергакланди ҳам. Мен бунинг маъносига тушунмаган эдим...

— Машғулот тугаган пайтда, кўчада кўришганимиз. Юзлашганимизда, ойнангиз менга тешиб юборгудек тикилганлар. Мен қаттиқ уялиб, бозорга солингандек ҳолатга тушганман...

— Кечир, Ҳалимжон. Сенинг кўйлагинг сал калта эканлиги ёки сочинг қирқилгани қишлоқда ўз ҳақиқати билан яшаган онамга ёқмаслигини олдиндан мен ўйлашим керак эди! Ҳеч бўлмаганда, шаҳарнинг яхши кизлари ҳам шундай юришади, деб огоҳлантиришим, тушунтиришимми, бирон чора кўришим керак эди! Мен учун жондек азиз икки инсон орасида жарлик пайдо бўлишига йўл қўймаслигим керак эди!..

— Ўша куни ойнангиз бор-йўғи икки оғиз сўз айтдилар. Менга тикилиб туриб, қишлоққа буни олиб боролмайсан, мазмунида: «Бу қизим жуда нозик экан-ку!» дедилар. Кейин, сизга қараб: «Бўйингизни қисманг, ўғлим. Йигит киши бошини кўтариб юради!» дедилар...

— Шу билан мен тиклаган иморат кулади. Ҳаммаси тугади! — чуқур хўрсинди Абдулла.— Синган ши-

шани пайвандлашга уринишдан натижа чикмади... Мен икки ўт ўртасида қолдим. Бир томондан, сен ўпкаланиб мендан юз ўгирдинг. Иккинчи томондан, онам «бировнинг боласини овора қилмаслик» учун сен билан бошқа кўришмаслигимни талаб қилди... Менга сенинг қандай кийиниб, ўзингга қандай оро беришинг ахамиятсиз бўлиб туюларди. Бунинг устига, ишқим тушганидан, сенга сажда қилиб, сендан фақат кўрк излаб, сенинг олдингда қул бўлишга тайёр эдим. Онам эса қиз боланинг тиззалари кўрнимаслиги, сочини ҳам қиркмаслиги шарт, деб биларди. Ўзбек қизининг қиёфаси шу, деб тушунарди! Бу етмагандек, келин бўлиб тушадиган қиз эри, қайнонасига чўридек хизмат қилишни аввалдан бўйнига олиши керак, шундагина келиндан вафо кутиш мумкин, деб қаттиқ ишонарди. Мен ўзимники тўғри, деб ўйлаганимдан, онамнинг фикрига кўп ҳам кўшилавермасдим. Шу боисдан, дадиллик қилиб, сизларни таништиргандим! Лекин ҳамма бало шундаки, сендан кўнгил узолмаганимдек, энди онамнинг раъйига қарамаслигим ҳам мушкул эди. Мени тишида тишлаб вояга етказган биргина волидам эди у!.. Мен бошқа бировга ўйланмадим, аммо сендан ҳам узоқлашмай иложим қолмади...

— Озор чекканимга қарамай, ойингизни кўндирибми, раъйини синдирибми, сизнинг муҳаббат йўлида қатъият кўрсатишингизни мен анча кутдим. Ниҳоят, сиздан умид йўқлигини ҳис этиб, кўлимни ювиб қўлтигимга уришга мажбур бўлдим. Сиз менга шафқат қилинг, мени айбламанг! Нима бўлганда ҳам, аёл муте, қиз бола бировнинг мулки эканлигини ўзингиз яхши биласиз...

— Мен сени айбламайман. Айб менда. Мен осийлик қилдим,— деб яна пичирлади Абдулла. — Онам вафот этганларидан кейин, сени излаб шаҳарга келдим, мана, шаҳарда қолиб ҳам кетдим. Аммо сени топган тақдирда ҳам, мен энди онамнинг руҳини чиркиратиб, сен билан ковушолмасдим. Бундай ҳолда инсон барибир бахтли бўлолмайди! Мен сени фақат узоқдан бир кўрмоқчи, сўнгги бор хуснингни томоша қилмоқчи эдим... Минг шукр, ахийри бу менга насиб этди. Мен энди ўлимдан кўркмайман!..

Халима бехосдан кириб келгани сингари бехосдан хонани тарк этди.

Хона бурчагида бошини эгни билан ўраб ётган Аб-

дулла, суяклари зиркираб оғриётгани, моматалок, хамон ари талаб ётган қонталаш бадани тинимсиз жизллаётганига токат қилолмай, ўлдирса тезроқ ўлдирмайди, деб ўйлаб, бутун иродасини жамлаганча, ўрнидан турди. Ғазаб-нафрат билан эшикни тепмоқчи, ноғора қилиб қокмоқчи эди. Лекин бир қадам босиб-босмай, оёқлари чалишиб, бояги бурчакка учиб тушди.

У вақтнинг ҳисобини йўқотиб қўйди. Аҳён-аҳён-да азоб билан кўзларини очар, сўнг яна ҳушидан кетар эди.

5

Эшикни очишган сипо йигитлар бу гал уни ювиб-тарашмади. Унга ҳатто бир қултум сув ҳам беришмади.

Олдиларига солиб, лом-мим демай, тўппа-тўғри зинапоя томон бошлаб, иккинчи қавватдан энди учинчи қаватга олиб чиқишди.

Бу қават этагидаги хона олдингиларга нисбатан ҳам кенг-мўл; эшик ёнида бўй-басти бир хил ўнта йигит саф чекиб турар, барчаси чиройли кийинган, хушрўй эди.

Қаримсиқ-қўса билан кош-киприги рангсиз, боши устарада қирилган кимса ҳашаматли стол ёнида ўтиришар, стол орқасидан бу сафар қандайдир чўтир, ғилай киши жой олган эди.

Хонага кирганида, тўпланганларни кўриб, у беихтиёр кулумсиради. Дунёда тасқара одамки бор, никобсиз яшолмас экан! Бу ердаги хунукдан-хунук одамлар учун ҳам келишган йигитлар шунчаки никоб вазифасини ўташса керак! Бошқа никоблардан ташқари, албатта... Олдинроқ буни тушунганида, у ҳам чинакам Бурҳон Шариф бўлармиди? Аттанг...

Аммо унинг хаёли бўлинди.

Чўтир-ғилай унга тикилганча, бошини чайкади. Кўзлари аланечук мунгли тус олди.

— Э-э, болани жуда кийнаб юборибсизлар-ку! Ўзи одам эмас экансизлар! — бўғилган-асабийлашган алфозда ёнидагиларни тергай бошлади хона сохиби.— Мен сенларга неча марта айтдим, тил билан битадиган ишни қўл билан бажарманглар, ҳожати йўқ! Бировларни келтириб, азобламанглар, инсонни куч билан енгиб бўлмайди! Бундай ўйламайсанларми? Сенларнинг аҳмоқликларингдан қачонгача мен жабр чекаман? Икки марта фалажга ўхшаб ётдим. Уч марта

инфаркт бўлдим... Сенларга эс кирмади-кирмади!..— Чўтир-ғилай унга яна маҳзун тикилди. — Сиз булардан ранжиманг, ўғлим. Пул қутуртириб, булар ваҳший бўлиб кетган. Бизнинг иложимиз қанча, дунёда ҳали ваҳшийлик етарли!.. Юзингиз шишганидан кийналсангиз ҳам, кўзларингизни катта очиб, менга тик қаранг. Мен сизга ҳақиқатни айтаман... Ҳаётда ҳар ким бир касби кор танлайди. Пул топиш, мол-мулкка эғалик қилиш ҳам ҳунар. Бунинг учун ҳозирги кунда бировни биров айблаёлмайди. Албатта, эгри йўлдан юриб, номардлик қилмаслик керак. Биз худонинг олдида ҳам, банданинг олдида ҳам жавоб беришга мажбурмиз! Кимки бу қонунни бузса, жазосини тортмасдан қолмайди. Мен буни доим назорат қилганман. Бундан кейин яна каттиқроқ назорат қиламан. Булар сизга нисбатан ваҳшийлик кўрсатишгани учун ҳам, ҳали чиғириқдан ўтишади, ўғлим. Ҳаммасининг терисини шиламан! Мен сизга буни очик ваъда бераман... — Хона сохиби давлат идорасидаги раҳбарлардек столни чертиб, негадир узоқ ўйга толди. — Ҳўш, бизга айтадиган нима гапларнингиз бор? — сўради ниҳоят ундан.

— Менинг сизларга айтадиган гапим йўқ,— деди у.

— Аникми?

— Аник...

— Яхши,— деди чўтир-ғилай. — Эҳтимол, шундай бўлгани маъқулдир...— Тортмани очиб, қутилмаганда таклифнома қоғози, гувоҳнома, эски қопчиқни олганича, стол четига суриб қўйди. — Булар сизники, ўғлим...— Эшик ёнида турган йигитларга юзланди: — Бу йигитни катта йўлга чиқариб қўйинглар...

У хона сохибининг гапини диққат қилиб, ажабланиб эшитганига қарамай, бу одамнинг самимиятига қўнғлида ишонмаган эди. Никоб тақиб, ҳар кадамда минг бир қиёфага кирадиган қорчалон кишилардан шафқат ёки марҳамат кутиш ортиқча. Бундай одамлар аксари фақат манфаат юзасидан иш тутиб, керак бўлса, тўққан онасини ҳам алдаб кетади. Бунинг устига, у бир ўлимни бўйнига олган, ҳаммаси тугади, деган қарорга келган эди. Лекин ҳозир ялттироқ таклифнома қоғози, гувоҳнома, бир ховуч сарик чақа солинган эски қопчиқ қўлига тегиб, катта йўл тўғрисидаги буйруқни эшитгач, юрагида умид йилт этди. Эй худо, наҳотки, бутун кийноқлар орқада қолиб менга қайтиб озодлик насиб қияпти, деб ўйлади.

Сипо йигитлар учинчи қаватга олиб чиқишган пайтда, атрофга қараб кун билан туннинг фаркига борадиган аҳволда эмасди. Тўрт йигит етагида кенг-мўл хонани тарк этиб, зинадан пастга тушаётганида, барча чироқлар ёниқ, демакки, тун эканлигини пайқади. Мени бу ерга келтиришган кечадан буён неча тун ўтди экан, тушунмаяпман, деган гап хаёлидан кечди.

Ниҳоят, оқиш-қизғиш бинодан узоклашиб, йигитлар уни нимкоронғи, эгри-бугри йўлкадан олдинга бошлаб кетишди. Шу аснода у эс-хушини йиғиб, ўзи нима бўлаётганини англашга уринди. Бурҳон Шарифни душман деб билган кишилар уни бекордан, осонликча қўйиб юборишлари ақлга сиғмайди! Еганича қалтак еди, энди ҳар-ҳолда қаддини ўлчаб босади, деб тутқунликдан бўшатишган бўлса, бунга чидаш мумкин. Аммо кўчада бир кур айлантириб, ўзини қандай тутишини томоша қилиб, қайтиб ичкарига олиб кетишсачи? Еки унга ишонмай, шубҳаланган, изидан тушиб текшириш, кейин чора кўришни ўйлаган бўлишсачи? Мабодо, Бурҳонни қўлга туширишиб, уни қўйиб юборишмадимикин? У «меҳмон» бўлган бинодаги хоналарда кимлар бор, қачон тутилган — билиш қийин!... Афтидан, бинода унга юзлашганлар корчалонларнинг энг катталари эмас. Ундайлар ўзиникиларга ҳам бемалол кўринавермайди, парда орқасида туриб иш тутади, дейишади. Лекин улар ҳамма нарсадан хабардор, унинг қисматига тегишли кўрсатмани ҳам ўшалар беришган, албатта. Фақат, кўрсатма нимадан иборат?! У умидланганидан кучга кириб, дадил олдинга кетяпти-ю, нега юраги орқага тортяпти? Ҳозир қўнгли бунчалик ғаш бўлмаслиги керак эди-ку!..

Ярим соат чамаси юришгач, икки томони қуюқ дарахтзор йўлка тугаб, рўпарада ялтираб, тунда дарёга ўхшаб ётган йўл, маржондек тизилган чироқлар кўринди.

— Ана, катта йўл. Бу ёғига ўзингиз боравурасиз, ока, — деди унинг худди пинжига суқилиб келаётган йигит.

Ҳамроҳлари узилиб қолишиб, у ҳамон нима бўлаётганини англаёлмаган кўйда секин илгарилади.

Беш-ўн кадам босгач, беихтиёр тўхтаб, орқага эҳтиёткор ўгирилиб қаради. Қаради-ю...

Йигитлар ғуж бўлиб, қотиб туришганини, олдинга чўзиқ узун бир қўлни кўрди.

Шу пайт тўппонча қарсиллаб отилди.

У оёғи ердан узилиб, яна ерга теккандек ҳолатни туйди. Чайқалиб кетди. Бироқ йиқилмади. Энди ўзи учун ҳеч нарсанинг аҳамияти йўқлигини ҳис этиб, йигитлар томон мағрур ўгирилди.

Тўппонча кетма-кет қарсиллади.

У ўзи истамаган, кутмаган ҳолда тиз чўкди. Сўнг ерга охиста чўзилди.

Пичирлаб фақат биргина сўз — Ҳалима, деди...

Ердан

Ўзин баланд кўтариб,

Қайтиб

ерга ургандек шамол —

Чўққиларни бир қатла кўриб,

Ногоҳ қулаб кетдим,

ойжамол.

Қулаб кетдим —

Узилиб кундан,

Бошим билан

тун деган жарга.

Айтган каби, қисматинг менман,

Кўз олдимга

тортилди парда...

ИККИНЧИ МАНЗАРА

ПАРВОЗ

6

Унга негадир ўзи коп-қоронғи, узун бир йўлакда кетаётгандек туюлди.

Анчадан кейин, йўлак тугаб, офтоб чарақлаб турган ажиб бепоён зангор водий бошланди.

У ўзининг хавода илғар-илғанмас заррадек енгил парвоз қилаётганини сизди. Водийни узоқ айланди ва бирдан...

Зангор водий ўрнида катта йўл этагидаги кимсасиз, ғариб дарахтзорга келиб қолди...

қуриган бир дарахт остидаги чуқурликда шох-шаббага кўмилиб ётган қандайдир жасадни кўрди...

жасад унга жуда-жуда таниш эди...

эй, бу мен-ку, деб юборди тикилиб туриб.

У жасади кобик сингари ерда ётгани, ўзи эса тухумни ёриб чиққан паррандага ўхшаб учиб юрганига ниҳоятда ажабланди.

Инсон дунёда фақат бир марта яшаб, бир марта ўладиган ожиз банда эканлигидан, ўзининг кейинги қисматини аниқ билмайди.

Одам ўлганида, одатда, жисмининг ҳаёти тугайди, жон, рух абадий қолаверади, деган гап унинг қулоғига чалинган, буни қаердадир ўқиган ҳам эди. Аммо барча одамлардек, худди шундай бўлишини тириклигида у ҳам ҳаёлига келтирмаганди! Ҳозир ўзича, сен қайси эътиқодга бўйсунмагин, ўтганларни хотирлаб зиёрат қилиш, шам ёқишлар муқаддас саналиши бежиз эмас экан-да, деб ўйлади. Нечундир «арвоҳ» сўзини, сўнг арвоҳ-капалакни эслади.

Боя айланиб чиққан бепоён зангор водий уни имлаб, қайтиб боришга чорлаётгандек эди. Бироқ чуқурликда ётган жасадга тикилиб турганича, шўрлик, жафокаш инсон, деган фикр ҳаёлидан кечиб, ачиниб кетди ва бу жасаддан узилгани билан барибир узоклашолмаслиги, демакки, ҳали-бери зангор водийга боролмаслигини ҳис этди. Офтоб чарақлаган ажиб водий энди ҳозирча унинг учун шунчаки умид манзили бўлиб колди!

Бу дарахтзорга у туйқусдан келиб, аввалида бегонадек лоқайд-бепарво яқинлашганига қарамай, шохшаббага кўмилиб, бузилиб-иркитланиб ётган жасад ўзиники эканлигини аста-секин бутун даҳшати билан англай бошлагач, изтиробга тўлиб дам сайин чуқурлик устида нотинч парпираб-чарх уришга тушди. Жисми токи ором топмагунича унга ҳам осойишталик насиб этмайдигандек эди.

Шу алфозда озми-кўпми вақт ўтиб, ахийри аллақандай юк машинаси катта йўлда кетаётганича, дарахтзорга етганида тўхтаганини кўрди. Машинадан бир неча ҳарбийлар ерга сакрашди. Улар дарахтзорни чангитиб кезишган кўйи жасад олдидан чиқиб қолишди. Қуриган дарахт остида, чуқурлик атрофида тўпланиб, бир-бирларига сўз бермай чуғурлашишди.

Кейин, улар жасадни чуқурликдан олиб чиқишди. Чўнтақларини кавлаштириб, бор нарсани кўздан кечирди.

Кейин, каёккадир ғойиб бўлишди.

Кейин, яна пайдо бўлишди. Уларга эргашиб, ўз машиналарида миршаблар, тиб ходимлари ҳам келишди. Дарахтзорда катта бир оломон йиғилди.

У ҳамон ўз жасади теппасида маъюс учиб-парпирар, жисмини тезроқ ерга топширишларини интиқ кутар эди. Лекин ҳозир бунга ҳеч ким шошмасди.

Миршаблар жасадни суратга туширишди. Бўй-энини ўлчашди. Негадир жасаддан катта йўлгача ва эгрибугри йўлкагача масофани ҳам ип тортиб кўришди.

Эгни-устини текширмоқчи бўлиб, у ёк-бу ёкка ағдаришаётганида, уларнинг бошлиғи олдига ҳарбийлар бошлиғи келди.

— Биласизми, бизнинг қисмимиздан биров қочган эди. Шуни қидириб юриб, бунни кўриб қолдик. Манови чуқурда экан. Афтини танимагандан, олиб чиқдик. Бўлмаса, тегмасдик,— ҳарбийлар бошлиғи уялгандек, икки бети кизарди. — Чуқурни ҳам балки текшириш керакдир. Ундан ташқари, ёнидаги ҳужжатлар менда эди, марҳамат!..

Миршаблар бошлиғи эски қопчиқ, гувоҳнома, таклифнома қоғозини аллақандай беписандлик билан кўлига олди. Биринчи навбатда гувоҳномани очиб, кўз югуртирди.

— Йе, Бурҳон Шариф-ку! — деди бехос илжайганича. Ҳаяжонланиб, жасадга энгашиб қаради. — Ҳа, Бурҳон Шариф экан! — деди ўзининг зийраклик қилиб таниганига хурсанд бўлгандек ҳолатда. — Биз бу одамни яхши биламиз! Телевизорга кўп чиқарди. Газеталарда қанда қилмай сурати босилиб турарди. Лекин кўча-кўйда ҳам оддий одамдек юраверарди. Жуда зўр одам... эди! Энди ҳаммаси тушунарли. Душманлари уни қийнаб, отиб ташлашган. Мен ўзи, бир кун шундай бўлмасмикин, деб кўрқиб юрардим!..— Миршаблар бошлиғи сўзини олижаноб кишиларга хос хўрсиниб, ғамгин оҳангда тугатди.

Икки бошлиқ ўртасидаги бу суҳбат уни эсанкиратиб кўйди.

У, мен кимман ўзи, деб ўйлай бошлади. Ва мана энди сўнгги кунларда рўй берган бутун воқеалар бирма-бир ёдига тушиб, баданини ўқ тешиб, кўкариб-қорайган, дабдала ҳолда оёқ остида ётган жасадига олдингидан баттар ачиниб кетди.

Худди шу сонияда бошқа бир нарса унинг диққати-

ни жалб этди: одам эмас, коғозга қараб иш тутишга одатланган кишилар Бурҳон Шариф билан уни яна адаштиришяпти!

Албатта, Бурҳон Шарифга ўхшашни у ҳамон ор деб билмайди. Лекин...

Тириклигида, корчалонлар хузурида Абдулла Бурҳонга «айланган»идан иззат-нафси оғримаяган, норозилик туймаган эди. Дўсти, биродарини сотмаслик, хиёнатга йўл қўймаслик учун ҳаттоки атайин Бурҳон Шариф «бўлиб олган», бундан ўзича ифтихор ҳам сезган эди! Ўлганидан кейин, ҳозир — бу ерда эса, ўзини қандайдир камситилиб-таҳқирланаётгандек ҳис этди. Гап шундаки, яхшими, ёмонми — ҳар кимнинг ўз гўри-кафани бор. Ахир, қандай бўлмасин, тупрокка топширгунларича, одамлар Абдулла Ҳаким деган киши ҳам дунёда яшаб ўтганини билишлари керак-ку! Дунёдан ўз исми билан кетишдек оддий бир насибага, нахотки, у ҳақли эмас!

Сўнги кунларда, мен Бурҳон Шарифман, деб туриб олган Абдулла, ҳозир беихтиёр бўғилиб, сизлар тирик инсонсизлар, ўз ишларингга жиддийроқ қаранглар, биродарлар, ахир, мен бошқаман, деб бор овозда ҳайкиргиси келди. Аммо жисм билан руҳ бир-биридан узилганида, жисм ҳам, руҳ ҳам гапиролмас экан! У ўзининг безабон эканлигини пайқаб, паришонланиб қолди. Абдулла ўлганидан кейин ҳам, Бурҳон Шариф билан унинг киндиги узилмаган экан! Демак... демак, биргина чора — бу англашилмовчилик, бу даҳмазалардан ниҳоят қутулиб, осойишталик топиш учун, у фидойиларча иш тутгани ҳақки, Бурҳон Шариф ҳам энди унга қандайдир ёрдам бериши керак! Худди шундай: Бурҳон Шариф тезроқ ёрдамга етиб келишини кутишдан бўлак илож йўқ!..

7

Миршаблар қотиллик юз берган жойни ахийри текшириб бўлишиб, одамлар қуршовида, ерда чўзилиб ётган жасадни замбилга солишганча, тиб ходимлари миниб келган машинага ортишди.

Жасади билан бирга, у ҳам машинага кўнди.

Машина йўлга тушди.

Бу — уч-тўрт кун бурун кўрган, унга таниш ўнқир-чўнқир, дала-дашт йўли эмас, афтидан, тўғри шаҳарга борадиган катта йўллардан бири эди. У, кетганимда

нега мени бу йўлдан олиб кетишмаган экан, деб ажабланди.

Куз кунни, кечки пайт эди. Шаҳар олисдан ботаётган қуёш нурлари остида алвонланиб, бўртиб кўзга ташланарди. Ажиб мискин, шунинг баробарида, улуғвор, жозиб эди!

Шаҳарга қараб боришаётиб, у кизиқ ҳолатни туйди.

Бутун ҳаётида шаҳар билан фиқат бир марта сокин-осойишта юзлашган эди. Кейин, кириб келганида, ҳар гал — Ҳалимани кўришга шошган, айрилиб қолгач, барибир эслаган, қўмсаган, ҳаяжон бўғзига тикилиб, яйраган, азобланган эди! Унинг учун шаҳар — Ҳалима эди!

Ҳозир ҳам, жасади ёнида кетаётганини унутганча, Ҳалима ёдига тушиб, совиган жисми билан қоришиб-бирлашгандек кўйда ҳаяжондан титраб, тириклик пайтидаги сингари саросималаниб қолди. Буниси майли, севгилисига тўлиқиб илтижо килаётгандек бўлди...

*Сен йўқладинг яна бехосдан,
Яна қайтиб*

нурланди хаёл.

*Ҳам самимий, ҳам соҳибжамол —
Дунёдаги ягона АЁЛ! —*

*Юксалмоқда руҳим
парвоздан.*

Мен бир қушман.

Яраланган қуш.

Бағримдадир

умид ва армон.

Менга берар қайтадан дармон,

Берган каби гўёки фармон —

Уша дилкаш

илоҳий товуш!

Мен

бу кунни кутгандим йиллар,

Сенга қилиб

фақат илтижо.

Мана,

Келди гўзал бир дунё!

Бир кун

тошиб-оққандек дарё,

Кутганида

курғоқ соҳиллар.

Менинг

*кўкдан қулаган руҳим —
Кўкда*

бугун урар гирдибод.

Ҳаёт — энди бўлгандек бунёд,

Бунёд бўлиб —

сендек паризод...

Менинг севинч,

менинг андуҳим!..

Шу аснода, у ўз ҳолатига ўзи ажабланди: жисм ва руҳга — иккига бўлиниб, икки одамга ўхшаб турганида, Ҳалимага бағишлаб қачонлардир ёзган шеърлар ҳамон унинг ҳаёлида айланмоқдами?! Азалдан инсон кўрқиб-ваҳимага тушган ўлим, аслида, ҳеч нарса — шунчаки бошқа намойишга киришдан иборат эканми?! Абадиятга иқрор бўлиб, табитдаги доимий шакл ўзгаришини яхши билганингга қарамай, ҳаётнинг одатдагидек бундай давом этишига нечундир ақл бовар қилмайди! Бу аллақандай буюк бир телбаликка ўхшайди!

У ҳозир Ҳалиманинг ўз ёдидан кўтарилиб кетмаганига ҳам ажабланди. Мен энди бундан сўнг, жасадни дафн этилиб, зангор водийга борганимда ҳам — ҳеч қачон Ҳалимани унутмасам керак, деб ўйлади. Албатта, бу Ҳалимага боғлик. Ҳалима мени эслаётган бўлса керакки, мен ҳам эсладим! Руҳлар орасида хабардорлик бор нарса, биз фақат бунга кўпинча аҳамият бермаймиз, дейишади-ку!

Йўлда алам-изтиробга чулғаниб кетаётган эди; унга, севгилисини эслаб, бир оз таскин-тасалли насиб этгандек туюлди.

Кеч қоронғиси тушаётганида машина шаҳарга етиб келди.

Мўъжазгина касалхоналардан биридаги икки ён томонида баланд сўрилар бўлган, эски ҳаммомларни эслатган бадбўй, ифлос бир хонада жарроҳлар Абдулланнинг баданидаги ўқларни олиб ташлаб, яна нимадир излагандек, жасадни бемалол тилкалаб чиқишди. Ниҳоят, хидни кеткизадиган суюк-бинафшаранг дори билан ювиб, жасадни узун-юпка бир халтага солиб қўйишди. Буришиб-бужмайиб, пўст ташлаган қўллари совун билан узоқ ишқалаб ювиб, жарроҳлар шундан сўнг ўша хонанинг ўзида, бир чеккада ўтирганча, терговчилар учун ўлимнинг содир бўлиши сабаблари тўғрисида шошмасдан хулоса ёзишди. Буларнинг ҳаммаси оғир, кўнгилсиз, дахшатли эди.

Инсон дунёда барча кўргиликларга чидаши мумкин, бироқ ўлигим хор бўлмасин, дейди. Халиманинг олдидаги гуноҳини айтмаганда, одамлар, ҳаёт олдида ҳеч қандай айби йўқлигига қарамай, ваҳшийлик, номардлик натижасида унинг ўлиги хор бўлган эди. Ҳаммадан ҳам даҳшатлиси — бу аёвсизлик яна қанча давом этишини билиб бўлмасди!

Кутилмаганда хонага идорада Абдуллага ўхшаб оддий вазифада ишлаган йигитлар, Хасан ва Очил деган унинг тенгдош дўстлари кириб келишди. Шу паллагача нукул оворагарчилик кўрганидан, миршаблар бунчалик тез ҳаракат қилиб, идорадагилар бундай дарров — шу окшомнинг ўзидаёқ, қаёқдандир одам топиб юборишади, деб ўйламаган эди. Дунёда ҳар қалай инсоф йўқ эмас экан! Хайрият!

Ҳамкасблар хонадаги навбатчи ўсмир билан қизга қоғоз кўрсатишиб, уларнинг қўлига негадир пул ҳам кистиришиб, жасадни кийналиб кўтаришганча, эшикка йўналишди. У бир оз суюниб, ховлиқиб, уларнинг изидан капалакдек учди.

Ховлидаги тор бир йўлкада йигитларни енгил машина кутиб турарди.

8

Тун аллақачон бошланган, кўчаларда одамлар сийрак тортишган эди. Лекин уммондаги кемалардек, машиналар ҳамон бир маромда юзишмоқда. Шаҳар ўзининг тирикчилиги билан банд.

Дўстлари минган машинага ўрнашганича, йўлда кетишаётиб, унинг хаёлига биринчи навбатда, энди бизни қаёққа олиб боришаркин, деган гап келди. Жасадни касалхонадан тўғри қабристонга олиб боришмайди, албатта. Сен қайси аҳволда, Бурҳон Шарифми, Абдулла Ҳакимми — ким бўлмагин, ўзбекчилик — расми-русмга риоя қилмай қўйишмайди! Фақат, буни қерда амалга оширишади? Бундан ҳам олдин, ҳозирги турки-тароватига қараб, ҳамкасблари Абдуллани танишганмикин?! Улар танишган тақдирда, бир-икки кўришган, яхши билишганига қарамай, барибир, ижара уйда уни кутган ҳам, қузатадиган ҳам йўқ! Демак, идорага олиб бориб ўша ердан чиқаришадими?!

Тўхта! У олдинги ўриндикда ўтириб кетишаётган оғайнилари келишгандек баббаравар хўрсинишгани-

дан, сергакланди. Сен аввал булар нималар дейишини эшитишинг керак!

— Эй, падарига лаънат, дунё шу экан!— деди машинани хайдаб бораётган Ҳасан, кўп ўтмай, паст товушда.

— Бечора... Одам ишонгинг келмайди. Мен хабар топганимда, бирдан тахтадай қотиб қолдим. Ўзимча, биронтаси ҳазиллашаётгандир, деб ҳам ўйладим,—тўнғиллади дўсти сингари овозини кўтармасликка тиришиб, Очил.

— Вақтида одамнинг кадрига етмаймиз. Кейин, қарасанг, пақ этиб...

— Ўлим-ку, ҳамманинг бошида бор. Лекин бунақаси... ёш, тоғдай йигит! Шуниси ачинарли!

— Ўзи бу бошқача эди. Тўғри, самимий. Айниқса, ҳеч кимга ўхшамаган чиройли, боладай содда қуларди.

— Хотини, албатта кунини кўриб кетади. Болаларига қийин! Ўғли олти, кизчаси энди тўртга кирган экан...

— Биз майли, катталарни айтаман. Ўзи ҳеч қачон ўлмайдигандек муомала қилишади. Биронтаси бундай қўшилиб келмади. Ҳаммасининг шу кеча онаси туғиб ётибди.

— Улардан ҳам ортиқча хафа бўлмаслик керак. Ҳозир идорада ярми одам йўқ. Учтаси сафарда, иккитаси дам оляпти. Бизни имилламай уй-уйдан топтириб, юборишганига ҳам шукр!

— Дарвоқе ҳалиги... Абдулла кўринмайди? Уйига кетмаганми, ишқилиб?

— Ичиб олиб, кайф устида қишлоғи эсига тушиб, кетган бўлса, балки кетгандир. Ким билсин! Баъзан шунақа одати бор. Онасининг қабри устида ётиб, бир-икки кун обидийда қилиб, қайтиб келади. Лекин шу зиёратни айтмаса, қишлоқда унга кўзи учиб турган киши қолмаган.

— Менимча, ишга келмаслик учун албатта унинг қишлоққа бориши шарт ҳам бўлмаса керак.

— Ҳеч шарт эмас! Умуман, бирон ерда санкиб юрган ёки думалаб ётган бўлиши ҳам мумкин. Ўз дўстимиз-ку, аммо қаттиқ ичиши барибир ёмон! Биров эшитмасин, икки ойча бурун хушёрхонага тушиб қолган экан. Бурҳон Шариф бориб, мирбашлардан илтимос қилиб, олиб чиққан.

— Бурҳон Шарифнинг бағри кенглиги! Бу шундан

фойдаланиб юрарди. Энди унақа химматли одамни тополмайсан! Орқасига тепиб ҳайдашади.

— Мен ҳам уни бирон ҳунар кўрсатмадим, деб ҳозир ўзимча кўркиб ўтирибман. Мавриди эмас. Бу ёқда Бурҳон Шариф ўлмаганида ҳам, билинмасди.

— Аввалдан бир қамчи шоирлик ҳам бор шекилли, бу болада?

— Бор. Шеър-пер ёзиб юради. Тўрт-бешта нарсаси чиққан. Лекин бундай шеър ёзаман, деб кишлоқдан келадиган кўп. Баъзиси уйланиб, баъзиси ичиб йўқ бўлиб кетади. Ҳозирги замонда анча-мунча китоби чиққан одамларни ҳам биров менсиб, дарров шоир дея-вермайди. Булар-ку, шеърга ишқи тушган шунчаки хаваскор...

Ҳасан билан Очил шундан сўнг — бундай пайтларда кўпинча бўлганидек, — отнинг пишқирганига ўхшаб, яна бир қарра хўрсиниб қўйишди.

У Бурҳон Шариф тўғрисидаю ўзи ҳақда оғайнилар қайси йўсинда сўз юритишлари мумкинлигини ҳеч қачон хаёлига келтирмаган, бундай очик гапни илк дафъа эшитиши эди! Одамлар одатда, юзингга қараб эмас, орқадан сенга тўғрирок баҳо беришади, тириклигингда сен бун билишинг керак эди, деб ўйлаб, алланечук ўкинди. Аммо шу дамда бу муҳим эмасди... Ҳамкасб-ларига қўшилиб касалхонани тарк этишганида, у, биродарларим ҳарҳолда миршаблардек адашишмагандир, дардисар бу жасадни, қандай турки-тароватда бўлмасин, албатта танишгандир, деб умидланган эди. Бундан ташқари, «Бурҳон Шариф қаерда юрибди экан?! Сафари тугаб, идорага, уйига қайтганмикин?!» — деган хаёлга борган, балки қайтгандир, деб ҳам умид қилган эди. Шу боисдан, энди бутун иш ҳамирдан қил суғургандек осон кўчади, ана-мана — жасадимни тупроққа элтиб топширишади, шу билан ҳаммаси тамом, деб ўйлаган, ишонган эди! Тенгдош-дўстларининг гап-сўзларига диққат қилиб, у бир лаҳза бурун сеза бошлаган осойишталик яна барбод бўлди. Дунёда қоғоздан қоғоз туғилиб, кейин иш чигаллашиб кетавериши қонуният эканлигини ҳис этди. Миршаблар тўлдирган қоғозлар ҳам аллақачон ҳаракатга келиб, муайян бир таассурот уйғотишганига шак-шабҳа йўқ эди!

Бирок шу паллада у негадир ўзидан кўпроқ яна Бурҳон Шариф тўғрисида ўйлаб, ташвишлана бошлади. Унинг изтироб чекаётгани майли, бу ҳолда Бурҳон

Шарифга жабр бўлмайдимиз?! Икки ўртада Бурхон Шариф куйиб қолмайдимиз?!

Айни фурсатда пайқади: ҳа-а... унинг жасадини машинада ўзининг ғариб кулбаси ёки идорага эмас, Бурхон Шарифнинг уйига олиб кетишяпти!..

9

Эскидан шаҳар ҳаётининг эзгу жиҳатлари билан бирга, бемаъни томонлари ҳам кўп.

Масалан, у шунча яқинлик, кадрдонликка қарамай, Бурхон Шарифнинг уйини кўрмаган; тахминан биледи, холос. Фақат у эмас, манови йигитлар ҳам олдин ишлари тушмаган; ана, қўлларида қоғоз, машинани ҳар дамда тўхтатиб, ундан-бундан суриштириб, кўчадан-кўчага ўтиб юришибди.

Нихоят, машина беш қаватли кўримсиз бир уйнинг олдига келиб, уч-тўрт киши куйганиб турган йўлак эшигида тўхтади. Кейин, одамлар пичирлашиб, ниманидир шошмасдан, узоқ машварат қила бошлашди.

«Эй худойим, бахтиқаро банданга бундан бўлак жазонинг йўқмиди?!»

У ҳаттоки тириклигида ҳам ҳис этмаган чексиз-баёнсиз ғуссага чулғанган эди! Энди ҳамма нарса ҳал бўлди. Энди Бурхон Шарифдан, етиб келиб, бирон ёрдам кўрсатишидан умид йўқ. Энди тақдирга тан бериш керак... Уни бировнинг номи билан, бировнинг уйдан чиқаришади! Бировнинг бола-чақаси унинг бошида айтиб йиғлайди! Бировнинг кафани, бировнинг тобути!.. Уша, бировнинг ўзи эса, бу гаплардан беҳабар, қаерлардир юрибди! Қани, мен бошқаман, деб хайкира олсангу сени кимдир эшитса!..

Энди у жасадини тезроқ ювиб-кафанлаб, кўмишларини кутиши керак, вассалом! Қанчалик ўртаниб-азобланмасин, бу барибир натижа бермайди!..

Йўлак эшигида тўпланганлар ахийри машинадаги «юк»ни кўтаришиб, инқиллаб-синқиллаганча, бешинчи қаватга олиб чиқишди. Чироқ порлаб турган, деразалари ланг очик хона ўртасига ётқизиб қўйишди.

У ҳам жасадига эргашиб келганича, дераза тоқчасига беозор қўнди.

Уйни йиғи-сиғи, нола-фарёд тутган эди.

Аммо хонада ҳали биронта ҳам аёл кўринмасди. Эркаклар бир-бирлари билан ҳамон пичирлашиб, хона-

да негадир чарх уришарди. Улар жасад атрофида анча уймалашишди. Юзини очик колдириб, тоза бир матога ўрашди. Хона ўртасига янги бир қалин кўрпача тўшашди.

Шундан кейин, эркаклар хонани тарк этишгач, уч-тўртта ёш-қари аёл кириб келди. Улар қариндош-уруғлар бўлишса керак, бошларини чайкаб, кўзёш тўкиб, номард дунёни астойдил қарғашди.

Кейин, бўшаган хонага кўк кийиб, бошини ҳам кўк дурра билан танғиган, Бурҳон Шарифнинг хотини бўлса, керак — миқти бир жувон юлкиниб, телбаланиб кириб келди. Ўзини тўғри жасаднинг устига отди. Ингра-ниб, ожиз йиғлашдан муштлари билан кўксига уриб, аста-аста қаттиқ надомат чекишга ўтаверди. Бошидаги дурраси бўйнига сирғалиб тушди. Сочларини, юзини юлиб-гимдалай бошлади.

— Бегим!— нидо килди жувон.— Ўргилай, бегим! Сизнинг ўрнингизда мен ўлсам бўлмасмиди, бегим! Мени, болаларингизни кимга ташлаб кетяпсиз, бегим! Бизга озгина раҳмингиз келмайдими, бегим?!

У жувоннинг ночор аҳволини кузатиб туриб, беихтиёр кўнгли бузилгандек бўлди. Бурҳон Шариф, жилла қурганда, хозир остона кечса, нима қиларди! Бу даҳмаза, бу дилсиёхликка чидаш мушкул! Лекин кейин иш бундан ҳам оғир кўчади. Нахотки, Бурҳон Шариф — акалли юрагида, қандай савдолар юз бераётганини сезмаётир?! Нахотки, иш деб, ташвиш деб, дунёни унутиб қўйган Бурҳон Шариф?!

Куз кечалари ҳамиша салқин, нотинч, кўнгилсиз бўлади.

Ана, бу тун ҳам аёз туриб, тўзон кўтарилиб, қутилмаганда шатир-шутирлаб, эзганича ёмғир ёға бошлади.

Унга ҳозирги ҳолат билан бу ёмғирда табиий бир уйғунлик бордек туюлди...

Ёмғир ёғар.

Ёғар ёмғир.

Булут йиғлар.

Кўк йиғлар...

Бу —

балки, илк қўшиқлардир,

Балки,

сўнги қўшиқлар?!

Ҳеч ким билмас!
Билмас шоир —
Гарчи
 ҳислар илоҳий.
Ёмғир ёғар.
Ёғар ёмғир.
Умид — қалбнинг паноҳи.
Бу дунёда мангулик бир
Нарса йўқ,
 дер ошиқлар.
Мен билмадим...
Ёғиб ёмғир,
Ёғмоқдадир
 қўшиқлар!..

У қачонлардир ўзи Ҳалимага бағишлаб ёзган шеърларни нега яна эслаётганига таажжубланди... Ўз мурдаси ёнида, мотамхонада эканлигини ўйлаб, хижолат чекиб, ҳамон йиғлаб, чуқур ҳасратга чўмиб ўтирган миқти жувонга секин, кўрка-пуса қаради. Жувоннинг аҳволи чиндан аянчли эди.

Бирок бу гал у жувонни фақат четдан шунчаки кузатиб қолмай, олдин кўрмагани учун ҳам, Бурҳон Шарифнинг рафикаси шу экан-да, деб қизиқсиниб, афти-ангорига эҳтиёткорлик билан разм солди. Кейин...

Эси оғиб, ногаҳон бақа бўлиб қолди.

Тавба! Ахир, бу... Ҳалима-ку!

Хона ўртасида бошидаги дурраси бўйнига тушиб, куйиб-адо бўлган бир кўйда ўтирган жувон албатта олдинги Ҳалимага кам ўхшарди. Йиллар ўтиб, жуссаси ҳам, киёфаси ҳам ўзгарган. Лекин барибир бу — ўша Ҳалима эди! Одам танимайдиган шу ҳолатда ҳам, у Ҳалимани таниди!

Эслаб, кўмсаб, кўчаларда тентираб излаганида, Ҳалиманинг шундай ўз яқинида, кадрдон бир уйда эканлиги унинг хаёлига келмаган эди. Тақдирнинг ўйинини кўрмайсизми!

Шу кунлар — Бурҳон Шариф унга, у Бурҳон Шарифга айланиб кетганида, икки инсон ҳаётининг гирдибоди қизиқ бир нуқтада ниҳоясига етади, деб ҳам ўйламаган эди. Тақдирнинг ўйинини кўрмайсизми!

Қандай бўмасин, Ҳалима ундан, у Ҳалимадан қочиб

кутулолмагани! Унинг жасади бошида Ҳалиманинг
мотам тутиши қонуният эди!

*Қочиш мумкин
дарддан, балодан.
Қор-ёмғирдан.
Нохуш ҳаводан.
Балки, сукут.
Балки, садодан...
Муҳаббатдан қочиш
қийинроқ.*

*Бахтдан қочиш мумкин.
Бемалол.
Бахтсизликдан?
Мумкин. Эҳтимол.*

*Сен
ўзингдан
қочарсан яққол...
Муҳаббатдан қочиш
қийинроқ.*

*Бу не тушки,
сени уйғотган —
Солиб бутун юракка титроқ.
Мумкин қочмоқ ҳатто ҳаётдан...
Муҳаббатдан қочиш
қийинроқ.*

У ўзини овутиб-алдаб, ўзича йиллар бўйи инониб
юрганига қарамай, аслида, Ҳалима уни унутган эди!

Ҳалима унга эмас, Бурҳон Шарифга меҳрини изҳор
этиб, у эмас, Бурҳон Шарифни ўйлаб, кўксини пора
қилаётир!

Адашиб-улокиб, уйи эшигидан кирган бу жасад
Абдулланики эканлигини Ҳалима билгани ҳам, кейин
сезгани ҳам йўк!

Аммо бунга ҳис этиб, ҳозир у Ҳалимадан ўпкаланма-
ди. Ҳалимани бевафо деб айбламади. Ўз қисматидан
ўксинмади ҳам!

Дунёда мард бўлиш керак! Айтиш қийин... Абдулла
билан икки томчи сувдек ўхшаш келгани учун, Ҳалима
Бурҳон Шарифни ёктириб қолгандир?! Еки, ҳаёт йўли-
да учратиб, Бурҳон Шарифни Абдулладан ҳам кўпроқ
севгандир?! Еки, Бурҳон Шарифга нисбатан одамлар-

нинг меҳрини туйиб, Ҳалиманинг юрагида ҳам чексиз меҳр уйғонгандир?!

Умуман, Бурҳон Шарифни яхши кўрмай бўлмайди! Ахир, яхши кўрганидан, Абдулланинг ўзи унга хаттоки жонини топширди-ку!

Ҳалима бекорга нидо қилмаяпти:

— Бегим! Ўргилай, бегим!..

У хозир яна бир нарсани ҳис этди: Ҳалима тўғрисида энди ҳадеб ўйлайвермайди! Ҳалимага бағишлаб ўзи бир пайтлар ёзган шеърларни ҳам энди ҳеч қачон эсламайди!..

10

«Аввалдан рўй берган англашилмовчиликни охиригача тузатиб бўлмади. Бурҳон Шариф етиб келмади; ҳеч қандай ёрдам кўрсатолмади. Демак, бу иш ўз роҳи равишида тугайди!»

Шундай фикрда тўхтаб, тақдирга тан берган бўлсада, ўша кечаси ҳам, эртаси кунни ҳам у барибир, Бурҳон Шариф балки етиб келар, даҳмазани бартараф қилишга уринар, деб кутди. Алланечук умидланди.

Тун ўтиб, тонг ёришиб-ёришмасдан уйга эркак-хотин, одам ёпирилди.

Унинг жасадини ювиб-кафанлаб, омонатгина «кийинтирган» бўлишди. Кейин, тобутга солиб, усти очик машинада йиғи-сиғи билан ўзи ишлаган идорага олиб келишди.

Идора биноси пешайвонидаги баланд бир тахта устига тобутни ўрнитаб, ярим соат чамаси атрофидан айланишди. Шундан сўнг, мотам мажлиси ўтказилди.

У ўз жасади пойида ҳуркибгина ўтирар, тирик одамлар ёқтирадиган керакли-кераксиз расми-русмлардан толиққан эди.

Видолашқан учун келганлар пешайвонга сиғмай, кўчагача тошиб чиккан эди! Одамнинг бундай кўплигидан у бир томондан, хижолат чекиб, иккинчи томондан, баттар сиқилиб кетган эди. Одамлар албатта Бурҳон Шарифни ҳурмат қилиб келишган, тўпланганларнинг аксарини у тириклигида узоқдан ҳам кўрмаган эди!

Аммо шу палла ақл бовар қилмайдиган бир ҳолат уни, айниқса, қийнаб, саросималантириб қўйган эди.

Идоранинг энг катта раҳбари — Бош бошқарманинг бошлиғи пинжида, бутун видолашув маросими давомида бир кадам ҳам жилмай... у ўлими олдидан,

така шаклида қурилган уч қавватли оқиш-қизғиш бинонинг учинчи қаватида юзлашган чўтир-ғилай киши турарди. Чўтир-ғилай худди ўз фарзандидан айрилиб қолган отага ўхшаб, афтидан, қаттиқ изтироб чекар, кўлида рўмолча, кўзларини ҳадеб ишқалаганча, артиб кўяр эди. Бу ҳам майли, бошқарма бошлиғи, елкаларини сийпалаб, ғилайга таскин-тасалли беришга ури-нарди.

У, дала-дашт қаъридаги бинода ўзи билан маҳзун кўйда, дўстона-беозор гаплашган бу одам тўғрисида ҳозир беихтиёр, менинг ўлимимни истамаган, кўли остидаги сипо йигитлар эса, бунга итоат қилмай, барибир ўлдиришганмикин, деган хаёлга борди. Лекин тез-да, ундай бўлиши мумкин эмаслигини ўйлаб, ўшандаёқ бу одамга, умуман, қорчалонлардан биронтасига ишон-маганини эслади!

Мотам мажлиси тугагач, жасадни ниҳоят қабрис-тонга олиб боришди.

Бу ерда яна кичик бир йиғин бўлди.

Йиғинда, ахийри ўзини қўлга олгандек, чўтир-ғилай ҳам ўртага чиқиб, қисқагина нутқ сўзлади:

— Биродарлар! Номардлик юз берди. Бурҳон Шарифдек инсондан айрилиб қолдик. Лекин инсон енгил-майди! Бурҳоннинг ҳар қатра қонидан ўнлаб, юзлаб мардлар униб-ўсиб чиқади!.. Гўрингда тинч ёт, Бурҳон, жигарим. Сенга ваҳшийлик қилганлар жазоси-ни тортмасдан қолмайди. Биз бунга ваъда берамиз...

Мана, шу сўнги дамгача Бурҳон Шариф етиб кел-мади.

Бурҳон Шариф номи билан Абдулла Ҳакимни туп-рокка топширишди...

УЧИНЧИ МАНЗАРА

ГҶР АЗОБИ

II

У жасади билан бирга қандай қилиб қабрга кир-ганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Парпираб, чарх уриб, қабрдаги дуч келган қавак-дан жой олганича, энди буёғи нима бўларкин, деб пойлай бошлади.

Қабр устида қимдир ширали товушда Қуръон ти-ловат қилаётганини ғира-шира эшитди.

Кейин, тўп-тўп оёк шарпаларидан одамлар дафн маросимини тугатиб, унинг жасадини ёлғиз ташлаб кетишаётганини хис этди.

Ана, қабр устидаги охирги киши ҳам етти қадам узоқлашгандек бўлди.

Шу пайт қабр ичи бирдан ёришди. Жасад ётган тор жой ўз-ўзидан негадир анча кенгайди.

Айни сонияда беҳосдан лаҳад ичида икки хушрўй йигит жонланишди.

У ўзича оббо, корчалонлар энди шўрлик жасадни ҳам тинч қўйишмайди шекилли, яна бурдалашмоқчи-ми, куйдириб ташлашмоқчими, нимадир қилишмоқчи, албатта, деб ўйлади.

Йўқ, дарҳол хушёр тортди: булар хушрўй йигитлар киефасида келган фаришталар бўлишлари керак! Одамлар Мункар-Накир, деб гапириб юришарди!

Фаришталар жонланишгани заҳоти, жасади ўрнидан туриб ўтирганини кўриб, у хайрон қолди. Бирок бошқа бир нарса уни бундан ҳам кўпроқ ажаблантирди: фаришталар билан жасад эмас, жасад номидан унинг ўзи тилга кириб, эшитилар-эшитилмас паст товушда гаплаша бошлади.

— Исминг нима, осий банда?!— сўради ундан икки фариштадан бири.

— Менми? Мен Бурхон Шарифман,— деди у жасадига ишора қилиб.

— Уйиннинг хожати йўқ, осий банда! Барча ўйинлар нариги дунёда қолди. Тирик одамларга хос бемаъниликлар сен учун тугади. Тўғриси гапир,— деди фаришта.

— Тўғриси, мен Абдулла Ҳакимман. Лекин Бурхон Шариф деяверишиб, охирги пайтда бунга ўрганиб кетдим! Хафа бўлмайсизлар... Мен бу жасад билан жуда кўп оврагарчилик кўрдим. Шунчаси етади! Мени кўйворинглар. Мен зангор водийга бормоқчиман.

— Шошма, осий банда. Аввало, зангор водий сенга узоқдан бир кўрсатилди, холос. Сен у ерга қайтиб ҳеч қачон боролмаслигинг ҳам мумкин. Бундан ташқари, шу жасад сеники; сен у билан бирга дунёда қандай яшаганлигинг ҳақида ҳисоб беришингга тўғри келади. Шунга қараб, қисматинг белгиланади. Демак, сен бу жасадни ташлаб, ҳеч қаякка кетолмайсан.

— Онам раҳматли ҳар кимнинг ўз номаи аъмоли бор, фаришталар ёзиб боришади, дердилар.

— Гапни кўпайтирма, осий банда. Сен яшаган дунёда гуноҳкор одам ҳакамнинг олдида жавоб беришга мажбур, шундай эмасми?! Бу дунёда ҳам ҳар ким ўзи қилган ишларга ўз тили билан ўзи иқроп бўлиши керак.

— Мен нимага иқроп бўламан?! Отасиз ўсдим; отамни бекорга қамаб, йўқ қилиб юборишган. На акам, на укам бор. Биргина волидамдан ҳам айрилдим. Кейин, севгилим мени тарк этди... Бутун умрим кун кўриш учун кулдек ишлаб, очлик-юпунликда, ғарибликда ўтди. Шунча кулфат етмагандек, мени кийнаб, ёвузларча ўлдиришди. Улигим сарсон-саргардонликка учради...

— Сенга гуноҳларинг учун фоний дунёда жазо берилди. Боқий дунёда хали яна жазони тотиб кўришинг аниқ бўлиб турибди,— гапга аралашди иккинчи фаришта.— Сен ўзингни бу қисматдан форигман, деб ўйлама.

— Муҳаббатда бир оз бекорлик қилганимни айтмаганда, менинг қанақа гуноҳим бор экан?!

— Билмайсанми?! Қачондир ақалли бирон марта Оллоҳга сидқидилдан ибодат-илтижо қилганмисан?! Сен умринг бўйи ҳаттоки Оллоҳнинг борлигига ҳам гоҳ ишониб, гоҳ ишонмай яшагансан... Хўп, умрингда қайсидир пайт бундай эс-хушингни йиғиб, ўзингни пок тутиш ҳақида ҳеч ўйлаганмисан?! Йўқ, сен кун ора бўкиб ичиб, бўлган-бўлмаган таомни еб, пок-нопок жойларда ётиб-туриб, шуни ҳаёт деб тушунгансан. Сен ҳайвондек яшадинг. Ҳайвондан ҳам баттар... ахир, ит ўтирган ўрнини думи билан супуради; мушуклар ювинади; кушлар таранади. Сенга бир қатла имтиҳон оламида яшаш насиб этди. Сен бўлсанг, буни ўйладинг. Ерда тирик мурдадек судралиб, умринг ўтиб кетди.

— Менинг аввалдан омадим юришмади. Кейин, дунёга қўл силтадим... Майли, мен ўзимча виждонли одам эдим, бўйнимдаги гуноҳлар учун қанча жазо бўлса, чидашга тайёрман... Лекин мен бир нарсага тушунмаяпман. Шунча чеккан укубатлардан сўнг, менгаки яна жазо берилар экан, дунёда ўз манфаатини ўйлаб, бировларни топтаган, бировларнинг умрини ҳазон этган, жиноятни ўзига касб қилиб олган ҳар хил корчалонлар, ёвузларнинг охиратда ҳоли нима кечадиги?! Ҳа, дарвоқе, пора бериб, улар баъзан худони ҳам

алдамоқчи бўлишади. Иморатлар қуришади, катта ху-
дойлар ўтказишади, кимларгадир хайр-садақа бери-
шади...

— Сенинг бошқаларга ишинг бўлмасин, осий бан-
да. Ҳар ким ўзи учун ўзи жавоб беради. Оллоҳ барча
нарсаларни гувоҳдир. У ошқор нарсаларни ҳам, пинҳон
нарсаларни ҳам билади. У ҳамма нарсани эшитгувчи,
билгувчидир!..

Шу аснода фаришталардан бири қўлини хавога
чўзган эди, қўлида вазмин-гарон гурзи пайдо бўлди.
Фаришта зарб билан гурзини Абдулланинг бошига
туширди. Жасад тилка-тилка бўлиб кетди.

Ажабланишли жойи: жасад қолиб, кавакда биқиниб
ўтирганича — у, шундай баёйсиз бир азобни туйдики,
хаста бўлган пайтларида ҳам, ҳаётида неча бор калтак
еганида ҳам, ўлимга рўпара келганида ҳам бундай
азоб борлигини тасаввур қилмаган эди.

Эс-ҳушидан айрилиб, кавак деворига қапишиб
қолди.

12

Қабр бошига гоҳ болаларини етаклаб Ҳалима, гоҳ
Бурҳон Шарифнинг қариндош-уруғлари, гоҳ идорада-
гилар келиб туришар, баъзан саҳарлар ёки шомларда
кимдир марҳумнинг гуноҳларини худодан тилаб, мунг-
ли оҳангда Қуръон тиловат қилар эди.

У қабр ичида, қоронғи, зах кавакда ётганига қара-
май, бунинг барини ҳис этар эди.

Унинг айрим кунлар қабрдан ташқарига чиққиси
келар, аммо қимирлашга мажоли йўқ эди.

У юз йиллик бемордан ҳам ёмонроқ ҳолатни сезар,
ўзининг бир оз мадорга киришини кутар эди.

Кунлар шу йўсинда ўтаётиб, рутубатли кузнинг
қайсидир булутли оқшоми ногоҳ — унга ниҳоятда та-
ниш, қадрдон оёқ шарпалари қабристонда эшитилган-
дек бўлди.

У сергақланиб-жонланди. Қабрдаги тешик-туйнук-
лардан уриниб-суришиб, ташқарига отилди.

Бу орада қабр бошига етиб келган, кўзларида жик-
қа ёш — хушқомат, чиройли, мағрур киши, — оҳиста
тиз чўкди.

Кейин, кўзларидан ҳамон ёш оққанича, кафтига бир
ховуч тупроқ олиб, ғамгин пичирлади:

— Абдуллажон, укажон... Ғафлатда қолдим. Кечир мени...

«Бурҳон Шариф... Дўстим! Биродарим! Қаерларда эдинг?! Нега вақтида етиб келмадинг?! Мен сени қанча кутдим... Тириклигимда бошимга қулфат тушганидан беҳабар эдинг — ёрдам беролмасдинг. Лекин дунёдан кўз юмгач, ҳеч бўлмаганда, мени изтиробдан, таҳқирдан қутқариб қолишинг мумкин эди-ку! Сен мендан ҳам кўпроқ ўзингни англашилмовчиликлар, даҳмазалардан асрашинг керак эди!..»

Бурҳон Шариф гўёки унинг бу ҳасратли нидосини эшитиб жавоб қилаётгандек, ўйчан сўз бошлади:

— Абдуллажон! Мени кечир... ҳаммаси учун! Мен сенинг дунёда озгина бахтлироқ бўлишингни истаган эдим. Аксинча, мени деб бир куни ўлимга юзлашингни кутмаган эдим... Бутун-бор гапни сенга батафсил айтиб беришим керак. Биласанми, дунёда эзуликнинг миллати, ватани бўлиши мумкин. Аммо ёвузликнинг ватани ҳам, миллати ҳам йўқ. У ер бўйлаб гирдибод урган қора бир тўзондир. Замонлар бўйи у одамларни кўз очиргани қўймаган. Нимаики инсонда азиз бўлса, юлқиган, топтаган. Ҳозир ҳам у бошимиз устида айланиб турибди. Мен ўлкамизда жиноят тарихи, келиб чиқиш илдизларини ўрганмоқчи бўлиб, олис шаҳарларга кетган эдим. Бир неча кун кўнглим ғаш, алоқ-чалок тушлар кўриб юрдим. Бирок бундай даҳшатли ҳодисалар рўй бераётгани хаёлимга келмаган эди. Ахийри қайтаётиб, йўлда бир даста эски-янги рўзномаларга кўзим тушди. Ўзимга бағишлаб ёзилган таъзияномани ўқиб, юрагим қинидан чиқиб кетди. Лаҳза ичида гап нимада эканлигини ҳис этдим. Сени ўйлаб, эзилиб, сен билан ақалли видолашай, ҳурматингни ўрнига қўяй, деб шошилдим. Афсуски, улгуролмадим, Абдуллажон... Қайтганимдан сўнг нималар бўлганини ҳам сенга айтиб берай. Тўғри уйга боришга юрагим бетламай, идорага қараб югурдим. Идора биноси пешайвонига менинг қора ҳошия билан ўралган каттакон суратим осиб қўйилган. Хўп, бу энди аниқ эди. Лекин узун йўлакда Ҳасан билан Очил гаплашиб туришган экан. Мени кўриб эхоналари чиқиб кетади, деб ўйладим. Қаёқда! Қўлларини шоп қилиб, Абдулла, одам ҳам шунақа беғам бўладими, ахир, биз Бурҳон Шарифдан айрилиб қолдик-ку, дейишди. Уларга индамай, бошқарма бошлиғининг хонасига кирдим. Абдуллажон, ўзинг билан

сан, хозирги одамлар бировга диққат қилиб қарашмайди, кишининг корасини кўришади, холос, ўзини кўришмайди. Бошлиқ ҳам менга, Абдулла, интизомни бузганинг учун сенга хайфсан эълон қилдик, ишингни тuzатмасанг, ўзингга ёмон бўлади, хозир эса йигитлар билан Бурҳон Шарифникига бориб, бизнинг номимиздан яна бир қарра таъзия билдиринглар, нима ёрдам кераклигини сўранглар, деб қолди. Илож-ноилож, Ҳасан билан Очилни ёнимга олиб, уйга бордим. Аслида, Ҳалимани огоҳлантириб, бошимизга қандай фалокат тушганини олдин тушунтириб, кейин бормоқчи эдим. Аммо, ҳамма адашганда ҳам, Ҳалима адашмайди, аёл киши эрини хидидан билади, балки ишнинг шундай тезлашгани маъқулдир, деган хаёл билан журъатланиб, остона ҳатладим. Очигини айтсам, ишонмайсан! Бошқаларга ўхшаб, суюкли хотиним ҳам менга диққат қилиб қарамади! Ҳамроҳларим шошиб мени Абдулла деб таништиришгач, негадир юзини баттар четга бурди. Ниҳоят, демак бирга ишлаган экансизлар, лекин сиз бу уйга келмаслигингиз керак эди, деб қўйди. Мен тушунмаяпман, бирон пайт Ҳалима сендан тасодиф озор чекканмиди, Абдуллажон?! Хотинимга қўшилиб, болаларим ҳам ҳар қачонгидек бундай қучоғимга отилишгани йўқ. Шуниси менга, айниқса, оғир ботди!.. Хуллас, сен Бурҳон Шариф бўлганинг сингари, мен ҳам энди маълум муддат Абдулла Ҳаким бўлишимга тўғри келяпти. Охирида яна бир гапни айтай!.. Ёвузлар Бурҳон Шарифни ўлдириш осон эмаслигини ҳисобга олишмади. Бурҳон Шариф шунчалик содда, ғўр одам эмасдир, деб ўйлаб ўтирмай, қўлида ҳеч бир яроғи йўқ сендек ҳимоясиз кишини ўлдириб, улар қаттиқ алданишди! Мен сенинг номингни олмоқчи эмасдим. Ўлганингни билганимдаёқ сенга фақат биргина ёрдам беришим мумкинлигини — номингни тиклашим кераклигини ҳис этгандим. Озгина сабр қил, Абдуллажон, сенга шараф билан тез орада номингни албатта қайтараман! Ўзим учун, ўзимдан ҳам кўпроқ сен учун ёвузларнинг энасини кўзига кўрсатаман. Худди шундай бўлишига ишон, Абдуллажон!..

Бурҳон Шариф шу сўзларни айтиб, кафтида турган тупроқни лабларига босди.

Сўнг юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан бургутдек қўзғолганича, темир дарвоза томон йўналди.

Тирикчилик ташвиши, деган гап бор.

Инсон — беномус, у хаёт гирдобида ўралашиб, мархум бўлган энг яқин кишисини ҳам кўп ўтмай унута бошлайди.

Абдулланинг яқин кишиси йўк. Аммо Бурхон Шарифга эътикод қўйганлар ҳам энди кундан-кунга каттакон қабристоннинг овлоқ бир бурчида дўппайиб турган қабр бошига кам келадиган, мархумга бағишлаб аҳён-аҳёндагина дуойи фотиҳа қиладиган бўлишди.

Ешликда, кишлокда у, арвоҳлар баъзан одамларни йўқлаб туришади, деб эшитган эди. Демак, одамлар эсламай қўйишгач, нотинчланиб-чирқираган арвоҳларнинг ўзи уларни излашга тушишар экан-да!

Қабрда чинакам азобнинг нималигини бир қатла тотиб кўрганидан кейин, киёматгача шу етади, деб фаришталар ҳам энди уни «йўқламай» қўйишган, афтидан, булар ҳам одамлардек, ўз вазифаларини адо этиб бўлишган эди!

Дарвоқе, Бурхон Шарифнинг яқинлари ёки фаришталар қолиб, унинг холидан негадир энди, асосан, ўлимга уни маҳкум этган корчалонлар бот-бот хабар олиб туришарди. Бурхон Шариф гўрдан қайтиб тирилиб чиқмаса бас, биз бошқа ҳамма нарсага тайёрмиз, дегандек улар навбат билан ҳар гал даста-даста гул кўтариб келишар, қабрни тартибли тутишдан ташқари, яқин орада обод қилиб ташлайдиганга ўхшашар эди! Буниси майли. Улар қабр бошида, жойинг жаннатда бўлсин, биродаримиз, деб Қуръон ўқиб, астойдил ибодат-илтижо қилишар эди!

Тириклигида корчалонларнинг ўйинларини кўрганидан, у хозир ҳам буларнинг самимиятига ишонмас ва бир куни жасадимдан қолган-қутган суякларни олиб чиқиб, ёқиб юборишмасмикин, деб ҳамон қандайдир қўрқар эди! Шунинг баробарида, у бора-бора, тирик пайти ўзи деярли ўйламаган — жаннат ва дўзах тўғрисида кўпроқ хаёлга толганича, охир-окибатда мен булардан қайси бирига тушарканман, деб ташвишландиган бўлиб қолган эди. Гўр азобики шунчалик оғир экан, мабодо дўзахга тушса нима қилади?! Дўзахга киёслаганда, масалан, корчалонларнинг ўлик бир тана-

га нисбатан бутун тазйиклари ахир ҳеч гап эмас-ку!
Бунга бемалол чидаш мумкин!!!

Жаннат деганда, фақат бир бор заррадек енгил парвоз этиб кўрган бепоён зангор водий унинг хаёлида жонланарди. Йўк, у Мункар-Накир билан юзлашганидаёқ осий банда эканлигини билгани учун жаннатдан каттик умидвор эмасди. Офтоб чарақлаб турган зангор водийга эса, бориш хаёлидан ҳеч қачон қайтмаганди. Бу жаннатми, бошқами, акалли яна бир қур айланиб кўргиси келарди! Бироқ жасадини тилка-тилка қилиб юборган зарба уни ҳам буткул гангитиб қўйганми, қанча орзу қилмасин, қандай боришни билмас, зангор водийдан ўзи чиқиб кетган йўлни сира эслаёлмас эди. Қидиргани билан ҳам энди топа олмаслигини ҳис этарди!

Унинг ўз жасадини кўриқлаб, киёматни кутишдан бўлак аниқ иши йўк эди. Қиёмат тез орада руй берадиганга ўхшамаганидан азобланар, бу — кутиш азоби, унга ҳар нарсадан ҳам оғирроқ туюлар эди!

У — қафасга ўрганиб қолган, энди қафаснинг дарчаси очик эканлигига қарамай, яқин атрофда шохдан-шохга сакраб, ўзини қайтиб қафас ичига олға қушни эслатарди: истаган палла қабристонни тарк этиши мумкин, аммо тириклик чоғи кўриб юрган, ҳаёти ўтган жойлар бўйлаб нотинч айланиб, ўз жасади ётган қабрга келганича, яна посбонлик қилиб туришга маҳкум эди!

Бу дунёда унга таниш, кадрдон бўлган жой кўп эмасди!

Баъзан шаҳардаги катта-кичик қаҳвахоналар, зиёфат пайтларида кўрган турли-туман қошоналарга ҳумор тутган бангидек, беихтиёр мўраларди. Лекин қўланса туюлган ичкилик ҳиди энди уни сескантирарди: вақтида нега бўкиб ичиб, тасқара бўлиб юрганига ажабланарди.

Баъзан ўзи ишлаган идора биносига кириб бориб, хонама-хона чарх урарди. Идорада Бурҳон Шарифнинг ўрнини Ҳасан эгаллаганди. Эшигига «Абдулла Ҳаким» деб ёзилган хонада эса Бурҳон Шариф ўтирарди... Умуман, бу ерда одамларнинг қоғозга қўмилиб, қиш яхшироқми, ёзми қабалида баҳслашиб, арзимаган эътибор, тақинчоқ, беш-ўн сўм пул устида бўғилишиб, югур-югур билан кун ўтказишаётгани уни зериктириб

юборарди. Хаёт деганда мен ҳам шу нарсаларни тушунганмидим, водариг, деб ўйлаб, каттик ўкинарди.

Баъзан неча йиллар яшаган ижара уйга қараб йўл соларди. Ғариб кулбага бошини этганича кириб-чикиб юрган Бурҳон Шарифни кузатиб, мен-ку, майли, уйи, бола-чақасидан Мосуво кўйга тушиб, бекордан Бурҳон Шарифга жабр бўлди, дунёнинг ишлари кизиқ экан, олижаноб бир инсон ҳеч қандай айбсиз ҳолда азобланиб, изтироб чекиб юрибди, деб ўйлар, биродарига алланечук ачинар эди.

Баъзан қабристонни тарк этиб, асосан, тириклигида бўлганидек, туғилиб ўсган қишлоғига қатнарди. Қишлоқда олдинлар тирик юрганига парво қилишмаганидек, энди унинг ўлганини ҳам биров эшитмаган, билмас эди. Сирасини айтганда, бунга у ўпқаланмас эди. Айб менинг ўзимда, аввалдан тентираб-дайдиб, қишлоқдан, ердан узилмаганимда балки ҳаётим бир оз бошқача кечармиди, деб ўйлар, энди ҳар қандай душаймоннинг фойдаси йўқлигига ўзича иқрор бўлар эди... Отаси бир пайтлар бедарак кетганидек, қабри қаерда эканлиги ҳам маълум эмас. Аммо волидасининг қабри шу ерда — қишлоқ этагидаги қабристонда: ярми қулаб тушган эски масжид пинжидаги лойшувок қилинган жўнгина сағана! Бу қабр бошига ҳар гал келганида, у яна қиёмат, жаннат ва дўзах ҳақида ўйларди. Ўзининг қисмати қолиб, волидаси тўғрисида ҳаёлга чўмар, мен дўзахга тушган такдирда ҳам, барибир, сизнинг жойингиз жаннатда бўлсин, онажон, деб илтижо қилар эди. Шунинг баробарида, тирик одамлар дунёда кўришиб юрганидек, арвоҳлар нега бир-бирлари билан кўришмас экан, деб таажжубланарди. Волидасининг арвоҳи билан ҳеч бўлмаганда бир қарра учрашиб, ҳаёт не йўсинда ўтгани-ю, охират нимадан иборат эканлиги борасида бафуржа гаплашгиси келарди! Булардан ташқари, унга бир нарса аён эди: инсон туғилиб, ҳимоясиз бўлганида онага суянгани сингари, энг сўнгида ҳам, у фақат ОНАга сиғиниши мумкин!

14

*Она... Она!
Ягона
она!*

46

*Биз отликми ёки пиёда —
Чалғитмасин қандай афсона,
Сигинамиз сенга
дунёда.*

*Ердан
инсон узилган билан
Қолмагандек
Мангу ҳавода —
Биз гоҳ билиб, гоҳ билмасдан
Сигинамиз сенга
дунёда.*

*Бу дунё ҳам
битар бир куни,
Руҳлар
 учар балки фазода —
Аммо шудир ҳаёт қонуни:
Сигинамиз сенга
дунёда.*

*Кейин бўлар қиёмат қойим,
Ер ҳам бўлар
остин ва устун...
Бизни шафқат қилгин, худойим,
Оналарга
сигинган учун!..*

У Ҳалимага бағишлаб ёзган шеърларини эсламай қўйганидан буён ёшликдаги бошқа айрим шеърлари баъзан ёдига тушадиган бўлиб қолганди. Айниқса, волидаси қабри бошига ҳар гал келганида, Она, Ер, Ватан тўғрисидаги шеърлар хаёлида айланиб, қандайдир осойишталик сезар эди.

Кунлар шу йўсинда ўтаётиб...

бир куни сайри-саёҳатдан жасади ётган қабристонга қайтиб, ўз қабрини таниёлмай эсанкиради.

Аввалига чиройли сағана, от шаклидаги ёдгорликни кўриб, бу корчалонларнинг ҳунари албатта, деган хаёлга борди. Лекин қабрга яқинлашиб, мармар тошга:

*«Абдулла Ҳаким
Шоир ва Инсон» —*

деб ёзилгани, туғилган-марҳум бўлган йиллари муҳрланганига эътибор бергач, бу — шубҳасиз, Бурҳон Шарифнинг иши эканлигини пайқади.

Унга энди, аслида, сағананинг ҳам, ёдгорликнинг ҳам кераги йўқ! Аммо Бурҳон Шариф берган ваъдасини ниҳоят бажарганига хурсанд бўлди. Бундан ҳам кўпроқ биродари ўз исми-жисмига қайтиб, яна қадкомат тиклаганига суюнди. Демак, Бурҳон Шарифни ўлдириш осон эмаслиги айни ҳақиқат экан! Иродасини букиб, уни енгиб ҳам бўлмас экан!..

Қабри ёнида куйманиб турган эди, беҳосдан қаримсиқ-кўса, боши устарада қирилган кимсаю дафн маросимида ҳам қатнашиб, нутқ сўзлаган чўтир-ғилай киши — учовлон бир тўп сипо йигитларни эргаштириб, кабристонга бостириб кириб келишди. Улар қабр теграсида ҳалқа бўлиб туришганча, тушуниш кийин тилда алланималарни гаплашишди. Сўнг қайтиб кабристондан тез чиқиб кетишди.

У, мутгасил бу кишилар билан ўчакишиб юрган Бурҳон Шариф энди нима қилар экан, кутилмаган янги бир кулфатга йўлиқмасмикин, деб ўйлаб, олдин хис этмаган хавф-хавотирга чулғаниб қолди.

15

Ёмғирлар-корлардан қабр устидаги сағана ёрилиб-чўкканидан қийшайган, сағанага туташ ёдгорликдаги от шакли ҳам, ёзув ҳам хира тортган, атрофда ғовлаб ўсган ёввойи ўт буларни аста-секин ўраб-чирмай бошлаган эди.

Ҳаммадан ҳам, каттакон кабристоннинг овлок бурчидаги қабр бошига энди ҳеч ким келмас, ҳаттоки ўткинчи биров тўхтаб, жойинг жаннатда бўлсин, бечора инсон, деб дуо-илтижо қилмас эди.

Унинг ўзи — қанчалик зерикмасин, кабристондан деярли чиқмай қўйган эди.

Чиққан тақдирда ҳам...

каҳвахоналар, кошоналарда ўзи таниган биронта одамни учратмас эди;

идорада Бурҳон Шариф тугул, Ҳасан билан Очил, Бош бошқарманинг бошлиғи — ҳамкасбларидан бирон зот кўринмасди;

ижара уй бузилиб кетганми, бир пайтлар қатор эски ховлилар бўлган жойда ахлат қутилари турибди;

кишлоқ этаги — чексиз пахтазор: масжидни ҳам,
кабристонни ҳам теп-текис қилиб, пахтазорга қўшиб
юборган бўлишса керак;

илож қолмаганидан, баъзан шаҳардан ташқарида-
ги тақа шаклида қурилган уч қаватли оқиш-қизғиш
бинога боради; лекин бу ерда ҳам таниш корчалонлару
сипо йигитлар кўзга ташланишмас эди...

Нахотки, дунё ўзгариб, ўзича янгиланиб бораётган
бўлса?!

Нахотки, у кўрган-билган одамлар ҳаммаси дунё-
дан ўтиб кетишган бўлса?!

Тавба!..

Афтидан, унинг марҳум бўлганидан бери дунё
бир неча бора айланиб, орадан энди анча замонлар
ўтган эди.

ТЎРТИНЧИ МАНЗАРА

СЎНГГИ ҚУН

16

Сен

*Нимадан иборатсан,
Ер?*

Сен

*Нимадан иборат,
Осмон?
Ҳар ким*

*шошиб,
билганини дер,*

Аммо

*Билмоқ
эмасдир осон!*

Ерда

*Асли яралган ёки
Осмоннингми фарзанди
Инсон?*

Бунга

Унинг

етмас идроки —

*Буни билмоқ эмасдир
Осон!*

Оддий каби
бу борлиқ,
Аммо
Қайда боши,
қаерда поён?
Бўлганда ҳам чинакам
даҳо —
Буни
Билмоқ
эмасдир
осон!

* * *

Сен
Дунёда инсон бўл,
Сен руҳ бўлгин,
сен жон бўл,
Тинч бўлгин,
Саргардон бўл —
Ер
дардин
англаш мушкул.
Уриб
Бу Ер
гирдибод,
Сирпаниб
ўтар ҳаёт,
Сенга
Мумкиндир нажот,
Ер дардин
англаш мушкул.
Онам, деб
Минг ёлворгин,
Ўзни
ҳар ён
юборгин,
Йиғлаб,
ёнига боргин —
Ер дардин
англаш мушкул.
Бу — бир ўтми,
Ховуч кул,
Бу — бир бахтми
ёки ғам?

туюлар, вакт нега чўзилиб кетди экан, деб баттар изтиробга чулганар эди.

У жасади қабрга қўйилган пайтдан киёматгача бўлган фурсат Барзах даври аталишини ҳам, киёмат куни кутилмаганда келиб қолишини ҳам билмас эди.

18

Ер ёрилиб, қандайдир бадбашара бир хайвон ер остидан юзага қалқди.

Олдин ҳеч ким ўзини ҳам, суратини ҳам кўрмаган хайбатли бу махлук ҳамма ёқда ўкириб юрганча, бир қур кириб, қабристонни ҳам бир четдан пайҳон қилиб чикди.

Махлук қабристонга кириб келганида, у қабри бошида паришонланиб турган эди; ҳайиқиб, баттар саросималаниб, дарҳол қабр ичига шўнғиди.

Шу пайт асрий ноладек сур овози эшитила бошлади. Одамлар, киёматда Исрофил сур чалади, дейишарди. Рост экан!

Кўп ўтмай, яна — иккинчи бора сур овози янгради.

Кейин, у — негалигини ўзи ҳам билмаган ҳолда, — қабрда тўзиб бир ховучгина бўлиб ётган хоки ичига кириб, кўнғиздек думалаб, лойхўрак ёки баргдан тўйиб ўз-ўзини қобиқ ичига олган ипак қуртидек хоки билан яхлитлик касб эта бошлади. Ва ниҳоят, худди ерга ташланган уруғдан кўкламда кўкариб-униб, барг ёзиб чиққан гиёҳдек тирик одам шакли-шамойилига кирди.

Қомат тиклаганидан сўнгина, сағана аллақачон тўкилиб, ҳаммаёк очилиб ётганини кўрди.

Буниси майли. Теградаги осмонга бўй чўзиб турган тоғлар қумдек сочилиб кетган. Ер теп-текис, унда на чуқурлик, на дўнглик бор.

Абдулла буларни сония ичида ҳис этди.

Энг муҳими, ерни мўру малахдек одам босган эди. Улардан айримлари юз-кўзлари порлаб, отлик боришар эди. Айримлари эса, аксинча, юзлари қора, кўзлари рангсиз, бунинг устига, гоҳ туриб юришса, гоҳ юзгубан йиқилиб, ерда судралиб боришарди.

Одамлар ўзи қаерга боришяпти?!

Ҳеч ким тушунтирмаса ҳамки, Абдулла тезда пайкади: маҳшаргоҳга, албатта!

У яна бир нарсани сезд: олдинги ҳаёт пайти байрам кунларида кўчани тўлдирган миршабларга ўхшаб,

тирилган одамлардан ташқари, маҳшаргоҳга чорловчи фаришталар ҳам кўп; одамларни йўлга солиб, хайдаб кетишяпти.

Бўйинини эгиб, ўзинг кечиргин, холик, деганча секин халойиққа эргашди. Тўғри қилган экан, чунки ҳамма чалғимай-бурилмай фаришталарга бўйсунган, ўзини худога топширган эди. Кимлардир фақат ахён-ахёндагина ўртаниб-надомат чекарди.

Кўпчилик қатори ахийри Абдулла ҳам бўйинини этган ҳолда ҳисоб-китоб қилинадиган жойга — маҳшаргоҳга етиб келди. Бу ердан бир томонда — жаннат, иккинчи томонда — дўзах эди.

Маҳшаргоҳда одамлар тўпланиб, бир оз тизилиб туришди.

Лекин ҳамманинг гуноҳ-савоби худога маълум эканлигидан, бир кўйми, эчкиними соғиб олишга етадиган, арзимаган фурсат ичида ҳисоб-китоб тугади. Одамлар Ердаги ҳаётда ўзлари аниқ тасаввур ҳам килолмаган бир қанча имтиҳонлардан ўтишди.

Ниҳоят, жаннат фаришталари ҳар қандай гуноҳдан пок-мўмин кишиларни жаннатга томон бошлаб кетишди. Дўзах фаришталари эса осийларни тўда-тўда қилиб, дўзах-жаҳаннам томонга ҳайдашди.

Номаи аъмолида осий банда, деб ёзилган Абдулла Ҳаким, аввалдан ишнинг шундай кўчишини билгани, гарданига олганига қарамай, ҳозир алланечук норозиланган ва истамаган кўйда... қизик жойи, шунинг баробарида, мутеларча, қулларча итоаткорлик билан жаҳаннамга кетаётганлар сафига кўшилди. У вақтида ўзича виждонли одам бўлганидан, озми-кўпми, қилган барча гуноҳлари учун жавоб беришга тайёр эди!

Дўзах дарвозалари узоқдан кўринганида, худди тунда бирон фалокат рўй берганида ҳайвонот боғидан эшитиладиганга ўхшаш даҳшатли, ваҳший бир ўқирик ва бўқирик эшитилди. Осийлар бир-бирларининг пинжларига сукилиб, аммо қисматга тан беришганича, яна олдинга сурилаверишди.

Жаҳаннамга етиб келишганида, қатор дарвозаларланг очилди. Дарвозалар олдида турган кўриқчилар осийларни эшитган киши пўст ташлайдиган оғир таъна-қарғишлар билан қаршилашди.

Дарвозадан кечиб-кечмай, уларнинг бўйинлари, қўл-оёқларига кишан ва занжирлар солинди.

Бирок бу ҳали бошланиши экан!

Ёнидагилардан қандайдир узилиб қолган Абдулла, занжир билан ўралган, кишанланган ҳолда тор бир жойга ташланганини сизди. Унинг ости ва уст томонида олов ўрлар, баданини олов ялаб-ямлаётганидан, гўёки бўй-этини ўлчаб, унга ўтдан кийим бичилаётганга ўхшар эди. У, тирикликда инсон кўрадиган кийноқлар ҳеч нарса эмас экан, бу азобдан кўра ўлгандаги пайтим ҳам яхши эди, тезроқ яна ўлиб қўяқолсам нима қиларди, деб ўйлаб, беихтиёр дод-фарёд кўтарди. Лекин шу аснода қаердандир гувиллаган овоз келди:

— Сен бугун ўзингга бир ўлимни эмас, кўп ўлимларни тилагин, осий банда. Сен кўпдан-кўп ўлим-халокатларга маҳкумсан!

Йўқ, шундан сўнг тор жойдан кенг бир майдонга чиқиб олгандек бўлди. Ўт кетган ўрмонлар сингари энди гоҳ у-гоҳ бу ерда олов тўлкини кўтарилиб-тушиб турарди. Атрофга қараб, гулхан бўлиб ловуллаётган даста ўт бағрида катта-катта гуллари очилиб, яшнаб-порлаган, шу билан бирга, мевадан шохлари ларзон ажабтовур дарахтга унинг кўзи тушди. Бирдан ниҳоятда очиқиб-чанқаганини ҳис этди. Оловга парво қилмай, дарахт ёнига бориб, мева узганича, қўшқўлаб оғзига сола бошлади. Аммо шу пайт бутун ичи ағдарилиб кетгандек бўлди: бу Заққум деган дарахт экан; бадани ёниб-куяётгани устига, захри-заққум ичак-чавоқларини шилиб, куйдириб юборди.

Буларнинг барчаси етмагандек, ёнида қайтиб пайдо бўлган осийларга қўшиб Абдуллани майдондан, дош-козонларда бақирлаб сув қайнаётган, ҳаммомни эслатган бир жойга судраб келишди. Кейин, унинг ҳам, шерикларининг ҳам бошларидан қайноқ сув қуя бошлашди.

Ўлими олдидан, фоний дунёда, Бурхон Шарифнинг душманлари ўтказган жабр-зулмни кўрган Абдулла, дўзахда ҳам қандай жазо бўлса, тишни-тишга босиб чидайман, шунга ҳаракат қиламан, деб катта кетган экан! Қайноқ сув билан ич-ташини эритиб, гўёки энди куритмоқчидек, уни олов кўралари устига, тагин мана бу ўтни тотиб кўргин, дея кўндаланг ётқизишгач, Абдулла ортиқ чидаёлмаслигини ҳис этди. У ўзини қийнаётган дўзах фаришталарига тикилиб, бақиришга тушди:

— Менинг гуноҳим нима? Гуноҳим нима, ахир?!
Фаришталар лом-мим дейишмади. Бирок қутилма-

ганда унинг ўз қўл-оёқлари, кулоқлари, кўзлари — бутун вужуди тилга кириб, унга қарши гувоҳлик беришга шайланишди.

— Сенинг гуноҳинг кўп! — дейишди улар шовкин солиб.

— Мухаббатда бевурдлик қилганимни айтмаганда, менинг бошқа ҳеч қандай, жиддий бир гуноҳим йўқ! — бўғилди Абдулла.

— Сени мухаббатда бевурдлик қилди, деб бўлмайди. Сен жуда садокатли эдинг. Кўнглингда мухаббатингни бир умрга сақладинг!

— Бўлмаса, менинг гуноҳларим нимадан иборат экан?

— Сенга неча бора айтиш керак! Сен ётиб-туриш, еб-ичиб, кийинишдан бўлак нарсани ўйламасдинг! Сен оқимга тушган ҳас эдинг, оқим қаёққа олиб борса, кетаверардинг. Умрингда маъно-мақсад йўқ эди. Сен ўзингга қанча бино қўймагин, устинг, тананг сингари руҳинг ҳам пок эмас эди. Шу боисдан, сени одам деб аташ кийин эди...

— Бекорларни айтяпсанлар, — жон-жонидан азоб ўтганидан, чинкириб юборди Абдулла. — Мен иложсиз бўлганимдан, тирикчиликни ўйлаганман. Мен қаёққа кетиб-кетмасликни билмайдиган анойи ҳам эмасдим. Ўзимга қарашни ҳам билардим. Бунинг устига, мен одамлар орасида ном чиқариб, катта шуҳрат қозонмаган бўлсам ҳамки, барибир, шоир эдим. Одамларни эзгуликка, олижанобликка даъват қилгим келарди. Демак, мени тан ёки руҳнинг поклигидан беҳабар эди, десанглар, адашасанлар!..

— Тўғри, сен ҳаммани қаёқларгадир қорлаб, ҳаммага гап ўргатгинг келарди. Шоирман, деб бакириб-чакиришни касб қилгандинг. Аммо, мен ўзим аслида кимман, инсон бўлиб нимага эришдимунималарга эришмадим, деган гап баъзан ҳаёлингдан ҳам ўтмасди. Ҳолбуки, инсон учун ўз-ўзини билиш, ўзининг ахволига тушуниб етиш энг юксак даражадир. Лекин булар сенинг катта гуноҳинг эмас, албатта... Сен Худога ишонардинг. Шунинг баробарида, шоҳлар-арбоблар, дегандек дунёда ҳукмини ўтказиб яшаган, ўзини бутун ҳаётнинг хўжайини деб билган қайсидир кибор, манман кишиларга Худодан ҳам кўпроқ ишонардинг! Улар сенга ҳаётдан бўлак, табиатнинг устидан ҳам ҳукмрон бўлиб туюлишарди! Сен, шу боисдан, Худо эмас, улар-

нинг шаънига тегадиган бир оғиз сўзни ҳам айтишдан кўркардинг. Аксинча, идорадаги ишингда ҳам, бировга кўрсатиб-кўрсатмай ёзган хаттоки шеърларингда ҳам уларнинг номини тилга олмай туrolмасдинг! Хайкаллари, суратлари — шаклларига астойдил сиғинардинг. Сен бамисоли бир бутпараст эдинг!..

Абдулла донг котиб колди.

Бу — аслида, Абдулла билан бирга, унинг атрофидаги барча одамлар, замондошларининг ҳам гуноҳи эди. Бирок, шоир бўлганидан, бу гуноҳ, афтидан, унга юкланган эди!

У норозиланиб, дўзахдан қочгиси келган кўйда сапчиб-юлқиниб, эшикка қараб югурди. Аммо уни эшик оғзида турган фаришталар тутиб, оғир темир гурзилар билан урганча, шу ондаёқ қайтиб қайноқ сув ва ўт олдига келтиришди:

— Сен чинакам азобни тотиб кўришинг керак, осий банда!..

19

Қиёмат ҳам, кейинги воқеалар ҳам шу қадар тез рўй берганидан, Абдулла оддий бир нарсаларни ўйлашга улгурмаган эди.

Дўзахда азобланиб, неча бора ўлиб-тирилгач, оловда қуяётиб ҳам, айрим нарсаларни ўйлашга одатланди.

Уни ўйлантириб, таажжубга солган ҳолатлардан бири: одамлар қабрлардан чиқиб, ер-осмон ўзгарганидан буён, у ҳеч жойда, таниш ҳеч кимни учратмаган кўрмаган эди!

Албатта, қиёмат ўз номи билан қиёмат. Тўс-тўполон...

Одам Атодан тортиб Ерда ҳаёт битгунича дунёга келиб-кетган бани башар, миллион-миллиардлаб инсонлар бир йўла тупрокдан бош кўтарган бундай Қунда, табиийки, маълум даврда, сенинг ёнингда яшаб ўтган кимларнидир кўришни умид қилиш ортиқча эди. Бунинг устига, ўшанда отанинг болага, боланинг отага иши йўқ, ҳамма ўз-ўзи билан овора, кўрдек ҳолда маҳшаргоҳга интилган эди. У Қун ҳар ким ўзи учун ўзи жавоб бериши керак, бировга биров шафқат қилиб, энг яқин кишисини ҳам химоясига ола билмас эди. Бу шундай даҳшатли Қун эди!

Лекин дўзахга тушганидан кейин ҳам шароит ўз-

гармади: Абдулла узоқ-якин танишларидан ҳеч кимни учратмади.

У бир пайтлар — фоний дунёда юриб, отасининг бошидан кечган ҳаётни тасаввур қилишга уринган, камокхоналар тўғрисида анча-мунча гапларни ўқиб-ўрганган эди. Мамлакат деса бўладиган жуда катта камокхоналар бор! Булар одамни одам эмас, чикит деб билишади. Инсоннинг ақл-заковати, истеъдоди, фази-латларини қўйинг, ҳаттоки исми-шарифи ҳам бировни қизиктирмайди. Машаққатларга дучор қилиниб, пода-дек гоҳ у ёқ-гоҳ бу ёққа ҳайдалган, одам бажаролмай-диган ишларни бажаришга маҳкум этилган маҳбуслардан ҳар бири шунчаки бир рақам билан белгиланган. Маҳбуснинг кийими ҳам, қиёфаси ҳам, ҳаёти ҳам, ўлими ҳам — шу рақам! Маҳбусларни озодликда бўлган яқинлари, қариндошларига, умуман, четдаги одамларга кўрсатишмайди. Маҳбуслар ўзлари билан бир қўра-га тушганларни айтмаганда, камокхонадаги бошқа ки-шиларни ҳам кўришолмайди; кимлар борлигини ҳам яхши билишмайди! Қамокхоналар бир-биридан айри каталакларга ажратиб ташланган!..

Дўзах, албатта, Ердаги камокхона эмас.

Аммо уларни қиёслайдиган бўлса, дўзахдаги азоб олдида изтироблар, кўзёшлари, жароҳатлар, ўлимларга ўралиб-қўмилган ўша бадбахт камокхоналар барчаси бундай эслаб ўтиришга арзимас экан! Бундан ташқари, Ердаги бутун камокхоналарни жамлаганда, дўзах барибир улардан каттароқ эканлиги аниқ. Ахир, дунёда замонлар давоми осийлик қилган, ҳеч бўлмаганда Абдулладек ўзи билиб-билмай гуноҳга ботган одамлар озми? Буларнинг ҳаммасини сиғдирибдими, демак дўзахни поёнсиз-чексиз, деб тушунаврасиз!

Шунга қарамай, дўзахда Абдулла ўзи таниган ки-шилардан ақалли биронтасини учратиб, ахволи қандайлигини сўраб-суриштиргиси келарди.

Наҳотки, Ҳасан ёки Очил дунёдан ҳеч бир гуноҳ қилмай ўтишган бўлса? Бош бошқарманинг бошли-ғи-чи?!

Ҳўп, булар майли. Ҳар қандай жинойтдан тап тортмаган қорчалонларни олинг! Абдуллани, қорни демай, боши демай тепкилаган, унга карата ўқ узган сипо йигитлар... Наҳотки, булардан ҳам кимнидир кўриб, гаплашишнинг иложи йўқ?

Абдулла қанча кутмасин, бунга эришолмади.

Чамаси, дўзах ҳам қамокхоналардек катаклакларга ажратиб ташланган, ҳар ким бўйнидаги гуноҳига қараб, ҳар жойга тушган эди!

Бирок, ён-веридаги осийлар билан Абдулла энди гоҳ-гоҳида узук-юлук сўзлашиб турарди.

— Сиз нега бу ёкка тушиб қолдингиз? — сўради у бир гал ёнидаги кишидан.

— Мен одамлар ҳақиқага хиёнат қилганман. Ўз нафсимнинг қурбони бўлиб яшаганман, — деди осий.

Бошқа гал эса ёнида ўтга бурканиб, инграниб ётган қайсидир осийнинг ўзи Абдуллага дардини ёрди:

— Мен энг яқин кишиларни алдаб, сотганман. Бировларнинг ўлими, бировларнинг хор-зор бўлишига сабабчман. Менга бу азоблар кам.

— Нима учун бунга йўл қўйдингиз?

— Ақлиман, ҳеч ким сезмайди, деб ўйладим. Ўнлаб биродаримнинг рўйхатини тузиб, ўзимнинг бошимни қутқаргим келди. Бало-қазодан кўрқдим. Қилган ишим кўзимга чиройли кўринди.

Кейинги бир гал Заққум дарахтидан мева еб ўтирган одамга, Абдулла беихтиёр кўнглидан кечганини айтди:

— Биласизми, мен вақтида Худога сидкидилдан ибодат-илтижо қилганимда эди, бўйнимда балки қолган бошқа гуноҳлар ҳам бўлмасди!

Азобланганидан, афтини буриштириб, бужмайиб ўтирган осий Абдуллага қараб, кулумсиради:

— Мен етти ёшимдан етмиш ёшимгача Худога ўзимча сидкидилдан ибодат-илтижо қилганман!

— Бўлмаса, сизни адашиб дўзахга ташлашди-ми? — қизиқсинди Абдулла.

— Йўқ. Мен илмига амал қилмайдиган мулла эдим...

20

Бокий дунёда кеча ва кундуз деган тушунчалар бўлмаганидан, қанча вақт ўтганини билиш мушкул эди.

Лекин, орадан барибир анча вақт ўтганига шакшубҳа йўқ эди.

Абдулла азобланиб, яна бир қатла ўлиб-тирилганидан кейин...

кутилмаганда дўзах фаришталари уни устидаги зил-замбил кишан-занжирлардан озод қилишди...

бу ҳам етмагандек, дўзах дарвозалари олдига бошлаб келишди.

Абдулла аввалига, мени дўзахнинг бошка бир кўрасига ташлашмоқчидир, деб ўйлаган эди. Аммо дарвозадан чикиб, маҳшаргоҳ томон йўл олишгач, гангиб-саросималаниб, тўхтади.

— Мени қаёққа олиб боряпсанлар? — пичирлаб сўради, журъатсиз бир кўйда.

Фаришталар унга илк дафъа мулойим кўз ташлашди.

— Сен гуноҳлардан фориғ бўлдинг, Худонинг бандаси. Энди жойинг жаннатда бўлади!

— Ахир, мен ҳарҳолда осий банда эдим-ку...

— Тўғри, сенинг гуноҳинг кўп эди. Лекин эзгу бир ишинг учун Оллоҳ сени мағфират қилди!

— Қандай эзгу иш экан у?

— Сен учун дунёда муҳаббат ҳар нарсадан юксак эди. Лекин сен ўзинг учун шундай азиз бўлган муҳаббатни ҳам бутун умри жафо-ғурбат билан ўтган онангнинг пойига нисор қилдинг! Волидангнинг ҳаққи-ҳурматини тугал бажо келтирдинг!..

Абдулла алланечук изтиробга чулғаниб, чукур хаёлга толганича, илдам кета бошлади. Уч-тўрт кадам юргач, яна тўхтади:

— Мен, нима бўлганда ҳам, шоир эдим. Мен учун эзгулик билан ёвузлик муҳим эди. Мен билган ёвуз кишилар ҳам жаннатда бўлишса, мен бормайман...

— Бу сенинг вазифангга кирмайди, Худонинг бандаси! — уни жеркишди фаришталар.

У бир оз илдам юриб, боз тўхтади:

— Ҳалима жаннатда бўлмаса, бормайман...

Фаришталар индашмади.

Абдулла бехосдан йўлнинг ўртасида ўтириб олди:

— Мабодо Бурхон Шариф жаннатда бўлмаса, барибир бормайман...

Фаришталар беозор кулиб юборишди:

— Мўмин бандаларнинг барчаси жаннатда бўлади, Худонинг бандаси!

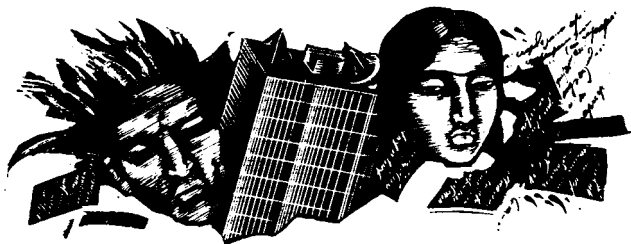
Ниҳоят, маҳшаргоҳга етиб келиб, дўзах фаришталари Абдуллани жаннат фаришталарининг қўлига топширишди.

Жаннатга қараб кетаётиб, Абдулла беихтиёр ўйла-ниб қолди...

Дунёдаги ҳар хил ёвузлар, корчалонлар ҳам жаннатга кириб олишмаганмикин?!

Ҳалима жаннатдами?! Бурхон Шариф-чи?!

Бу жаннат деганлари дунёдан ўтган пайтида унга бир гал кўринган бепоён зангор водиймикин ёки бошқачамикин?!

Иккинчи ҳикоят *Олисдаги одам*

*Вассалар терган билан
томинг сира ёпилмасин,
Мен ёмон бўлсам агар,
ҳеч лойиғинг топилмасин...*

(Яна бир қўшиқдан)

21

Ерда ҳали ҳаёт одатдагидек давом этаётган эди...
Бир куни эрталаб кутилмаганда тўзон кўтарилиб,
шатир-шутирлаб ёмғир ёғди.

Ёмғирдан кейин, босилиш ўрнига — шамол кучай-
гандан-кучаяверди. Аста янграшдан баланд пардага
юксала борган оҳанг сингари у дам сайин шиддатла-
ниб, авжига чикди: кўча бўйидаги дарахтларни илди-
зидан аёвсиз кўпориб, уйлар томини варрак қилиб
учира бошлади. Уйларнинг ўзи ҳам уммондаги кемага
ўхшаб, шамолдан нари бориб-бери келарди.

Ниҳоят, Нуҳ замонидаги тошқинни айтмаса, минг
йиллар давомида одамларнинг етти ухлаб тушига кир-
маган воқеа рўй берди...

Қадимий обидалар, эски бинолар теграсида, боло-
хонали уйларни оралаб ўтган ингичка кўчаларда узок

увиллаб-тентираган шамол туйқусдан ўзини катта кўчага отди. Шаҳар марказидаги уч-тўртта кўп қаватли янги иморат атрофида нотинч айланиб, булар орасида ажралиб турган — мармардан тикланган тўққиз қаватли қошона пойига бош уришга тушди... Беш-ўн ҳамладан сўнг, эговлагандек қошонани таг-тубидан кўчириб, уни бирдан бургутдек қанотларига юклаганича, шаҳардан олисга — аллақаякларга олиб кетди.

22

Шаҳар ниҳоятда кичик, жимитгина эди.

Уни, аслида, шаҳар ҳам деб бўлмасди. Дабдаба билан номини Мулқобод деб кўйишганига қарамай, бу — ғариб ва хароб бир шаҳарча эди... Бояги катта кўча-ю, тўрт-бешта пасткўчадан бўлак вако йўк!

Бу ерда, шу боисдандир, яхши-ёмон ҳар қандай воқеа халқнинг кўзи олдида кечар, узок йилларгача одамларнинг хотирасида сақланиб қоларди.

Аммо, биз хикоя қилаётган кунда, негадир ундай бўлмади! Мармардан тикланган тўққиз қаватли қошонанинг дабдурустан йўқолганига шаҳардаги одамлар аҳамият беришмади! Қизик жойи яна шундаки, Нух замонидаги тошқин ҳамон дунёни ларзага солаётган бир пайтда, шу куни қошонанинг йўқолганига ҳеч ким ҳаттоки пинагини ҳам бузмади!.. Қиёмат қойим бўлгандек, барча ўз-ўзи билан овора эканлигидан, одамлар сезмай қолишдими, шунчаки бепарволик қилишдими — айтиш қийин...

Қисқаси, кўчалар этагини тўлдириб оққан ёмғир суви қуриб, шамол шаҳардан думини тутқизмай чиқиб кетгач, арзирли бирон воқеа рўй бермагандек, халқ яна ўз тирикчилиги ташвишига тушиб кетди. Биров қошонани эслаб ҳам ўтирмади!

Фақат ўша куни шаҳарда биргина кишини қошонанинг йўқолгани даҳшатга солди. Шамол тўққиз қаватли иморат билан бирга, унинг юрак-бағрини ҳам юлқиб кетгандек эди...

Шу куни шаҳардаги ингичка кўчалардан бирида жойлашган шифохонага Садиржон ҳар қачонгидек эрта шаҳардан ишга келган эди.

Шифохона биноси эски, илк қарашда бир пайтлар катта-кичик поезд бекатларига мўлжаллаб қурилган ғарибгина масканни эслатар эди. Қийшайган томдаги

тунука занглаб-чириб, чўккан деворлардаги кизгиш гиштар оқариб-кўкариб ётарди. Бинони, албатта, ҳар хил саналар, байрамлар олдидан тартибга келтириб, тузатишга уринишарди. Лекин бу иш доим шошгандан қўл учида бажариларди. Шифохона учун аслида, аллақачон янги бино қуриш мумкин эди-ку, одамлар кириб-чикиб, иш дуппа-дуруст кетаётганидан, шаҳарнинг каттаконлари бу тўғрида бош котириб ўтиришни хаёлларига келтиришмасди!

Бино қурилган вақтида ҳам шифохонадан кўпроқ савдо растаси кўзда тутилган бўлса керак... Садиржон касал кўрадиган бўлма чоққина дўкон, қаршидаги йўлак эса, аксинча, карвонсарой ёки... ҳали айтганимиз, бекатдаги одамлар поезд кутадиган хоналарга ўхшар эди! Умуман, Садиржонга ҳайбатли бўлманинг ҳожати ҳам йўқ; кўпчилик ҳақимлар сингари у беморларни, одатда, биттадан қабул қиларди. Бўлма қолиб, унга йўлак ҳали ҳам тордек туюларди. Гап шундаки, йўлакда кунни бўйи одам тикилиб, гужғон ўйнаганидан, киши бўлмадан чикиб баъзан қаёққа, қандай юришингни билмай қолардинг!

Қирк йил кирон келса, ажали етган ўлади, деган нақл фақатгина одамлар эмас, уйлар, дарахтларга ҳам тегишли экан.

Емғир ёғиб, шамол қутурганида, шифохона биноси олдидаги биронта дарахт килт этгани йўқ. Буниси майли. Шаҳардаги қанчадан-қанча мустаҳкам бинолар шамолдан тўзиб кетганида, ҳилвираб турган шифохона биносини жин ҳам урмади! Офат унга қандайдир кор қилмаганми, уни четлаб ўтганми эди! Шамол телбала-ниб ингичка кўчадан ўзини катта йўлга отганида, бир неча бўлмалар деразасидаги аввалдан синик ойналар шувиллаб — тўкилиб тушди, холос. Эрта баҳор бўлиб, айниқса, кун анча салқин эканлиги-ю, йўлакда беморлар инқиллаб ўтиришганидан, шифохонада мана шу оддий бир даҳмаза ҳам барчани бесаранжом қилиб, шоштириб қўйди. Бир томондан, касал кўриб, иккинчи томондан, деразаларга янги ойна солдиришга тўғри келди!

Ниҳоят, вақт тушга яқинлашганида, Садиржон ҳар кунгидек, қўлини ювиб, эгнини алмаштирганча, тушлик қилгани ҳовликиб кўчага чиқди.

Кўчада кетаётиб, шамол шаҳарни астойдил элаб ўтганини у энди пайқади. Ҳар қадамда ёвузлик асора-

ти кўзга ташланар, ҳаммаёк дабдала эди! Садиржоннинг алланечук юраги увишди.

Аммо барибир уни шу пайтда, бундан чексиз изтироб чекди, деб бўлмас эди.

Олдинлар ҳам баъзи-баъзида шаҳар зилзила, сел, ёнғин дегандек, бало-офатлар, фалокатларга йўликиб турар, одамлар маълум даражада бунга кўникиб қолишган эди! Бундан ташқари, муҳими: Садиржон сўнги пайтлар деярли ҳар куни Гулхумор деган киз билан бирга тушлик қилар, бу киз унинг қайлиғи эди. Бугун ҳам улар кўришишга ваъдалашишган, шу палла Садиржоннинг бутун хаёлини Гулхумор банд этган эди. У висол тўғрисида ўйлаб, қаттиқ ҳаяжонланарди!

Қатта-қатта одимлаб, ингичка кўчаларни орта қолдирганича, шаҳар марказига етиб келди. Ер чизиб бораётган эди, шаҳар марказига етгач, бошини кўтариб қаради...

Унинг юзидаги мамнун табассум қотиб қолди. Оёқларидан мадор қочиб, гандирақлаб кетди...

Бир сония ичида оламни зулмат-зимистон қоплагандек бўлди...

Садиржоннинг ҳар куни кўзи тушиб турган шаҳар марказидаги тўққиз қаватли қошона бугун негадир ўрнида кўринмас эди!..

Жилла ўзига келгач, Садиржон, бу тушимми, ўнгимми, деб бир неча марта кўзларини юмиб очди. Бироқ бундан натижа чикмади: улуғвор қошона йўқ, қаёққадир йўқолиб қолгани аниқ эди!..

Қошона ўрнида энди, уруш пайтлари бомба тушганида бўлганидек, каттакон чуқурлик ястаниб ётар, чуқурликнинг пастида тўпланган ёмғир сувидан юзага келган кўлмак офтобда жимирлар эди!..

Садиржон хайбатли ўрага ўхшаш чуқурлик этагидаги уюлиб ётган тупроқ устида ғамгин чўнқайди. Лаънати қошона билан бирга, Гулхуморимдан айрилиб қолмадиммикан, деб ўйлаб, беихтиёр кўзларига ёш тўлди...

Орадан қанча вақт ўтгани маълум эмасди. Ахийри, у ҳамон чуқурлик этагида, юзини нам тупроққа суйкаб ўтирганини пайқади. Ўридан кўзғалди.

Қандай воқеа рўй берганини аниқлаш, бирон чора кўриш керак!

Шу атрофдаги одамлар балки ўзи нима бўлганини билишар, деган хаёлга бориб, Садиржон яқин ўртадаги

тўрт каватли бино пинжида жойлашган қаҳвахонага йўл олди. Томоғидан ҳеч нарса ўтмаса ҳамки, ёғли бўғирсок билан қаҳва харид қилиб, дераза олдидаги бўш ўринни эгаллади.

Лекин қулоғи динг, қимир этмай қанча ўтирмасин, қаҳвахонадаги одамлар мум тишлаб олишган, буларнинг оғзини пойлаш бефойда эди.

Одамлар, нари борганда, бозор-ўчар, турмуш қийин бўлиб қолгани ҳақида аҳён-аҳён тўнғиллаб қўйишарди, холос; ҳеч ким шамолнинг васвасаси тўғрисида ҳам, йўқолган қошона тўғрисида ҳам лом-мим демасди.

Садиржоннинг қаҳвахонадан чиқиб, худ-бехуд ҳолатда ўзи хизмат қилган шифохонага қайтиб келишдан бўлак иложи қолмади.

23

Шаҳар марказида кўрган манзара уни чинакамига эсанкиратиб қўйган эди.

Ҳаётда номардлик юз берган, у ғафлатда қолган эди!

Унга фақат бир нарса: тўккиз каватли қошона-ю, шу қошонада бўлган Гулҳуморнинг дабдурустан йўқолгани аён эди. Қошона билан севгилисининг қисматини ҳам, бундай пайтда инсон нима қилиши кераклигини ҳам билмасди. Садиржон содда, тўғри, ҳаёт ишларида укувсиз, ўттиз йиллик умрини, асосан, китоб ўқиб, одамларни муолажа қилиб ўтказган йигит эди!

Шу йил кузда уларнинг тўйи ўтиши керак эди. Шунга қарор қилишганди! Қутилмаган даҳмаза Садиржоннинг орзу-умидларини энди бир йўла кўкка совурган эди!

Бу дунёда йигит билан қиз борки, ҳар бирининг ҳеч кимга ўхшамаган ўз муҳаббат тарихи бўлади.

Гулҳумор билан Садиржон ҳам шу кунлар ажиб бир муҳаббат тарихини бошдан кечирдишди эди!..

Улар бир-бирларини тасодифан ёктириб қолишган эди...

Бундан икки йилча бурун бир куни кечга томон шифохонадаги Садиржонга тегишли бўлмага навбатдаги бемор кирди. Бу — калта сочлари қулоқлари устига тушиб турган, илк қарашда ўсмирларга ўхшаш, аммо юзи рангсиз, кўзлари эса мунгли ва чакнок — йигирма беш ёшлардаги қиз эди. Садиржон қизга разм

солиб кўйиб, шошмасдан касаллик тарихини варак-лади.

— Хў-ўш? — деб сўради ниҳоят.

— Бу ерда ёзилган нарсалар шунчаки; менинг касалим бошқа, — гичирлади киз. — Икки йилдан буён... агар кулмасангиз, айтаман.

— Қизик экансиз-ку! — қизнинг гапидан хафа бўлиб кетди Садиржон. — Ҳеч табиб ҳам бемордан кулар эканми? Унақа одам ҳақимлик қилмай, бозорга бора-вермайдами?!

— Раҳмат, — деди киз секин. — Демак, сизга ҳаммасини айтаман... Дунёда қанча умрим қолган, билмайман. Кечалари ётганимда, муттасил ҳаво етишмайди. Юрагим қаттиқ қисади! Ухласам, қайтиб уйғонмасмиканман, деб кўрқаман. Уйқумда ўзим билмасдан ўлиб қоладиганга ўхшайман! Дорга янги чиққан дорвоздек, юрагимни ҳовучлаб юрибман! Лекин кардиограммада ҳеч нарса сезилмаяпти...

— Бунга кардиограмманинг алоқаси йўқ, — гудранди Садиржон.

— Ким билсин, дўхтирларга қатнаб ҳам чарчадим. Энди бормайман, дегандим. Одамлардан сиз ҳақингизда бошқаларга ўхшамайди, деган гапни эшитдим...

Садиржоннинг бошқалардан «бир поғона юқори» кўтарилишга аввалдан ҳеч тоб-тоқати йўқ эди. Дунёда не-не буюк зотлар ўтмаган! Қамтарлик билан ўз вазифасини бажараётган одамни олқашнинг нима кераги бор?! Лекин қизнинг унга айтган сўзлари манзират, лутф, айрим хасталарда учрайдиган эзма хушомад эмасди! Қиз эътиқод қилиб, унинг ҳузурига келган эди!

Умуман, бир неча йиллардан буён шаҳарда Садиржондан маънили гап чиқишини одамлар билиб қолишган, унга айрича ҳурмат билан қарашар эди. Садиржон, албатта, айрим ҳақимлардек, менинг ишим шундан иборат, деб ҳеч қачон беморларга калласига келган ҳапни ёзиб беравермасди. У, тиб дунёдаги энг гўзал санъатдир, деган гапни кўп эслар, доим шунга амал қилишга уринар эди! Худонинг берган куни шифохонадаги зах-дим йўлакда одам қайнашига, аслида, сабаб ҳам шу эди! Шон-шуҳрат деймизми, ихлосми, баъзан Садиржонни қийнаб ҳам юборарди. Садиржон умумий хасталиклар бўйича мутахассис эканлигига қарамай, унинг ҳузурига кўпинча қулоғи оғриган ҳам, тиши оғриган ҳам бостириб келаверарди. Хасталар-ку, май-

ли, Садиржон тўғрисида эшитиб-билиб, гоҳо одамлар тибга ҳеч алоқаси йўқ ташвишлар билан ҳам унинг бўлмасига кираверишарди. Асоссиз бир касални баҳона қилиб, соатлаб навбатда туришдан эринишмасди! Садиржон эса самимий киши бўлганидан, ҳамма билан бирдек отамлашаверарди!

У бемор қизнинг ҳаёти қандай кечаётганига қизиқсинди.

Гулхумор болалигидан бир оз ёввойи ўсган экан. Ёши улғайиб, ота-онасидан ҳам узоқлаша бошлабди. Ён-верида кўнглини тушунадиган, дардлашадиган одам йўқ! Бунинг устига, кейинги йиллар негадир иши юришмабди; олий маълумоти борлигига қарамай, учтўрт ой бир ерда котибалик қилгач, ишсиз — кўчада қолибди. Сарсон-саргардонлик кўриб, бошдан аниқ касб танламагани, тор ихтисос эгаллаб, тарихчи бўлганига ўқинибди. Ҳаётида маъно қолмагандек туюлиб, кундан-кунга руҳини мунг қоплабди...

Садиржон Гулхуморга касали борасида ҳеч нарса демади. Мана, буни ўқийсиз, деб қизнинг қўлига иккита китоб тутқазди. Кейин, шаҳарнинг шарқ томон этагида авлиё макбараси, макбара бошида чашма бор, ҳар куни наҳорда бориб, шу чашмадан бир пиёла сув ичасиз, деб тайинлади. Гулхумор ажабланиб турган эди, тушунтирди:

— Сиз шундай даволанишингиз керак. Менга ишонинг, ҳаммаси яхши бўлиб кетади!

Орадан бирон ҳафта ўтиб, Гулхумор анча кўтаринки кайфиятда кириб келди. Садиржон қизнинг қўлига бошқа иккита китоб тутқазди. Ниҳоят:

— Чашмага ҳам боряпсизми? — деб сўради.

— Боряпман, — бошини силкиди Гулхумор. Сўнг, беихтиёр қизиқсинди: — У ердаги сув шифобахшми?!

— Ҳа, албатта, — деди Садиржон. — Шундай давом этаверинг...

Навбатдаги сафар келганида, Гулхуморнинг кайфияти янада кўтаринки эди.

— Ўзимча тузалганга ўхшаяпман. Раҳмат сизга! — миннатдорчилик билдирди қиз. — Бир ойлик сафарга кетяпман, — деди у. — Қайтиб келгач, аҳволим қандай бўлишидан қатъи назар, сизга учрайман... Биласизми, сизга бир нарса демоқчи эдим. Фақат мени тўғри тушунинг, илтимос. Сизни биринчи кўрганимдаёқ ҳис этганман... Биз ҳар куни кўриб юриб, ўрганиб қолган оломон

ничида сиз чиндан бошқаларга ўхшамаган одам экансиз! Ўзингиздан кўпроқ атрофингиздаги кишиларнинг севинчи, изтиробини ўйлаб яшайсиз. Ҳаётда ҳеч нарса сизни бузиб-ўзгартиролмаган. Бефарк, майда мақсадлар сиздан йироқ. Пок, беғубор сақланганми, шунақа! Сиз билан кўришиб, сўзлашган кишининг қалби-руҳи юксалади... Мен бундан кейин ҳам даволаниш, баъзан сиздан маслаҳат олиб туришни истардим. Бир танишми, дўст сифатида. Агар мумкин бўлса...

— Мумкин, албатта, — ғудранди Садиржон...

Аммо Гулхумор шу кетганича, бир ой эмас, икки ой ўтиб ҳам қорасини кўрсатмади.

Садиржон ҳар қандай беморни эслаб, у тўғрида узоқ ўйлаб юрмасди. Бунинг иложи ҳам йўқ эди! Лекин Гулхумор йигитнинг хотирасида сақланиб қолганди. Шу кизга кейин нима бўлди экан, деб гоҳида хаёлидан кечирар, ўзи билмаган ҳолда юрагидаги шафқат муҳаббатга айлана бошлаган эди!

Нихоят, бир куни кечга томон телефон жиринглаб, қутилмаганда...

— Ассалому алайкум.

— Салом алайкум.

— Сизга ваъда бериб, сўзимнинг устидан чиқолмадим. Сиз мени унутиб ҳам юборган бўлсангиз керак!..

— Гулхумор...

— Мен. Демак, унутмаган экансиз...

— Қаердан қўнғироқ қиялпсиз?..

— Кўчадан. Шаҳар маркази...

— Мен ҳозир етиб бораман!

Садиржон эгини алмаштириб, шошганича кўчага йўналди. Шаҳар марказига етиб бориб, Гулхумор билан учрашди.

Аслида, бундай бўлмаслиги керак: улар ҳали бегона кишилар эди. Бироқ ўз-ўзидан шундай мулоқот рўй берди. Гўёки икки ўртада маълум бир муносабат аллақачон шаклланган эди!

Афтидан, бу қисмат эди!

Шунга қарамай, улар кўришган пайтда Гулхумор Садиржонни огоҳлантирди:

— Сиздан фақат илтимос, телефонингизни топиб, қўнғироқ қилганим учун мени енгилтак экан, деб ўйланманг!

— Мен ундай деб ўйламайман. Мен сиз ҳакингизда ҳеч қачон ёмон ўйга бормамайман. Ишонинг!

— Раҳмат, — деди Гулҳумор. Лекин яна тушунтирди: — Шунча вақтдан кейин шифохонага бориш менга нукулай бўлиб туюлди. Энди бутунлай тузалиб ҳам кетдим.

— Мен буни биламан. Сизни кўрганимга эса жудаям хурсандман.

— Сизнинг олдингида ёлғончи бўлишдан кўркдим. Бунинг устига, сиз билан бир оз гаплашгим келди. Аввал ҳам сизга айтганман, аτροφимда дардлашадиган одам йўқ.

— Менга ишонганингиз, умуман, бутун муносабатингиз учун раҳмат! — деди бу гал Садиржон.

Улар шу куни алламаҳалгача кўча чангитиб юришди. Ниҳоят, хайрлашаётганда Гулҳумор Садиржоннинг кўлига қандайдир дафтар тутказди:

— Биласизми, бир йигит холамнинг уйда, ижарада турарди. Бошқа шаҳарда. Уч-тўрт йил бурун нобуд бўлиб кетган. Шоир экан, дафтари уйдан топилди. Сиз менга китоб бергувчи эдингиз, мен ҳам шуни сизга эсдаликка берсам...

Икки ёш қалбни бу мулоқот уйғотиб, энди уларни анча яқинлаштириб қўйган эди.

Улар шундан сўнг, ҳафтада баъзан бир, баъзан икки кўришиб, кўча айланиш, суҳбатлашиб юришни одат қилишди.

Гулҳумор чиройли, ақлли, самимий эди.

Садиржон бир кунлар, Гулҳуморни эслаб, кўнглида ёқтирган бўлса ҳамки, уни яхши кўриб қоламан, деган гапни хаёлига келтирмаганди. Энди кундан-кунга қизга нисбатан меҳри ошиб-тошиб, ўз ҳолатига ўзи хайрон бўлиб қолди. Гулҳумор билан кўришгани сайин, Садиржон аллақандай телбалана бошлади.

Гоҳ кўришганларидан кейин, гоҳ кўришмаган кунлар у, биринчи саҳифасига «Абдулла Ҳаким» деб ёзилган катак дафтарни кўлига олиб варақлаб, дафтардаги шеърларни завқланиб-пичирлаб қайта-қайта ўқир эди:

*Сиздан гўзали йўқ,
Сиздан яхшиси йўқ —
Сиз битта яралган*

менинг бахтимга.

Сиздан нозиги йўқ,
Сиздан нозлиги йўқ, —
Сиз битта яралган
 менинг бахтимга.

Сиз ёрқин бир қўшиқ,
Сиз ойдин бир қўшиқ —
Сингиб бормоқдасиз
 менинг бағримга...

Садиржон ажабланарди...

Шоирлар шеърни бир кишига бағишлаб ёзади, албатта. Лекин қизик жойи, ўқиган одамки бор, шеърдан ўз дарди ифодасини топади, ўз юрагини ойнага солгандек кўради! Умуман, шоирлар қадим-қадимдан шунинг учун шеър ёзишмасмикан?!

Дунёдан ўтиб кетган, исмини ҳам, ўзини ҳам то ҳозир билмай келган Абдулла Ҳаким деган шоирнинг кимгадир бағишлаб бир пайтлар ёзган шеърлари, ахир, Садиржоннинг қалбига қуюлиб, унинг ҳолатини шунчалик акс этдирса, буни — бошка қандай тушуниш мумкин?

Сиз ҳақда
Уйлай қачон —
Эрталабми,
 кечқурун?
Кун ярмида
Уйлайми,
Уйлайинми
 ярми тун?

Бирлаштириб
 барини,
Уйласам-чи,
Ҳар соат?
Ахир,
 сиздек парини —
Уйламоқлик
Саодат.
Уйласам-чи,
 ҳар лаҳза,
Ҳар сония —
Қўймасдан?..

Қалбингга
тушгач ларза,
Бўлмас экан
Куймасдан...

Ешликдан адабиётни яхши кўриб, анча-мунча шеър-ий китоблар ҳам ўқиган Садиржон ўзини, гоҳ тувак-да, гоҳ боғда ўсган гулларни учратиб юриб, бехосдан ёввойи дашт гулларига дуч келиб қолгандек ҳис этар-ди. Фақат Гулхумор ҳадя этгани учун эмас, бу дафтар шу жиҳатдан ҳам унга кадрли эди!

Дафтардаги шеърларни қайта-қайта ўқиганидан, уларнинг аксари энди Садиржонга ёд бўлиб кетганди. У ёлғиз қолдими, бас, кўчадами, уйдами, Абдулла Ҳа-кимнинг шеърларини худди юракдан отилиб чиққан ўз сўзлари сингари пичирлаб-қироат қиларди:

Нималарни
Ўйлаяпсиз ҳозир —
Шилдираган
сувга тикилиб?
Ўт-ўланлар энқайиб оғир,
Сизнинг
пойингизга йиқилиб?

Нималарни
Ўйлаяпсиз шу пайт —
Тегрангизда
боғлар шовуллаб?
Боқмайин, деб
Сиз томон лоқайд,
Осмонда ҳам
офтоб ловуллаб?

Нималарни
Ўйлаяпсиз бу дам —
Учганида
бедард шамоллар?

Тегишлими
бир оз менга ҳам —
Сизни йўлга солган
Хаёллар?!

Садиржон Гулхуморни яхши кўрар, назарида, уни Гулхумор ҳам ундан кам севмас эди.

Улар кечқурунлари учрашиб, кўпинча ярим тунгача кўча айланишар, бир-бирларини эркалаб, бир-бирлари-

а суянишар эди. Севинчдан, бахтдан кўзлари порлар, уларга ҳаётда ҳали бундан ҳам тотли лаҳзалар насиб этадигандек эди. Ҳарҳолда, Садиржон шундай деб ўйларди!

Аммо кўришиб юриб, дабдурустдан Гулхумор яна бир ойча ғойиб бўлди...

Садиржон олдинги гал Гулхуморни қанчалик эслаб ўйламасин, унинг икки ойдан ҳам кўп қорасини кўрсатмаганига ортикча парво қилмаган, изтиробга тушмаган эди. Ўшанда бу қизни аллақачон ёқтира бошлагани-ю, ишнинг бундай тус олишини ҳаёлига келтирмагани... Мана энди васли-висол шомларидан кейин, Садиржон чинакам айрилиқ азобини туйиб, буткул эҳсушини йўқотиб қўйди! Гулхуморсиз ҳаётида маъно қолмагандек туюлиб, гангиб, жон-дили билан ўрганиб қолган севгилисини излаганча, кўча-қўйда тентирашни одат қилди...

*Ана
Чопмоқдаман ёниб,
Кўчада —
Телба. Телба...
Ўхшайман
Югурган оёқ учида —
Елга. Елга...
Мен
Юзлашган каби
 қаро кечада —
Селга. Селга...
Дардим
Қандай айтай
 бу дард ичида —
Элга. Элга...
Фақат чопмоқдаман —
Ана, кўчада:
Телба. Телба...*

Ҳамма бало шундаки, Садиржон дунёда ота-онасиз қолган, ёлғиз йиғит эди!

Унинг бу борлиқда Гулхумордан бўлак суянадиган ҳеч кими йўқ эди!

У гоҳ эрталаб, гоҳ кеч тунларда шаҳарча кўчаларида тентираб, ўзининг юрак мулки — Гулхуморга қайта-қайта, ҳаёлан илтижо қиларди:

Нега жимсиз?
Хасталаниб қолмадингизми?
Ё
Шунчаки
 бизни эсга олмадингизми?

Нега жимсиз?
Рўй бердим
Бир дилсиёҳлик?
Қовжиратиб қўйдингиз-ку
 мени гиёҳдек!

Сиз — ҳаётим!
Менинг билган —
Қалб эҳтиёжим!
Нега жимсиз?
Уйламасдан

 йўқдир

Иложим!..

Гулхумор ўтган сафардаги сингари кутилмаганда бир окшом кўнғирок килди:

— Ассалому алайкум.

— Салом алайкум.

— Мени йўқотиб қўймадингизми?

— Сизни кидирмаган жойим колмади, Гулхумор.

— Биламан. Мени кечиринг, Садир ака... Мен ата-йин эмас. Ўзи шундай бўлиб қолди. Ишонинг...

— Мен сизга ишонаман.

— Уйдагилар чикишга қўйишмади, тўғриси. Лекин энди шароит бир оз ўзгарадиганга ўхшаяпти.

— Қаердан кўнғирок қиялпсиз?

— Ҳар қачонги ўша...

Улар қайта топишиб, шу окшом яна алламаҳалгача кўча айланишди.

— Мени табрикланг, — деди гап орасида Гулхумор. — Ниҳоят, ўзим хоҳлаган ишга кирдим... Ота-онам таниш-билишлар орқали ёрдам беришди. Энди кундузи ҳам, кечкурунлари ҳам бемалол кўришаверамиз! — У шаҳар марказидаги тўққиз каватли кошонага мамнун имо килди. — Шу ерда ишлайман бундан буёғи. Жуда катта, обрўли ташкилот...

Садиржонга бу хабар фавқулодда бошқача таъсир этди.

Тўққиз каватли кошонада жойлашган «Тарих ва Маданият» деган ташкилот чиндан ҳам катта эди.

Аммо Садиржон бу ташкилотни обрўли деб билмасди.

Умуман, «Тарих ва Маданият» деб номланган мухташам даргоҳга шаҳарчада одамлар алланечук шубҳа билан қарашар, иложи бўлса яқин йўламасликка ҳаракат қилишарди. Улар бу ташкилотдан қандайдир кўркишарди!

Ташкилот Тарих ва Маданиятни гуллатиш шиори остида қадимий обидалар — масжид ва мадрасаларни бузиш, минг йиллик кўркам ҳовузларни кўмиб ташлаш, қабристонларни топташ, ота-боболардан қолган эски китобларни ёқиш билан шуғулланарди. Ташкилотдагилар, уларга эътироз билдирган ҳар қандай кишига, ишчи билан деҳқонга бунинг алоқаси йўқ, ишчи билан деҳқон бунинг тушунмайди, деб гап уқтиришарди. (Масалан, шоирларга улар, шеърингни ишчи билан деҳқон тушунмаса, шеър ёзиб нима қиласан, дейишни ёқтиришарди.) Ўтмишдаги истаган шох, вазир, саркарда, бадавлат киши тарихда из қолдириб, маданиятга қанчалик хизмат қилганидан қатъи назар (ишчи ёки деҳқон бўлмагани учун) ташкилотдагилар назарида, ёт — ашаддий душман эди. Улар, бундай кишиларнинг номини эслашнинг ўзи гўзал ҳаётимизни остин-устин қилиб, бузиб ташлайди, эҳтиёт бўлиш керак, деб ўйлашарди. Ўтмиш дегани тарих эмас, тарихни биз яратамиз, шўрлик халқ маданиятсиз яшаб келган, биз унга маданиятни ўргатамиз, деган даъво ташкилотдагилар бошида кўтариб юрган байрок, улар амал қилган дастур эди!

«Тарих ва Маданият» ташкилоти ҳар ой камида бир марта ўқувчиларни билим даргоҳидан, хизматчиларни ишлаган жойидан шаҳар марказидаги майдонга ҳайдаб келиб, ашула байрамлари ўтказарди. Майдонда тўпланган ёш-қари аскардек саф чекарди. Тахтадан омонат, аммо ниҳоятда баланд сахна тикланарди. Қопқора бир киши сахнага кўтарилиб, қўлидаги таёкчани силкитар, оёққа қалқиб турган одамлар ташкилот вакилларида уълари ўрганган ашулани бакириб ижро этишарди:

*Бизнинг шаҳримиз жаннат,
Бунда ҳамма озод-ҳур.
Ўтиб ҳар қандай зулмат,
Кўксимизга тушди нур...*

Ташкилотнинг асосий мақсад-муддаоиси ҳам: барчани шундай бир хил ашула айттириш эди!

Садиржон тўққиз қаватли кошона томонга нохуш қараб қўйиб, жуда кўп нарсаларни хаёлидан кечирди. Беихтиёр кўнгли гаш тортди. Шунга қарамай, у Гулхуморга ташкилотни ёмонлаб лом-мим демади. Қизнинг юз-кўзидаги мамнуният, севинчли хуркитиб юборишдан кўркди. Бунинг устига, Садиржон, яхшими, ёмонми — ҳар ким қаердадир ишлайди, биров доя бўлса, биров гўрков, ҳаётнинг ўзи шундан иборат эмасми, деб ўйлади. Гулхумор тарихчи бўлганидан кейин бу катта ташкилотда ишламай, қаерда ишласин?! Эҳтимол, унинг анча оворагарчиликдан сўнг шу ишга киргани эзгулик нишонасидир: ташкилотда ўйли-мулоҳазали, ҳалол кишилар ҳам бордир; ақлли, билимли, катъиятли Гулхумор улар билан бирлашиб, ташкилотнинг фаолиятини ўзгартириб ташласа, бунинг савобига нима етсин?! Ахир, ҳаётда баъзан шунақаси ҳам бўлади!

Садиржон илож-ноилж Гулхуморни табриклади.

Улар иш борасида қайтиб оғиз очишмади.

Энди кечки васли-висолдан ташқари, деярли ҳар кун кўришиб, бирга тушлик қилишар, ширин энтикиб шивирлашганча, шошмасдан бундан буён турмушлари қандай бўлиши режасини тузишар эди.

Яна уларнинг иккиси ҳам севинчдан, бахтдан сармаст эди!

Лекин кунлар шу йўсинда давом этаётиб, бир гал Гулхуморнинг иши сабабли севишганлар орасидан қора мушук ўтди.

Эрталабдан шифохонадаги Садиржонга тегишли бўлмага одатдагидек биттадан эмас, бостириб, бошини чангаллаган беш-олти киши кирди. Беморларнинг вазоҳатини кўриб, бундай тартибсизлигу бу паришон ҳолатга илк дафъа дуч келган Садиржон, туйқус бирон кулфат рўй бердим, бошларингиз оғрияптими, деб сўради. Хонага кирган беморлар қўлларини ёнларига тушириб, бошларини чайқашди. Кейин, бир-бирларига навбат бермасдан, нима бўлганини тушунтиришди.

Бу — шунчаки фалокат ҳам, ҳар кунги бош оғрик ҳам эмасди! Бу — Садиржон дунёда яшаб юриб, тасаввур ҳам қилмаган даҳшат эди!

«Тарих ва Маданият» ташкилоти хизматчилари ша-

харнинг шарқ томон этагидаги авлиё макбарасини бузиб, макбара бошидаги чашмани кўмиб, бир кечада ҳаммаёкни теп-текис қилганча, бу ерда олдин ҳеч нарса бўлмагандек, майдонга чим бостириб қўйишибди!

Садиржон бўғилиб, кўксига нақ ханжар санчилгандек қўйга тушди,

Шу куни кўришганларида, у Гулхуморга заҳрини тўкди:

— Нега ўзингиз шифо топган макбарани бузасиз? Ўзингиз сув ичган чашмани нега кўмасиз? Нега?!

Гулхумор бир лаҳза кизариб, бўйнини кисди:

— Мен бундай қилганим йўк. Ташкилотдаги бошқа одамлар...

— Хўп, ўша бошқа одамлар нима дейди? — сўради титраб-қакшаб Садиржон.

— Ишчи билан деҳқон, оддий халқ манфаати...

— Бу улар учун никоб, албатта. Жаҳолат, саводсизликдан манфаат чиқадими? Чинакам тарих, чинакам маданиятсиз ишчи-деҳқоннинг ўзи молга айланмайдими? Халқни кул қилиб юборган ташкилотингиз...

— Бундай нарсалар бидъат, хурофот, эскилик сарқити, дейишади. Шулар бўлмаса, халқ бахтли яшайди, ўтмишни қўйиб, келажакни ўйлаш керак, дейишади...

— Ўтмиш инсоннинг таржимаи холи! Унутиб бўлар эканми?! Хўп, макбараси бузилган авлиёнинг ақалли кимлигини эшитганми ташкилотдагилар?

— Мен билмасам, — пичирлади Гулхумор.

— Бошқаларингиз ҳам ҳаттоки хаёлига келтирмаган! Бу авлиё, масалан, Конфуцийга ўхшаш буюк файласуф бўлган. Атрофига шогирд тўплаб, ҳалол қўл меҳнати билан кун кўришга ўргатган. Дунёда, ҳам жисм, ҳам руҳни пок сақлашга чақирган. Бунинг нимаси сарқит?! Чашмани олинг. У — ер қаъридан отилиб чиққан тоза сув эди-ку. Бир пиёла ичган одамнинг баданидаги ғуборлар ювилиб кетарди. Шу — бидъатми?! Йўк, сиз бунақа ташкилотда ишламаслигингиз керак...

Гулхумор Садиржоннинг гапига жавобан ҳеч нарса демади. Маъқулламади. Эътироз ҳам билдирмади. У, афтидан, чуқур хаёлга чўмганми, бир оз инжиб, озор чекканми кишига ўхшар эди. Шунинг баробарида, алланечук мағрур, бепарво эди.

— Мен ўзим сизга иш кидираман, — деди Садиржон катъий.

Гулхумор негадир маҳзун кулумсиради:

— Майли, кейинчалик. Ихтиёрим сизда бўлгач...

Садиржон шундан сўнг анча кун ғашланиб юрди. У, аввалдан ҳаким билан бемор орасидаги чегара — муқаддасликни бузмаслигим керак эди, мана энди шунинг жазосини тортаяпман, деб ўйлади. Юрагида хис этди: Гулхумор уни ёқтиради, лекин ишни ундан кўпроқ яхши кўради!

Вақт ҳар қандай жароҳатни даволайди.

Улар аста-секин рўй берган воқеадан ҳам, орада ўтган дилсиёҳликдан ҳам узоқлаша бошлашди.

Уларнинг фикри-хаёлини тезроқ тўй-томоша ўтказиб, бир нафасга ҳам бир-биридан ажралмаслик истаги банд этган эди.

Садиржоннинг назарида, ҳаёт уларни эркалаганча, осмондек юксак бахт ваъда қилмоқда эди!

Йўқ... Севишганлар орасига тагин айрилиқ тушди.

Шамол шаҳарнинг тўс-тўполонини чиқарган кунда, Гулхумор тўққиз қаватли қошона билан бирга, қаёққадир ғойиб бўлди...

24

Ўша — шамол кутурган куни, кечга томон Садиржон яна шаҳар марказига бориб, қошона ўрнидаги чуқурлик этагида узок ўйга чўмиб ўтирди.

Эртаси куни ҳам...

сахарлаб борди.

Туш пайтида борди.

Кечкурун борди.

Ҳар куни шундай бораверди. Қандайдир чора кўриш керак! Аммо қандай?!

Шаҳар марказида йиллар бўйи қўнқайиб турган хайбатли бир иморат беҳосдан йўқолса-ю, ҳеч ким пинагини бузмаса, қийин экан! Одамларнинг ёппасига лоқайдлиги очик-ойдин кўриниб турган бундай шароитда кимдан гап сўраб, кимга арзи-дод қиласан? Ўтган-кетганларни тўхтатиб, мана шу ерда мрамор қошона, қошонада менинг жондан азиз севгилим бор эди, десанг сени жиннига чиқаришади-қўйишади! Ҳамма ўзи билан ўзи овора бўлиб, қар ва кўрдек ҳолга келиб турган бир замонда сенинг гапинг бировнинг қулоғига кирармиди?! Қалтак кўтариб, сени шу тупроқ уюми устидан ҳайдашмаганига ҳам шукр қил!

Садиржон сурункасига бир ҳафта бошини қайси

деворга уришини билмай, шаҳарда девонадан баттар кўйда тентираб юрди. Ишининг ҳам унуми йўқ, одамлар уни баъзан соатлаб пойлашар эди.

Кейинги хафтанинг биринчи куни шифохонада тушга якин Садиржоннинг бўлмасига ҳамкасби — Абдурахмон кирди.

— Бугун бирга тушлик қилишимиз керак!

— Нега? Мен бугун бошқа ишлар... — ғудранди Садиржон.

— Бошқа иш кейин! — деди Абдурахмон катъий. У сал юмшаб, кўшиб кўйди. — Сен билан гаплашадиган гап бор!

Булар ёшликдан дўст, бирга ўқишган, энди бирга ишлашар, бунинг устига, Абдурахмон шухрат топган ҳаким бўлмаса ҳамки, шифохонада мавқе эгаллаган, кўз касалликлари бўйича шаҳарда ягона яхши мутахассис эди; Садиржон уни ҳурмат қиларди. Ҳозир ҳам, Абдурахмоннинг нима гапи борлигига унча кизикмаганига қарамай, ўрnidан туриб, бўйнига арқон солинган кўзичокдек, дўстига эргашмай иложи қолмади.

Ҳамкасби Садиржонни негадир тўппа-тўғри ўз уйига бошлаб борди.

Уйда дастурхон тузалган, овқат тайёр эди.

Садиржон, дўстимга ёки бола-чакасига тегишли бирон муносабат бормикан, олдиндан билмаганим чакки бўлди, деб ўйлаб, хижолат чекканича, оғзига олган бир бурда нонни сақичдек чайнай бошлади.

— Овқатга қара, — деди Абдурахмон кескин. У, танишми, бегонами, ҳаммага дўк ургандек шунақа қаттиқ-қаттиқ гапираверарди.

— Қараяпман, — деди Садиржон секин.

— Хўш? Иштаҳанг йўқ?! — деди бир оздан сўн яна Абдурахмон.

— Қорним...

— Эрталабдан ишда юриб, қорнинг каёқдан тўқ бўлади? Афтингдан, нонушта ҳам қилган одамга ўхшамайсан! Ол...

Садиржон ҳафсаласиз кўйда қўлидаги қошиқни бир-икки айлантиргач, Абдурахмон унга тик қадалиб, дангал гапга кўчди:

— Мен сени бугун бекордан уйга чақирганим йўқ, оғайни. Шу кунлар сенга бир нима бўлган. Кўриб юрибман. Гапир!

— Ўзим. Шунчаки... — ғудранди Садиржон.

— Очиғини айтавер!

Садиржон илож-ноилож дўстига шахар марказидаги улуғвор кошонанинг йўқолиб қолганини тушунтирди.

— Бундай бўлиши мумкин эмас! — деди Абдурахмон, бошини чайқаб. — Кўзингга шунақа кўрингандир! — У ўзининг бу гапи билан қаноатланмай, ўрндан ирғиб турганича, токчадан узун дастали ойнак олиб, узоқ-яқиндан Садиржоннинг кўзига разм солиб каради. — Йўқ, кўзинг ёмон эмас! — деди ниҳоят.

— Ҳеч ким ишонмайди, лекин мен борини айтяпман, — хафа бўлди Садиржон.

— Хўп, бино йўқолса, сенга нима? — сўради қайтиб ўрнига ўтиб ўтирган Абдурахмон.

— У ерда Гулхумор бор эди.

— Э, шунақа демайсанми? — Абдурахмон Садиржоннинг муҳаббат тарихидан воқиф бўлмаса-да, бу йигит ёши ўттизга етганда ҳам бировни яхши кўрмаслиги мумкин эмаслигини тушунарди. — Бошингга кулфат тушибди-да, оғайни. Шунга озиб юрган экансанда! — тўнғиллади беихтиёр.

Ўзини зўрға тутиб турган Садиржоннинг кўзларига жикқа ёш тўлди.

— Майли, кўп эзилаверма! — таскин берди унга Абдурахмон. — Бу жуда кўнгилсиз, аммо барибир қонуний нарса...

— Нима қонуний? — қизиксинди Садиржон.

— Муҳаббатни айтяпман. Доим шунақа тугаган. Лайли ва Мажнунни эсла. Тоҳир ва Зухра. Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам. Қолаверса, Ромео ва Жульетта. Ҳаммаси бир-бирини йўқотиб, ўлиб кетган...

— Мен ҳам Гулхуморни топмасам, ўламан!

— Бу шарт эмас! — деди Абдурахмон. — Муҳаббатсиз ҳам бемалол яшайвериш мумкин.

— Яхши кўрганлар қовушиб, бахтли яшаб кетишса бўлмайдами? — дўстига илтижоли тикилиб сўради Садиржон.

— Барибир фойдаси йўқ, — деди Абдурахмон. — Иккаласи бирга ўлиб кетади! Мана, мен... Бир пайтлар хотиним учун ўзимни томдан ташлардим... Кўзларини кўргим келиб, уч кечалаб ухламай чиқардим. Бахтли бўлсак, биз бахтли бўлишимиз керак эди! Хўп, уйландим, хотинни ҳозир ҳам яхши кўраман. Лекин энди ҳаммаси оддий, олдинги муҳаббатга ўхшамайди. Хотин кундузи маза-бемаза гапириб, кечалари ёнингда хир-

мон бўлиб ётгандан кейин, ҳеч кизиги қолмас экан! Қисқаси, иккаламиз биргаликда кундан-кунга ўлиб кетяпмиз! Сенга маслаҳатим, шунинг учун, қолган гапни унутиб, тезроқ биронтасига уйлан, қучоғингга олиб, бемалол кунингни ўтказиб юравер!..

— Мен ундай қилолмайман! — тўнғиллади норозиланиб Садиржон. — Биз ваъдалашганмиз. Бир-биримизни яхши кўрамыз. Гулҳумор йўқолиб қолди, деб мен унга қандай хиёнат қиламан?! Сен ҳақ эмасан, муҳаббатни бир умр асраш ҳам мумкин! Биз бир-биримизни ҳеч қачон унутмаймиз...

Абдурахмон чуқур хаёлга толди.

— Унда кидириб кўриш керак, — деди ахийри.

— Қардан?

— Қизнинг ота-онаси, дугоналари, дўстлари бордир, бирон нима билишар, ахир! — бўғилди Абдурахмон.

— Ота-онасини танимайман. Дўстлари йўқ. Хўп, дугоналари... узок бир дугонасини айтмаса...

— Ҳеч бўлмаганда ўшанга учраш керак. Қўл қовуштириб, эзмаланиб ўтиргандан кўра...

Абдурахмоннинг бу маслаҳатини Садиржон қабул қилди.

Кечга томон шифохонадан чиқиб, у тўғри Маиший хизмат кўрсатиш уйига қараб кетди. Гулҳуморнинг дугонаси — Зевар тикувчилик билан шуғулланарди.

Садиржон Гулҳумор билан кўча чангитиб юришганида, Зеварни икки-уч кўрган, холос. Бу кизнинг феъл-атворини билмаганидек, афти-ангорини ҳам яхши эслаёлмасди.

Озгин, дароз, кўримсизгина бир қиз экан Зевар!

Гапи борлигини айтиб, йўлакка чақиртириб чиққан Садиржоннинг юзига у нимадандир кўрқаётгандек бақрайиб қаради.

Садиржон қизга рўй берган воқеани тушунтирди.

— Мен Гулҳуморни ўша сиз билан кўчада кўрганим охириги марта, акажон. Биз қайтиб учрашганимиз йўқ, — қуюниб деди Зевар. — Билмадим, мен сизга қандай ёрдам берсам экан? — Шундан кейин, у бирдан жонланди. — Юринг, уйларига қарайлик. Мен кириб чиқаман, сиз пойлаб турасиз. Яхши гапми, ёмонми, нимаики эшитсам, сизга айтаман...

Гулҳуморлар уйи шу яқин ўртада, ингичка кўчалар-

дан бирида жойлашганди. Садиржон узоқдан кўрган, лекин якин бормаган эди.

Зевар билан темир дарвозали шу уйга ҳаш-паш дегунча етиб келишди.

Уйга шошганича кириб кетган Зевар анча хаяллаб қолди. Ниҳоят, бўшашибми, ғамгин ҳолатдами, эшикдан қайтиб чиқди.

— Булар ҳам ҳеч нарсани билишмайди, акажон. Афтидан, кизиқишмайди ҳам...

— Тушунмадим, — ғудранди Садиржон.

— Сиз уларни олдин кўрмагансиз-а?

— Йўқ.

— Уларнинг ахволи жуда хароб. Лекин димоғлари баланд. Киши ҳам ачинасан, ҳам жаҳлинг чиқади... Сўрасам, бизнинг кизимиз катта идорада, масъул ишда ишлайди, дейишди. У сенларга ўхшаб бекорчи эмас, иши бошидан ошиб ётибди, дейишди. Улар идорада ётиб ҳам қолаверишади, ҳар куни уйга келолмайди кизимиз, деб мақтанишди...

— Сиз очигини айтмадингизми? — ҳуркибгина сўради Садиржон.

— Қандай айтасан? Улар эшитса, гапирасан-да, акажон. Одамлар минг йўсин хабар келтириб, шу киз минг йил уйга келмасин, булар барибир ўз ашуласини тўхтадиган авзойи йўқ. Билганини қайтариб ётаверадди. Ҳарҳолда, менинг таассуротим шунақа бўлди... Сизни хафа қилиб қўймадимми?!

— Йўқ. Раҳмат, — деди Садиржон.

25

У сару сомонини йўкотиб, бу ердан яна кошона ўрнидаги чуқурлик этагига борди.

Эртаси куни ҳам...

сахарлаб борди.

Туш пайтида борди.

Кечкурун борди.

Ҳар куни шундай бораверди.

Аммо кўп ўтмай, тўрт томондан девор тортиб, қурувчилар эски кошона ўрнида янги бино пойдеворини тиклашга киришишди. Энди Садиржон девор бўйлаб зир югуриб, тешик-туйнуқлардан ичкарига мўралар, кўзларидан вижир-вижир ёш оқар эди.

Садиржоннинг бутун умиди кундан-кунга барбод

бўла бошлаган эди! Лекин у тоқатсиз кўйда шаҳар марказига боришдан ҳам ўзини тўхтатолмасди!

Айниқса, дам олиш кунлари у эртадан кечгача шаҳар марказида чарх урар, тупрок кўчада йўқолган игнани кидирган кишидек, чор атрофни қаричлаб ўлчаб чиқар эди.

Ниҳоят, уйга қайтиб, хонада нари-бери вазмин одимлаб юрар, Гулхумордан қолган ягона ёдгорлик — дафтарни тоқчадан олиб, хонтахта устига очиб қўйганича, шеър кироат қилар эди.

Навбатдаги якшанба куни ҳам бутун иш шу тахлитда кўчди.

Энди Гулхумор — дафтардаги бир ховуч шеър!

Садиржонга дафтарнинг кераги ҳам йўқ; Абдулла Ҳакимнинг барча ёзганлари унга сатрма-сатр ёд бўлиб қолган эди. Муҳими: бу шеърларни гўёки Садиржон ёзгану булар шахсан Гулхуморга бағишланган эди!

У, одатдагидек, хонада нари-бери юриб, севгилиси тўғрисида ўйлаганича, юрагидаги кечинмаларни баён эта бошлади:

Соғиниб кетдим

Сизни.

Сизни

кўрмадим

минг йил...

Дўстим!

Бир келмайсизми,

Босганча

енгил-енгил?!

Айтинг,

Дўстим,

Бу йўлда

Сизга кўпми

Тўсиқлар?!

Пойандоз тўшаб гулдан,

Тўшалсинми —

қўшиқлар?!

Шу кунлар Садиржон ниҳоятда толиққан, ўзини ҳар қачонги ҳаким эмас, оғир бемордек сезар эди!

Шеърларни ўқиб, беихтиёр нафаси бўғзига текилганидан, сўнгги кунларда кўп бўлганидек, кўзлари ёш-

ланди. Бир чеккага ўтиб, мунгайиб ўтирди. Бирок Гулхумор — шеър уни тинч ўтиришга — ором олиб, нафас ростлашга кўймади. Куз кунларидаги нотинч, аёвсиз уммон тўлқинлари сингари бостириб келаверди... келаверди!

У ўрнидан сапчиб, нари-бери юрганича, шу аснода қиёфаси кўзлари ўнгида аниқ жонланган Гулхуморга ўзича мурожаат қилаётгандек бўлди:

*Насиб этадими
Менга
Ниҳоят —
Янгроқ овозингни
Эшитиш?
Гўё*

*сеҳрли бир ширин ривоят —
Янгидан
Розингни эшитиш?*

*Насиб этадими
Ниҳоят
Менга —
Чўзилганда*

*минг йилга
кутиш,*

*Умримда
Бехосдан
Юзлашиб
сенга —
Эрка бир
Нозингни
Эшитиш?*

Садиржон Гулхумор тўғрисида ҳеч нарса билмаганидан, айниқса, азобланарди...

Гулхумор ўзи тирикми; борми оламда?! Қаерда у?! Яқинми, узоқ бир жойданми, юрибман, тинчман, деб нега хабар бермайди?! Дунёда ҳар куни неча минглаб киши йўқолади; уларни одамлар қидиришади. Лекин ақл бовар қилмайдиган шароитда йўқолган кошона-ю, Гулхуморни қандай қидириш мумкин?! Зилзила пайтида кошона ер қаърига кириб кетса, халқни тўплаб, кавлаштириш қийин эмасди! Мабодо сел олиб кетса — олиб кетган жойигача боришнинг ҳам иложи топиларди! Аммо шамол учириб кетган иморат билан у ердаги

саргардон кишиларни қайси мамлакат, қайси минтақадан кидирасан?! Даштдан, тоғларданми, абадий музликларданми кидирасан уларни?! Садиржон мана шу иложсизликдан — айриликдан ҳам кўпроқ эзиларди...

Мени

*Не кўйларга солдингиз, дўстим,—
Билмасданми? Қасддан?!*

Ўзингиз

*қайларда қолдингиз, дўстим —
Қасдданми? Билмасдан?!*

Мен

*Ҳеч куймагандим
Бу қадар,*

рости,

Тўзиб кетдим

Буткул.

Қайда бўлсангиз ҳам,

Бор бўлинг, дўстим,

Ардоқли гулим, гул!

Неча юзлаб хонақоҳлар, гумбазлар, масжид ва мадрасалар — буюк обидалар йўқолиб кетган ер юзидан! Жаҳолатга қарши курашиш тўғрисида ҳайкириб, қачонлардир азият чекиб, меҳр ва илҳом билан инсон яратган кўркам ёдгорликлар жоҳилларча яксон қилинган; тупроғи, ғиштлири тўрт томонга ваҳшийларча ташилиб-совурилган! Улардан айримларининг китобларда номи ёки сурати қолиб, бошқаларидан шу ҳам қолмаган!

Демак, гугурт қутига ўхшаган мрамор бир кошонанинг йўқолиши — улар олдида, — эслаб, гапиришга ҳам арзимади! Кошонада «Тарих ва Маданият» ташкилоти қарор топганини инобатга олса, хаттоки, баттар бўлсин, деявериш мумкин!

Бирок Гулҳумор... Гулҳумор!

Садиржон севгилиси туфайли кошона қисматини ҳам ўйлашга мажбур эди.

Бундан бир лаҳза бурун Гулҳуморнинг қиёфаси кўзлари ўнгида жонлангани сингари энди қизнинг овози унга аниқ эшитилгандек бўлди:

— Мени кечиринг, Садир ака. Ишонинг...

Садиржон саробни сув деб билган кишидек, хаёлга берилиб, шу сонияда ўзини алланечук бахтли ҳис этди.

Кейин, Гулхумор билан яна сўзлашаётгандек ҳолатни туйди.

Қулоққа чалиниб

Азиз сас,

Мени

боз чулғади

ҳаяжон.

Юракда асранган

Муқаддас —

Туйғулар

тошдилар ногаҳон.

Мен

Сени севаман!

Севаман! —

Зикр этдим

Қайтадан

минг бора.

Нима ҳам қиларди

Севмасдан

Тутқунинг —

бу юрак бечора...

Садиржонга фақат шу кунлар хона торлик қилаётгани йўқ — хонанинг ўзи тор эди.

Кичик бир ховлидаги мана шу биргина хона...

Баъзан ота-онадан фарзандга нималар мерос қолмайди?! Қўшқу саройдек ховли, сандикқа босилган матоҳлар, қимматбаҳо буюм ва жиҳозлар...

Садиржоннинг ота-онаси хасталаниб, бирин-кетин оламдан ўтишди. Уларнинг касали нима эди — Садиржон билмасди. Афтидан, шаҳар ҳақимлари ҳам билишмасди; улар берган хулоса киши қаноатланадиган, тушунарли эмасди. Тиб ходимларининг нодонлиги ва бепарволиги туфайли ҳар соат, ҳар дақиқа ҳаётдан умидвор қанча кишилар рўйи-рост ҳалокатга учрашди! Оқ кийиб, фариштадек туришгани учун ҳеч ким уларни жаллод дея олмайди! Ўшанда шундай ҳолат рўй берди! Лекин «касофатнинг шарофати» қабилида, ота-онасининг ўлими Садиржоннинг табобат йўлини тутишига сабаб бўлди.

Дунёда бировлар данғиллама уй куради. Боғ-ховли сотиб олади. Машина харид қилади. Ҳар ким кўрпасига қараб оёқ чўзади; бунинг учун учраган одамни

айблаёлмайсан! Аммо куни аксар оч-наҳор ўтадиган, юпун, боласига уч йилда битта дўппи олиб беришга қийналадиган минг-минглаб камбағал-қашшоқ кишилар ҳам бор дунёда! Бундайларни, одатда, бир сўз билан «халқ» дейишади. Садиржон ана шу халқнинг фарзанди эди!

У ота-онасидан қолган мерос билан кифояланиб, ёши ўттизга етгунча, асосан, иш тўғрисида, атрофдаги одамлар тўғрисида ўйлади; ўзи тўғрисида деярли ўйламади.

Мана, ҳозир ҳам кичик бир ҳовлидаги қулоч ёзиш қийин бўлган тор хонада нари-бери ўйчан одимлаб юрибди.

Хонада палос, уч-тўрт кўрпача, хонтахта, бир тахта-тўшак ва иккита юмшоқ курсидан бўлак ҳеч вако йўқ. Садиржон, уйлансам, ҳаммаси билан аста-секин шуғулланаман, деб умидланаётган эди!

Ниҳоят, у дам сайин ҳолсизланаётганини сезиб, яна бир чеккага ўтганича, мунғайиб ўтирди. Гулҳумор унинг хаёлидан кетмас эди!

Кўзларинг —

Кўзларим

ўнгида!

Мен

Сени севганча

янгидан —

Айландим

Йўлларнинг чангига...

Кечалари ухламай, кундузлари кўчаларда тентираб, Садиржон чиндан бор куч-мадоридан айрила бошлаган эди. Бир маҳал — беихтиёр кўзи илинган экан, — ажабтовур туш кўрди...

Беш-ўнта жин гуриллаб ёнаётган гулхан атрофида давра қуриб, қаттиқ ноғора чалишмоқда.

Давра ўртасида — Гулҳумор. Тиржайиб ўтирган тасқара жинларга муқом қилиб, гулхан ёнида рақса тушаётир.

«Йўқ, жинга ўхшаб ўтиришгани билан, булар аслида жин эмас! — деб ўйлади тушида Садиржон. — Булар мулк-давлат йўлида имонини сотган кишилар; бутун дунёда ҳаёт жиловини қўлига олгиси келган ўзимизнинг ростмана корчалонлар! Евузлар! Нимаики

эзгулик бўлса, улар топташади. Тарихми, бугунми — қараб ўтиришмайди! Мендан, мана Гулхуморимни ҳам тортиб олишмоқчи энди!..»

Садиржон тушида Гулхуморга юзланиб, бақирди: — Кет у ердан. Кет! Сенга айтяпман, жоним... Ўз овозидан ўзи сесканиб, уйғонди.

Лекин негадир ноғора ҳамон қаттиқ гумбурламоқда эди.

Садиржон кўзларини ишқалаб, атрофга аланглади. Ахийри, хушёр тортиб, пайқади: бу — дарвоза тақил-ляябди!

У истар-истамас ўрнидан туриб, нохуш бир ҳолатда эшикка йўналганича, дарвозани бориб очди.

Остонада бўйчан, гавдали, келишган йигит — қўлида қандайдир тугун, — мамнун жилмайиб турарди. Бурҳон Шариф!

Тугунни ерга қўйиб, Садиржон ҳали ўзига келишга улгурмасдан, уни Бурҳон Шариф бағрига босди.

— Бормисиз, иним! Соғиндим...

— Э, келинг, ака, марҳамат, — деди Садиржон ҳам, ниҳоят, жонланиб.

Улар ичкарига киришди.

— Мен сизни уйдამисиз, йўқми, деб энди кетмоқчи бўлиб тургандим.

— Эшитмабман. Ухлаб қолибман, — хижолат чекиб, кулумсиради Садиржон. У юрак-юрагида Бурҳон Шарифнинг шу палла келганига хурсандми, миннатдорми эди.

Унга Бурҳон Шариф жуда узоқ қариндош: отасининг тоғаваччасига аллабир томондан дахли бор. Бу, шўрванинг шўрваси, дегандек гап. Йиллар ўтиб, тоғатоғаваччалар унутилиб ҳам кетишган. Аммо Бурҳон Садиржоннинг ота-онаси ҳаётлик пайтларида хабарлашиб турганидек, ҳамон икки-уч ойда бир эшик қоқади. Ўз идораси иши биланми, бошқа юмуш биланми Катта шаҳардан Мулкободга баъзан келиб-кетган бу йигит — Садиржонни туғишганлардек яхши кўради. Фақат Садиржон эмас, унинг кўзларида, умуман, одамларга нисбатан меҳр порлайди.

Садиржон эслайди. Бурҳон тўғрисида раҳматли отаси айтган эди:

— Худоё тавба, инсоннинг кўзлари ҳам шунақа чиройли бўларкан! Кўзларидан нурми, шафқатми ёғилади. Бу йигитдан бир куни, ё шоир, ё одамлар бахтини

ўйлайдиган арбоб чиқади! Бундай кишилар дунёга кам келади...

Балки, шу гаплар, олдиндан яқин муносабат сабабдандир, Садиржон ҳеч ким эмас, фақат Бурҳонни кўрганида, ота-онасини эслар, унга бутун хонадон шундай кунларда қайтиб ота-онасининг руҳи билан тўлгандек бўлиб туюлар эди.

Бугун ҳам Бурҳон Шариф уйга кириб, кўзлари мулойим порлаганча, девордаги Собирбек ва Назирахоннинг суратларига тикилгани заҳоти, улар худди девордан тушиб, уйни тўлдиргандек бўлишди.

Садиржон, шунинг баробарида, айна фурсатда, ота-онасидан бевақт айрилгани устига, эндиликда севган ёридан ҳам мосуво бўлиб ўтирганини эслаб, беихтиёр ўртаниб кетди.

Бироқ у ҳазин, эзгин хаёлларни ҳайдашга уриниб, юмшоқ курсиларни хонтахта ёнига олиб кўйганича, дарҳол дастурхон тузашга тушди. Кейин:

— Сиз зерикмасдан мана буни кўриб ўтиринг, ака, — дея шеърлар ёзилган дафтарни Бурҳон Шарифнинг кўлига тутқазиб, қозон осгани ташқарига чиқиб кетди.

Садиржон ховлида гўшт қовуриб кирганида, Бурҳон Шариф хона ўртасида қаққайиб турар, афтидан, шунчалик ҳаяжонланиб, эҳтиросга берилган эдики, ўзини йўқотиб кўйганга ўхшар эди.

Унга тикилиб, Садиржон аввалига, Бурҳон Шарифни ҳам шу кунлар кимдир юракдан урган экан-да, деб ўйлади. Лекин тезда бу фикридан қайтди: Ҳалимани эслади. Бурҳон Ҳалимани бировга алмаштирмайди! Демак, бу ерда бошқа гап.

Дастурхон ёнига ўтирганларидан сўнг, Бурҳон Шарифнинг ўзи ўйчан сўз бошлади:

— Севмай туриб, бундай шеър ёзиш қийин. Абдуллажон бировни каттик севган, албатта. Мен билмасдим... Булар кимга бағишланган бўлмасин...

— Тўхтаг. Сиз Абдулла Ҳакимни танирмидингиз? — ажабланиб сўради Садиржон.

— Биз бирга ишлардик. Сиздек у менинг яқин биродарим эди. Кўнглингизга олманг, илоҳим, умрингиз ҳам ўхшамасин, лекин у сиз билан икки томчи сувдек... йўқ, афт-ангори эмас, афт-ангори билан у менга ўхшарди; ўзи... Шундай химоясиз, беозор, самимий эди. Мард эди. Такдирини айтмайсизми? Шундай ёлғиз

колган... Бу дафтарнинг Катта шаҳардан айланиб бу ерга келиб қолгани-ю, сизнинг қўлингизга тушганида ҳам тақдирнинг қандайдир боғланиши...

— Абдулла Ҳакимнинг бундан ташқари ҳам шеърлари бормиди? — кизиксинди Садиржон.

— Кўп. Менга айримларини ўқитарди. Улар, асосан, ҳаёт тўғрисидаги фалсафий фикрлар эди. Мен уни файласуф дердим. Менга, айниқса, Насриддин афанди ҳақида ёзганлари ёқарди. Уларнинг нусхаси ҳам қўлимда бор, бир пайт сизга кўрсатарман... Лекин у таникли шоир эмасди; оддий бир хизматчи эди. Қўпол, бетартиб кийиниб, очин-тўкин юрганидан, ҳеч ким унга ортикча аҳамият бермасди. Иктидори кўриниб, шунга яраша обрў козонолмайдиган бундай бахтиқаро ёшлар, афсуски, кўп. Ёзганлари жуда кам эълон қилинган. Гап шундаки, таникли шоирлар «Очик эшиклар», «Очик деразалар» деб шеър ёзишса, у берк эшиклар, панжара тутилган деразалар тўғрисида ёзарди. Аксари одамлар кишлоқда ҳам менсимай, этикни киймай қўйган бир пайтда, масалан, этикка меҳр қўйиб, қасида бағишлайди! Аслида, у ҳақ. Лекин тўғри гап тукқанингга ёқмайди. Бунинг устига, ҳамма ўзини бир хил тутиши, бир хилда гапиришини талаб қиладиган қанча ташкилотлар бор. Абдулла Ҳаким учун чиндан эшиклар берк эди! Мен ҳам бу ишда унга ҳеч қандай ёрдам беролмасдим... — Бурҳон Шариф чуқур ўйга толди. Анчадан кейин, кизик гап қилди. — Садиржон, укажон, агар сизга малол келмаса, мен бу дафтарни қайтиб Катта шаҳарга олиб кетсам. Жиддий ўқишим керак!.. Ҳалима ўқисин! У шундай шеърларни жуда яхши кўради. Суюнади... Қолаверса, Абдуллажоннинг хотираси учун ёзганларини жамлаб, бир китоб тузилса. Мен энди бу ишга қаттиқ киришсам...

Садиржон бир оз паришонланиб, довдираб қолди.

Шеърлар ёд бўлиб кетганига қарамай, Гулхумордан ёдгор дафтар унга кадрли — жондан азиз эди. Бу дафтарни у ҳеч кимга, ҳеч қачон беришни истамасди. Шу сонияда, аввалдан дафтарни Бурҳон Шарифга кўрсатмаслигим керак эди, хато қилдим, деган хаёлга ҳам борди. Бирок шу дамдаёқ унга ўзи ҳақ эмасдек туюла бошлади. Меҳмон — отангдан улуғ. Ўзбекнинг одати: меҳмоннинг қуюшқондан чиқмаган ҳар қандай хоҳишини бажариш! Меҳмоннинг тилагини инobatга олмай бўлмайди! Умуман, Бурҳон Шариф бу уйга шунчаки

келган одам ҳам эмас. Минг йиллик кадрдон! Мухими: Бурхон Шарифни ҳамма танийди. Халқ ичида обрў-эътибор қозонган. У Абдулла Ҳакимнинг шеърларидан чиройли бир китоб тузиши мумкин! Худбинлик қилмаслик керак!

Садиржон бағридан жони узилаётгандек бўлса ҳамки, кўшқўллаб дафтарни Бурхон Шарифга топширди. Улар яна ярим тунгача гаплашиб ўтиришди.

Бурхон Шариф шу ерда ётиб ҳам колди.

Эрталаб бирга нонушта ҳам килишди.

Садиржон бу орада неча бора Бурхон Шарифга ўз дардини ёришга шахд этди. Улар севги ҳақида сўзлашаётиб, энди менинг қисматимни эшитинг, деган гап Садиржоннинг тили учуда турди. Юраги бурдаланди. Аммо бу тўғрида у оғиз очолмади. Бунга — унинг табиатан камсукумлигим, суҳбат мавзуси, асосан, Абдулла Ҳакимнинг ҳаёти-ю, ажойиб шеърлари бўлганлигим — нимадир халал берди!

Фақат...

Бурхон Шариф хайрлашиб уйдан чиқиб кетганидан кейингина, Садиржон ўзидан-ўзи норозиланиб, бошини чангаллади. Сенинг Бурхон Шарифдан яқин киминг бор?! Нега унга бутун-бор гапни айтмадинг?! Ахир, шундай қилишинг қийин эмасди-ку! Бошқалар ёрдам беролмаганда ҳам, бу — Бурхон Шарифнинг кўлидан келишини ўйлашинг керак эди!..

Унинг энди тез кунларда Мулкободга йўли тушмайди. Бирдан-бир чора: Катта шаҳарга эринмасдан бориб, у билан учрашиш...

Ўшанда балки... балки...

26

Бундан бир неча йил бурун «Тарих ва Маданият» ташкилоти ўзи учун қуриб, ичига кириб олган тўққиз қаватли мармар қошона шаҳар ичида шаҳар, мамлакат ичида мамлакат эди!

Ташкилот хизматчиларидан кўпчилигининг Мулкободда ҳовли-жойи бор. Лекин улар баъзан ойлаб-йиллаб ўз уйларида хабар олишмас, курси қўлдан кетмасин, шу ишдан узилиб қолмайлик, деб қошонадан деярли чиқишмас эди. Йўқ, улар бола-чақани унутишган эмасди. Аксинча, биздан иш ўргансин, кейинчалик шу ерда ўрнашиб қолсин, деб бола-чақаларини ҳам кў-

чиртириб келишганди. Ўтган йиллар ичида қаттиқ боғ-ланишганидан, ҳаётларини қошонасиз тасаввур қилишолмас эди.

Сирасини айтганда, ишдан ҳам кўра кўпроқ, қошонада яшаш учун бутун шароит мавжуд эди.

Ҳашаматли бинонинг пастки қисмидаги нимқоронғи ертўлада шахсий ва ташкилотга тегишли машиналар саф чекиб турарди. Шу ердаги бир қатор катта-кичик хона узок йилларга мўлжаллаб сифатли озиқ-овқат, сара кийимлар ғамланган омбор вазифасини ўтарди. Булардан ташқари, ертўланинг зах, ўргимчак ин қўйган бурчагида темир эшикли икки-учта бўлма; буларнинг хизмати нималигини катта раҳбарлардан бўлак ҳеч ким билмас, аммо булар ҳам ташкилотнинг бахти-саодати учун керакли эканлиги аниқ эди.

Биринчи қават — гулзор, боғ. Бу ерда ҳар хил гуллар, бўйга ўсиб чуқур илдиз отмайдиган турфа мевали ва мевасиз дарахтлар кўзни камаштириб, яшнаб ётарди. Буларнинг остида мрамар ҳовузчалар бўлиб, уларга турли ҳайвонлар шаклидаги чиройли фавворалардан аллақандай тиник зангор сув сепилиб-қуйиларди... Иккинчи қават хизматчиларнинг болаларига ажратиб берилган. Болалар бу қаватдаги тоза-озода хоналарда ётиб-туриб, ўзларини ота-оналари сингари тутиш борасида таълим-тарбия олишарди. Қордек оқ кийиб, кўзойнак таккан хушрўй жувонлар уларга сабоқ беришарди. Учинчи ва тўртинчи қаватни хизматчиларнинг ўзлари эгаллашганди. Ҳар кимга тутган мавқега кўра бирми-икки, каттами-кичик хона ажратилган эди. Бешинчи қаватни алоқа бўлими-ю, шу бўлим қошидаги телефон устахонаси банд этганди. Олтинчи қаватда ошхона, кутубхона, шифохона жойлашганди. Қолган юқори уч қават — идора. Еттинчи, саккизинчи қаватларда оддий лавозимдагилар; сўнгги тўққизинчи қаватда эса ташкилотнинг бош раҳбари ҳамда унинг икки ўринбосари ўтирадиган кенг-мўл хоналар; мажлис ўтадиган сарой.

Бу ташкилотда жуда кам ҳолларда кўчадан одам ишга олинарди. Эшик оғзида баъзан учта, баъзан тўртта қоровул турарди; идорадагилар бегона кишилар ҳадеб кириб-чиқишини ҳам ёқтиришмасди. Лекин бир-бирларига нисбатан улар одоб сақлаб, меҳрибон-куюнчак муомалада бўлишга ҳаракат қилишарди!

Шамол беҳосдан қутуриб-телбаланган кунда шаҳар

марказидаги улуғвор кошонада хаёт шундай давом этаётган эди.

27

Гарчи «Тарих ва Маданият» ташилотида дам олиш куни билан иш куни орасида жуда катта фарк бўлмасида, умуман, ҳамма ердагидек, одатдаги иш куни эди.

Қизик жойи шундаки, ўшанда кучли ёмғир, аёвсиз шамолга кошонадаги оддий хизматчилардан бутун бир деворни эгаллаган каттакон ойналар ортида коғозга кўмилиб ўтирган масъул ходимларгача ҳаттоки бош кўтариб, бундай эътибор ҳам беришмади. Ўз тирикчиликлари билан каттиқ машғул бўлишганидан, қилт этишмади.

Бундан ҳам қизик жойи: кошона шамолда ўрнидан кўчиб, бошка узок бир манзилга бориб кўнганига қарамай, бу ерда ҳеч нарсага шикаст етмаганди; столлар, телефонлар, коғозлар — барчаси ўрни-ўрнида қолаверган эди.

Ҳа, дарвоқе, кошонани шаҳар билан боғлаб турган симлар узилганидан, фақат телефонлар ишламай қўйган эди.

«Тарих ва Маданият» ташкилотининг бош раҳбари Ибодулла Шарипович Кабилов тушга яқин иш юзасидан Катта шаҳарга кўнғироқ қилмоқчи бўлиб, буни тасодифан пайқади... У котиба орқали устахонадаги йигитларни чакиртириб, хўш, бу бизнинг телефон нега ишламаяпти, деб суриштирди. Йигитлар индамай пастки қаватга тушиб кетиб, ярим соат чамаси куйма-нишгач, Кабиловнинг хузурига қайтиб келиб, кабелни янгилашмоқчи эди, шунга телефон ишламаётган бўлиши керак, дейишди.

Кабилов уч кунда етиб келадиган хат бир йилда келиши, ойлаб чироқ ёнмаслиги, иссиқ ёки совуқ сувнинг кутилмаганда қуриб қолиши — хаётдаги мингминглаб тартибсизликларга ўрганиб кетган. Машаққатсиз хаёт йўқ, деб билар, буни қандайдир табиий ҳол, деб тушунарди. Бемаъниликларга қарши исён кўтариш эмас, чидаш керак, одамларимизнинг қаҳрамонлиги мана шунда, деб ўйларди. У ҳозир ҳам бўғилиб-эзилиб ўтирмай, телефон ишламас экан, хат ёзиш керак, баҳонада ҳужжат бўлиб қолади, деган қарорга келди. Котибага яна мурожаат қилди:

— Менга хатлар бўлимидан Гулхумор Ҳамроевна-ни чакиринг!

Чўғдек гилам тўшалган, ҳар хил расмлар, киммат-баҳо буюмлар билан безатилиб, идорадан кўпроқ кўр-газмани эслатган хонага, орадан кўп ўтмай, қўлида қоғоз-калам тутган Гулхумор кириб келди.

Ўрнидан туриб, хонада кибор бир кўйда айланиб юрган Кабиrow Гулхуморга шунчаки қараб кўйиб, стол ёнидаги юмшоқ курсига имо килди. Аммо Гулхумор нафас ютиб, ўтиб ўтирганидан кейин ҳам, анчагача сўзга оғиз очмади. У ниҳоятда жиддий киёфага кирган, чуқур ўйга толган эди.

Кабиrow, бир сўз билан айтганда, фақат бош раҳ-бар эмас, бу ташкилотда ҳеч кимга ўхшамаган буюк шахс эди! Барча буюк кишилар сингари у кимгадир иши тушиб, нимадир илинжи бўлса, кўзларидан нур ёғилиб, жилмайиб, беозор-самимий муомала қилар, илинжи бўлмаган пайтда юз-кўзларидаги тундлик ҳеч аримай, ўзини ҳукмфармо намойишда тутишни ёқти-рарди. Бундан ташқари, Кабиrow бирон нарсани ўти-риб ёзишга тоқати йўқ, барча буюк инсонларга ўхшаб, бировни ўтирғизиб кўйганича, айтиб ёздиришга ҳам одатланган эди. Шундай пайтларда у олий фармон ёздираётган мамлакат шоҳига айланиб кетарди.

— Бошлансин, — деди Гулхуморга юзланиб, ниҳо-ят Кабиrow.

Ҳамон нафас ютиб ўтирган Гулхумор қоғозга мук тушди.

«Қатъиян махфий»

УРТОҚ КЕНЖАЕВ АБДУХАЛИЛ ХУДОЙБЕР-ДИЕВИЧГА

Қадрли Абдухалил Худойбердиевич!

Маҳаллий шароитдаги ҳар хил қийинчиликларга қарамай, ташкилотимиз сўнги кунларда бир қатор му-ҳим тадбирларни амалга оширди. Бу йил шаҳримиз ва унинг атрофидаги бирон ерда баҳор байрами нишон-ланмади. Кузда ҳосил байрами ўтказиш мумкин, аммо баҳорнинг ҳеч қандай аҳамиятли жойи йўқ, деб одам-лар орасида кенг кўламда ташвиқот ва тарғибот ишла-ри олиб борилди. Ўзбошимчалик қилган, интизомни бузган кишиларга қарши кескин чоралар кўрилди. Ша-ҳарнинг эски қисмида жойлашган масжид билан унинг

пинжидаги муаззин азон айтадиган пастак минора — келиб обидийда қилиб ўтирадиган чол-кампир худо-жўйлар уяси бўлиб қолгани учун ҳам бузиб ташланди. Бу минг йиллик ёдгорлик, деб халал беришга уриниб, айюҳаннос солган сиёсий жиҳатдан қолоқ айрим кишиларга ҳайфсан эълон қилиниб, айримлари ишидан четлаштирилди. Комиссия тузиб, текшириш натижасида шахримиздаги марказий кутубхонанинг катта бир бўлими араб ва лотин имлосида ёзилган китоблар эканлиги аниқланди. Китоблар шаҳар ташқарисидаги хандаққа чиқариб ташланиб, бўлим вақтинча муҳрлаб қўйилди. Шаҳардаги ҳар бир кўчага биттадан янги ҳайкал ўрнатиб, одамларга дўконда сотиладиган бир хил бюст ва суратлардан олиб, идоралардаги ҳар бир хона ва ўз уйларини безаш таклиф этилди. Сизга мамнуният билан айтиш мумкинки, бу ишда анча муваффақиятга эришилди. Келгусида кўчалар, боғларга янги ном бериб, уларни тартибга келтириш борасида ҳам баъзи бир тадбирлар кўрмоқчимиз.

Ишимизда яна қандайдир камчиликлар бўлса, шахсан Сиз ва бутун бошқарманинг ғамхўрлик кўрсатишларингизни сўраймиз.

Салом ва Сизга чексиз ҳурмат билан
«Тарих ва Маданият»

ташкilotининг бош раҳбари: — И. КАБИРОВ».

— Бугунок кўчиртириб, менга қўл қўйдириб жўнатилсин, — деди хонада ўйчан, вазмин ва ўз-ўзидан мамнун кўйда айланиб юрган бош раҳбар. У жилла сукут сақлаб, ҳорғин хўрсинганча, таъкидлади: — Бугундан қолдирилмасин!

— Хўп бўлади, — деди Гулҳумор одоб сақлаганича. У секин сирғалиб, хонадан чиқди.

28

Туш пайти бўлиб қолган эди.

Кошонада катта-кичик, барча ғимирлашга тушган. Бу ерда доим ҳам тамадди қиладиган соатларда бошқа вақтлар сезилмайдиган бир жонланиш, ажиб хушчакчаклик кўзга ташланарди.

Бош раҳбар чақиртирганида, Гулҳумор, Садир акам келса, излаб овора бўлмасин, деб хонани беркитмай кетган эди. Ҳозир бир оз ҳаяжонланиб-ошиққани-

94

ча, еттинчи қаватга тушиб, ўзига тегишли хона томон янада илдамрок юрди.

Лекин хонада ҳеч ким йўқ эди.

Гулхумор қўлидаги қоғоз-қаламни стол устига ташлаб, девордаги суратга эркаланганича-ўпқаланиб қаради. Бу — яқиндагина унинг Садиржон билан бирга тушган сурати эди.

«Садир акам мени тополмай, тўғри ошхонага тушмаганмикин?»

У эшикни яна очиқ қолдирганича, бир қават пастга — ошхонага қараб югурди.

Аммо ошхонада ҳам Садиржон кўринмади.

Гулхумор тагин хонага қайтиб келиб, бир варақ қоғозга: «Ошхонадаман. Кутаман!» — деб ёзди. Эшикни беркитиб, қоғозни қистирганича, пастга тушди.

Икки кишига мўлжаллаб овқат олиб, Садиржонни кута бошлади. Бирок ҳадеганда барибир Садиржондан дарак бўлмади.

Томоғидан овқат ўтмай, ошхонани тарк этди.

«Бу ерда қоровуллар баъзан ўз отасини ҳам танимайди. Садир акамни бугун ичкарига киритмаган бўлишса-чи?!»

Шундай хаёлга бориб, биринчи қаватга тушганича, кўча эшикка яқинлашди.

Бугун тўрт киши қоровул; иккитаси ўтириб, иккитаси тик турар эди.

— Мени ҳеч ким сўрамадими?

— Йўқ, Гулхумор Ҳамроевна. Сўрашмади, — деди тик турган қоровуллардан бири ҳурмат билан.

— Келишмоқчи эди.

— Ҳеч ким келгани йўқ, Гулхумор Ҳамроевна...

Ҳафсаласи пир бўлиб, асабийлашиб, ўзига тегишли хонага қайтди.

Лекин хонага кирасолиб, телефонга ёпишди ва... мана энди у ҳам телефон негадир ишламаётганини пайқади.

Энди кеч киришини кутишдан бўлак илож қолмаган эди.

Гулхумор ваъдалашган фурсатда қанот чиқариб, учиб-етиб келадиган Садиржонга бугун нима бўлганига ақли етмай, ажабланган-паришонланган кўйда, ниҳоят бошлаган ишини давом этдиришга уринди. Идорада у доим ўз шаънига доғ туширмасдан бўйнига юкланган вазифани тез-аниқ бажаришга ҳаракат қиларди.

Биринчи навбатда бош раҳбар ёздирган хатни машинкада кўчиртириб, қўл кўйдириб чикди. Кейин, йўлакдаги жимит дарчани очиб, хатни у ердаги ўрага ташлади; хат шув этиб ўра орқали бешинчи каватдаги алоқа бўлимига тушиб кетди. Гулхумор хатнинг иккинчи нусхасини жилдга тикиб, хона пойгагида турган темир кутига солиб кўйди. Барча махфий хатлар нусхаси шу кутида, кулфланган ҳолда сақланарди. Уларни бош раҳбардан ташқари бировнинг шунчаки кўриши ҳам тақиқланган эди.

Бу ишни охирига етказгач, сўнгги кунларда идорага келган хатларни кўздан кечири бошлади. Гулхуморнинг кўли остида ўнтача жилд бўлиб, у ҳар бир хатни мазмунига қараб жилдга жойлаштириши керак эди.

Ахийри, кеч кирди.

Аммо Гулхумор интик-интизорлик билан кутганига карамай, шу куни Садиржон уни сўроқлаб келмади.

29

Деярли ҳар куни Гулхумор билан бирга тушлик килгани кошонага келган, кечкурунлари ҳам Гулхуморни кўча айлантиргани остонада қомат тиклаган Садиржон энди эртаси куни тушлик пайтида ҳам, кечкурун ҳам унга қорасини кўрсатмади.

Индини ҳам йигитдан хабар бўлмади.

Бир ҳафта, ўн кундан кейин ҳам...

Гулхумор кўзлари тешилиб, қанчалик йўл пойлама-син, Садиржон уни қайтиб сўроқламади.

Албатта, Гулхуморнинг ўзи кўчага чикиб Садиржонни қидириши, севган йигитидан нега дом-дарак йўқлигини аниқлаши қийин эмасди. Лекин учрашиб юрган икки йил давомида у Садиржонга фақат баъзан кўнғирок қилиш, йигитни аввалига шаҳар марказидаги чорраҳада, кейин шу кошонада кутиб олишга ўрганиб қолган эди. Бунинг устига, одамлар ҳадеб кўчага чиқа-вермайдиган ушбу даргоҳни — улуғвор кошонани як-ка-ёлғиз тарк этиш Гулхуморга қандайдир хавфли бўлиб туюлар, у Садиржондан узилган бир пайтда кошонадан ҳам ажралиб қолишдан кўрқарди. Каттик интизом талаб қилинган ташкилотда ҳукм сурган акидага кўра, асли кўчадан келган киши қайтиб бемалол кўчадаги кишига айланиб кетиши мумкин эди! Буларнинг барчаси етмагандек, Гулхумор биринчи каватга

тушиб, икки-уч маротаба эшикдан кўчага мўралаган, шу кунлар унга негадир остонадан нари томон одатдаги шаҳар эмас, ястанган-чексиз уммонми, сахроми бўлиб кўринган эди. У, ақлдан озяпман шекилли, деб ўйлаган, ортик ташқарига қарашга ҳам юраги бетламай кўйган эди.

Агарда Гулхумор уйи, ота-онасига кўзга кўринмас минглаб ришталар билан боғланган бўлсайди, эхтимолки, аввалдан мрамар кошонага кадам кўймас, кадам кўйганида ҳам, уйдан ҳеч қачон бегоналар сингари узоклашмас эди. У ҳозир боши қотиб, қийналиб ҳам ўтирмасди! Уйга зув югуриб бориб, баҳонада Садир-жонни ҳам суриштириб кўрарди; кўча-кўйми, бирон ердан босим кўнғироқ қиларди. Йўқ, ҳамма бало шундаки, Гулхуморнинг ёшлиқдан ота-онаси билан қурчи чиқмаганди. Болалиқдан бошлаб, йилдан-йилга ёввойилашиб борганди. Ота-онаси уни ўзларича яхши кўриши ҳам, шу ишга жойлаб кўйишгани ҳам, у билан фахрланиб юришлари ҳам — бир пул! Гулхумор уларга нисбатан лоқайд, юраги муздек — совук эди.

Аслида, бу оила қисмати ҳақидаги гапни Гулхуморнинг бобосидан бошлаш керак.

Болалиқ йиллари ота-онаси билан бирга каталакдек ҳовлига кириб-чиқиб юрган бобосини Гулхумор яхши эслайди. Қария гўлми, соддами; синиққина жилмайиб юрар, ким қандай муомалада бўлишидан қатъи назар, ҳаммага беозорлик, меҳрибонлик кўрсатар эди. У тилидан бол томиб, кичкинтой Гулхуморни «онажон», дер, кизчага кўчадан баъзан хўрозқанд, баъзан ширмой кулча кўтариб келар эди. Гулхумор ўша мурғак пайтида ота-онасидан кўра кўпроқ бобосига суянар, эркаланарди. Аммо қарияга нисбатан ота-онасининг меҳрсизлигими, бутун ҳаёт таъсириданми, улғайган сайин бу муносабат ўзгара бошлади. У ҳамон бобосини кадрларди. Шунинг баробарида, қариянинг одамлар олдида қўл очиб дуо қилиши, оғиз очиб алланималарни пичирлашидан уяларди. Умуман, одамлар бўлган жойда бошига фўта ўраб, малла чакмон кийган бобоси билан кўришмасликка тиришар, шунга тўғри келиб қолганида, қочиш пайидан бўларди.

Қария Хатиб деган исмига мос мулла киши эди.

Бир воқеа Гулхуморнинг бот-бот ёдига тушади.

Бобоси кўчадан уйга ҳар хил эски китобларни ташигани-ташиган, у турган хона китобга тўлиб кетган эди.

Уйда эр-хотин тинмай жаврашарди:

— Ўзингиз қамалиб, йўқ бўлиб кетсангиз майли, бизни ҳам қийнаб қўясиз, отажон, тушунинг...

— Менга барибир, ўғлингизни ўйламайсизми?!

Қария пинагини бузмасди:

— Қўявур, ўғлим! Ҳамроқул!.. Келин! Офтобхон! Қўявур...

Лекин бир куни ғишт қолипдан кўчди.

Офтобхон енг шимариб қария эгаллаган хонага кирганича, китобларни бирма-бир деразадан ҳовлига ота бошлади. Ҳамроқул рўйирост китобларнинг устига чиқиб, уларни тепкилади, топтади. Бутун китоблар ҳовлида ғарам бўлгач, уларни йиртиб-титиб, ёкиб юборди.

Хатиб бобо адолатсизликка дуч келиб ночор қолган ёш боладек, ҳовлида бошини чангаллаганча зир югуриб, фақат биргина нидо берарди: «Ҳай-ҳай! Ҳай-ҳай!»

Шу воқеадан кейин, орадан кўп ўтмай, қария ўлди.

Кейин, кўп ўтмай, Гулҳуморнинг отаси кўр, онаси қар бўлиб қолди.

Гулҳумор бир пайтлар бобосининг хатти-ҳаракатидан уялганидек, энди ота-онасининг туриш-турмуши, турки-тароватидан ноқулайлик сезади. Бир пайтлар одамлар бор жойда бобосидан қочганидек, энди одам бўлмаган жойда ҳам ота-онасини кўргиси келмайди!

Бошдан темир қафасга солинган полапонни кейинчалик ёввойиликни тарк этиб, эркин қушлардек парвоз қилишга ўргатолмайсан! Бироқ бу қанчалик даҳшатли ҳикмат бўлмасин, бундан ҳам даҳшатлиси: қуш инида кўрганини қилади!

Гулҳумор тарихчи бўлгани-ю, ўзини маданиятли киши деб билганига қарамай, бизнинг ўтмишимизда тўкилиб ётган тўртта хароба, титилиб кетган саккизта эски китобдан бўлак нарса йўқ, ҳалқимиз қоронғида қолган, маданиятсиз яшаган, деб ўйларди. Унинг кўзи олдига негандир маданият деганда бобоси, тарих деганда ота-онаси келар, буларни ёқтирмагани сингари кўнглида тарих билан маданиятга нисбатан ҳам бегоналик ҳис этар эди.

У ёшлигидан хаво етишмаётгандек юраги қисиб, муттасил зерикарди. Шу боисдан, Катта шаҳарда яшаган холасининг уйига бориб, баъзан ойлаб қолиб кетишни одат қилганди. Холасининг уйида Гулҳумор Абдулла Ҳаким деган йигитни учратган, юрагида бу йигитга бир оз майл ҳам уйғонган эди. Лекин Абдулла

Ҳаким танишиш эмас, ҳаттоки бундай эзилиб сўзлашишга ҳам рағбат билдирмагач, Гулҳумор уни ёмон кўриб қолди. Абдуллани ёмон кўрганига зид ҳолда, қизик жойи: мана шунақа содда, тўғри, ақлли бир йигит учраса, тегардим, деб ўйлади.

Тақдир Гулҳуморга қутилмаганда Садиржонни йўлиқтирди. Ҳамма нарса табиий рўй берди!

Инсоф билан айтганда, Садиржонни Гулҳумор шунчаки ёқтирмасдан, чин юракдан севган эди. Аммо, яна гапнинг сирасини айтса, ўша кунлари ўзи билан дўстлашишга мойил бўлган — биринчи кўрган бошқа ҳар қандай йигитни ҳам унинг шундай берилиб севишига шак-шубҳа йўқ эди!

Гулҳумор Садиржон ўқиш учун топширган китобларга ортиқча қизикмаганидек, холасининг уйда қўлига тушган Абдулла Ҳакимнинг шеърларига ҳам бепарво босиқлик билан қаради. У фақат, Садир акам жинниси чиқиб мени олдингидан ҳам кўпроқ яхши кўрсин, деган хаёлга бориб, дафтарни Садиржонга келтириб берди.

Мана, энди Садиржон уни ташлаб кетгандек қорасини кўрсатмай қўйганидан буён Гулҳумор яна ўзининг ёввойилигидан изтироб чекканича, юраги қисиб, ниҳоятда зерика бошлади.

30

Шу кунларнинг бирида уни Кабилов одатдагидек ҳузурига чақиртирди.

У кўрғазмани эслатган хонага кириб, юмшоқ курсига ўрнашгач, ҳар қачонгига ўхшаб хонада сипо айла-ниб юрган бош раҳбар ҳукмфармо намойишда:

— Бошлансин, — деди.

Гулҳумор ёзишга тутинди.

«Қатъиян махфий

*Уртоқ КЕНЖАЕВ АБДУХАЛИЛ ХУДОЙБЕРДИЕВИЧГА
Қадрли Абдухалил Худойбердиевич!*

Бизнинг маҳаллий шароитимиздан келиб чиққан айрим мураккабликларни айтмаганда, умуман, ташкилот ўз фаолиятини кундан-кунга яхшилаб бормоқда. Шахсан Сизнинг оталарча ғамхўрлигингиз ва бутун бошқарманинг ишонч-эътиборини ҳис этиб турибмиз.

Килинган ишлар тўғрисида Сизга яқинда ҳисобот жўнатган эдик. Ҳали жавоб олмадик. Лекин у энди етиб боргандир, деб ўйлаймиз. Янги кўрсатмалар кутамиз.

Телефон орқали шаҳардаги ҳовузлар ва баъзи бир ҳовлилардаги қудуқлар тўғрисида суриштирган эдингиз. Алоқачилар айби билан ташкилотда телефон ишламаётгани учун хат орқали жавоб қайтармоқчиман.

Сиз суриштирган масалада аҳвол қуйидагича:

1. Шаҳарда бир пайтлар ўнга яқин катта-кичик ҳовуз бўлган. Буларнинг асосий қисми турли йиллар давомида тупроқ тортиб, кўмиб ташланган. Ҳозир жами иккита ҳовуз қолган. Атроф тошлари нураб, ичи ботқоққа айланиб ётгани, юқумли касал тарқатиш манбаи эканлигидан, буларни ҳам яқин орада йўқотиш керак, деб ўйлайман.

2. Шаҳарнинг эски қисмидаги ҳовлиларда йигирмадан ортиқ қудуқ бор. Бу сув танқислиги туфайли содир бўлган ҳодисадир. Ёз пайтлари водопроводлар баъзан қуриб қолганида, одамлар қудуқдан фойдаланишади. Лекин қудуқ суви, ичишдан кўпроқ, асосан ҳовлилардаги гулзорларни суғориш учун ишлатилади. Сув муаммоси узил-кесил ҳал қилинишини кутиб ўтирмай, қудуқларни ҳам кўмиш керак, деб ҳисобласангиз, биз дарҳол бажаришга киришамиз.

Тезда жавоб қайтаролмаганим учун маъзур тутасиз.

Салом ва Сизга чексиз ҳурмат билан

«Тарих ва Маданият» ташкилотининг бош раҳбари: — И. КАБИРОВ».

Гулҳумор хатни ёзиб бўлиб, курсидан кўзғалган эди, бош раҳбар: «Бугуноқ кўчиртирилсин! Жўнатилсин!» деб рухсат бериш ўрнига, негадир илк дафъа кўраётгандек, унга бошдан-оёқ разм солиб қаради. Ҳамишагига ўхшамаган бу ҳолатдан — олдин бирон пайт бошлиқ бундай кўзларини йириб тикилмаганидан, Гулҳумор саросималаниб, хонадан чикиб кетишини ҳам, тураверишини ҳам билмай қолди.

— Утиринг, — пичирлади Кабиров.

Гулҳумор бўшашиб, кайтиб курсига чўкди.

Бировга кўнглида яқинлик сезиб, яхши гаплашгиси келганида Кабиров гулдираган мағрур овози ўзгариб, «билдингизми?» сўзини ингичка товушда «билдийизми?» деб кўп ишлатар, шу сўз баробарида унинг афти-

ангорида ҳам бир итоаткорликми, эзилишми акс этар эди. Ҳозир ҳам худди шундай бўлди.

— Мен сиз билан анчадан бери чин юракдан гап-лашмоқчи эдим, билдийизми? — деди Кабилов Гулхуморнинг рўпарасига келиб ўтирганича. — Мен сизни жуда ҳурмат қиламан. Яхши кўраман... Сиз бу ташкилотга ишга киролмасдингиз, билдийизми? Ташкилот ҳайъати, ташқаридан одам келтиришнинг кераги йўқ, деганида мен сизни ўз одамимиз, деб тушунтирдим. Шаҳримиз учун отангизнинг бир вақтлардаги хизматларини инобатга олдим... — Кабилов туйқусдан сўради: — Сўнгги кунларда нега кайфиятингиз йўқ?

— Ўзим, — деди Гулхумор секин.

— Ишдан мамнун эмасмисиз?

— Йўқ, ҳаммаси жойида, — деди Гулхумор.

— Бундан кейин яна ҳам гўзал бўлади... Мен сизга энди ҳеч кимга айтмаган бир-икки дардимни айтмоқчиман, билдийизми? Сизлар ёшсизлар, билмайсизлар. Мен ёшим олтмишдан ошди, умримда кўрмаган нарсам қолмади... Хўш, менга шаҳардаги мана шу бутун масжид-мадрасалар бузилгани ёқади, деб ўйлайсизми?! Айниқса, ҳовузлар билан қудукларга кўнглим ачийди. Четдан етти ёт бегоналар, ғайридинлар келиб, бизнинг тарихимиз, маданиятимизга сиғинишади. Биз шу тупроқнинг боласи, мусулмон фарзандлари — ўзимиз бор нарсани бузамиз, кўмамиз. Нега? Илож йўқ, билдийизми?! Бизга шундай кўрсатма берилган. Йўналиш шу... Биздан юқорида катта-катта корчалонлар, девдай одамлар бор. Қўғирчокбозга ўхшаб, ип ўшларнинг қўлида, бизни фақат ўйнатишади... Хўш, улар ичларида худога ишонишайдими, қўрқишмайдими?! Ишонишади, қўрқишади. Лекин нафс балоси уларнинг тинчи-оромини ўғирлаган. Устунлик қилади! Улар халқ ўзининг тарихини, маданиятини билмасин, буни устига, шаронгдан қийналиб, кўз очишга имкон топмасин, деб халқни қулликда сақлаш учун шундай қилишади! Бизнинг қўлимиз билан шаҳарни вайронага айлантириб, ўзлари эски шаклда нимадир қуриб ҳам қўйишади. Улар ҳозирги энг ҳашаматли масжид ҳам минг йиллик обида бўлолмаслигини яхши билишади. Бизни ёмон кўрган халқ улардан норозиликкача бормасин, ҳамма ишнинг бошида уларнинг туришганини тушунмай, чалғисин, деб шундай қилишади! Халқни қул ҳолига солиб, аслида, улар, масалан, юз минг сўм топишган

бўлса, минг сўмини сарфлашади, холос. Бу — битта шаҳарни емириб, юзлаб одамни ўлдириб, тўртта кишига ёрлик топширишдай гап! Лекин шўрлик халқ кўпинча бунинг фаҳмига етмайди! Улар бўлса, одамлардан ташқари, шу баҳонада худонинг ҳам кўнглини олгиларни келади... Дунёда шунақа гаплар бор, билдийизми?! Хўш, мен нима учун буларни сизга айтяпман?! Туншунгандирсиз?!

— Йўқ, — деди Гулхумор секин. — Дадам учунми?

— Албатта, отангиз бир пайтлар дўстим бўлгани, сизга ишонганим учун... Лекин фақат шунинг учун, деб ўйламанг, билдийизми? Сизлар ёшсизлар, биз сизларга ҳаёт ҳақида бўлган нарсани — тўғриси яширмасдан, бўяб-бежамасдан етказишимиз керак... Ҳаёт жуда мураккаб. Унинг минг йиллик аёвсиз қонунлари бор, бўйинсунмай бўлмайди. Биз ўзимизни онгли равишда шу ишга қурбон қилган одамлармиз. Лекин сизлар, косам оқарсин, десанглар, биздан ҳам ўтказиб, юзинг-кўзинг демай, фидоийлик кўрсатишга мажбурсизлар... Менинг кўлимда олдинги ой жўнатилган бир хат турибди. Биз ҳали жавоб қайтармадик. Аёлларни раҳбарликка тортиш тўғрисида! Мен кўп ўйладим. Ниҳоят, сизга келиб тўхталдим. Яқинда ҳайъат мажлиси чақирамиз. Ботир Оппоковнинг ўрнига сиз менинг биринчи ўринбосарим бўласиз...

Гулхумор ишнинг бундай тус олишини кутмаган эди. Бехос ҳаяжонланиб кетганидан, юраги кинидан чиқаёзди.

Аmmo шу аснода нозик жуссали Ботир Оппоковнинг хасталарники сингари рангпар, захил киёфаси унинг кўз олдида келди.

— Раҳмат, Ибодулла Шарипович, мен ишончингизни оклайман, — деди Гулхумор секин. — Фақат Оппоков... бир оз ноқулай...

— Сиз буни ўйламанг, билдийизми? — деди Кабиров. — Биз Оппоковни ҳайдаётганимиз йўқ, сизнинг ўрнингизда хатлар бўлимини бошқаради. Ўринбосарликни эпполмаяпти. Соғлиги ҳам яхши эмас. Қолаверса, унинг ҳар куни қаёқдаги ашулаларни айтиб юриши жонга тегди...

Гулхумор эслади: Ботир Оппоковнинг шунақа одати бор. Кўпинча бир оғиз ҳам гапирмайди. Нимадир дейиш ўрнига доим қайсидир ашуладан бир сатрими, ярим сатриними айтиб юради. Масалан, ошхонага овқатлан-

гани кирганида ҳам «Тўхтанг, менга навбат!» дейди. Бирон иш билан хонаси эшигини очсангиз, «Бизга салом айлаб келинг!» деб ўрнидан туради. Унинг ўзи иш юзасидан бировга учраганида, албатта, «Хар дам сени кўргим келур!» деб қўяди... Ким билсин, Оппоқовнинг бу иши ҳаммадан бир хил ашула айтишни талаб қилган ташкилотнинг фаолиятига қарши исёнми? Санъатга чинакам қизиқишми? Шунчаки телбаликми? Тушун- ниш қийин...

— Мен сизга яна бир нарсани тушунтиришим керак, — Гулхуморнинг хаёлини бўлиб, деди Кабилов. У ўрнидан туриб, хонада айлана бошлади. — Абдухалил Худойбердиевич менга ўхшаганлар учун ота! Лекин ташкилотдагилар учун ота менман! Эҳтимол, кимдир сизни ёқтириб, сиз кимнидир ёқтирарсиз. Мен қарши эмасман. Бундан қатъи назар, сиз менинг ўз қизим бўлишингизга тўғри келади. Хоҳласам тиззамда ўтиргизиб, эркалайман. Хоҳласам, орқангизга тушираман. Чидайсиз... — Кабилов Гулхуморга яқинлашиб, уни қучди. Елкасини сийпалади. Кейин, бетидан чўлп этиб ўпди. Ниҳоят, узоклашиб қатъий буюрди: — Хат бугуноқ жўнатилсин! Бугундан қолдирилмасин!..

31

Ташкилот хайъатининг мажлиси роппа-роса олти соат давом этди. Мажлисларда бир-бирини хуноб қилиб, бир-бирига қалла ташлаш бу ерда аввалдан одат эди. Ҳамма ҳаммомга тушгандек, жикка терга ботма- гунича арзимаган масала устида ҳам тортишаверишарди. Арзийдиган масала чиққанда, айниқса, улар ваҳ- шийлашиб кетишар, уларни тўхтатиб бўлмас эди.

Мажлисда аёлларни раҳбарликка тортиш тўғриси- даги бошқармадан келган хат ўқиб-муҳокама қилинди. Кабилов ҳукмфармо намойишда тўппа-тўғри Гулхуморнинг номини тилга олди. Бироқ бу ташкилотда у қанчалик ота бўлмасин, ҳозир ҳеч ким унинг такли- фини ҳаттоки эшитгиси ҳам келмади. Бошқа пайтлар- да, албатта, одамлар бош раҳбарга қўрқа-пуса, бола- дек муте кўз ташлашар, тик қарашга истиҳола қили- шар эди. Бугун эса... уларнинг занжири бўшатишган; бемалол гапиришлари мумкин... хайъат дегани шу эди!

Қўпчилик кўчадан ташкилотга суқилиб кирган Гулхуморнинг шунисига шукр қилмай, нега биринчи ўрин-

босар бўлиши кераклигига тушунолмаганидан асабийлашарди. Шундайлар Гулхуморни ҳам, Кабиrowни ҳам бўғиб ташлашга тайёр эканлигини яширолмай, бакириб, ўрнидан туриб кетарди. Одатда, аёллар эркакларга нисбатан дардлари ичида, муғамбирроқ бўлишади. Мукамбар деган аёл Кабиrowнинг рўпарасига бориб, хадеб тиржайиб, ўз фикрини уктиришга уринарди:

— Мен рахбарликка кўзим учаётгани йўқ. Бошимга ураманми?! Мажбур килсанглар ҳам, ўтмайман. Лекин нима учун Гулхумор?!

Ташкилотдаги хизматчилар орасида Ботир Оппоков, умуман, ёмон одам эмас экан. Муҳокама қилинаётган масаланинг бир томони ўзига тегишли эканлигини ҳам унутгандек, у ҳаммадан четда, тўполонга аралашмай, қайсидир ашулалардан бир сатри-ярим сатрини минғирлаб айтиб ўтирарди:

— Жон кизлар, жонон кизлар. Қўлда раъноси билан...

Можаро кучайиб, одам шаънига ҳақорат даражасига етганида, Гулхумор икки-уч марта «эй кўтар аравангни!» деб қўл силтаганча, йиғлаб хонадан чиқиб кетгиси келди. Аммо Кабиrowнинг осойишталиги унга далда берди. Бундан ташқари, нега оғзимдаги нонимни бировга тутқазар эканман, деб ўйлади. Тишини-тишига босиб, иш нима билан тугашини кутишга қарор килди.

Роппа-роса олти соат ур-йикит бўлганидан кейин, бутун мажлис давомида тўрда кимирамай ўтирган Кабиrow ниҳоят ўрнидан турди. Кўксини мағрур кўтарди. Бу унинг, сенларга ажратилган чулдираш муҳлати тугади, энди қайтиб жоловни қандай тортишимга қараб туринглар, дегани эди. Хона сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди.

Бош рахбар ёш болага ҳам кўриниб турган ёлғон ваз-қарсон ишлатди.

— Биродарлар, — деди у. — Гулхумор Ҳамроевнани сизларга мен айтдим, лекин бу таклиф Абдухалил Худойбердиевичдан чиқди! Гулхумор Ҳамроевна арзийди. Ташқаридан келган бўлса ҳам, бу киз умрини шу ташилотга бағишламоқчи экан, суюниш керак. Ҳаммамиз ҳам вақтида ташқаридан келганмиз! Қолаверса, бу кизимнинг кўриниши бор. Ақлли. Самимий. Бундан яхши рахбарни қаёқдан топасанлар?!

Даврадагилар битта қолмай қарсақ чалиб юборишди.

Кабиrowнинг котибаси олдиндан машинкада кўчириб кўйилган карорни ўкиб берди.

Шу билан, ташкилот хайъатининг мажлиси тугади.

Мажлис тугагани заҳоти, гўёки бир лаҳза бурун ҳеч ким норозиланиб, ҳеч ким бўғилиб-бақирмагандек, барча Гулхуморни ўраб олишиб, навбат билан кўлини қисганча, уни табриклашга тушишди. Буниси майли. Уни дарров ҳаммалари Опа деб атай бошлашди.

Каттароқ мансабда ишлаш яхши экан. Еттинчи каватдаги хонадан тўққизинчи каватдаги хонага кўчиш кўз очиб юмгунча ҳал бўлди. Беш-олтита хизматчилар бировнинг буйруғини кутиб ҳам ўтирмай, Гулхуморга тегишли нарсаларни қокиб, ювиб-артиб, у эгаллаган хонага келтириб жойлаштиришди. Оппоковга тегишли нарсаларни эса Гулхуморнинг олдинги хонасига элтиб ташлашди. Биринчи ўринбосарнинг котибаси маллагина аёл эди. Янги раҳбарнинг кириб келишига у қахва дамлаб, ликобчада ширинлик тайёрлаб кўйган экан. Бу етмагандек, табриклаш учун пастки каватдан бир кучоқ гул ҳам кўтариб келибди. Оғзи қулоғида, ишайиб Гулхуморнинг кўлига тутқазди.

Бирок булар ҳали ҳолва эди. Шу куниек Гулхуморга ётиб-туриши учун тўртинчи каватдаги икки хонали уйнинг калитини келтириб беришди. Уялибми, камтарлик килибми, Опа, олдин бир кўринг-чи, сизга ёқармикан, дейишди. Гулхумор хонани тушиб кўрди. Чўғдай гиламлар, янги жихозлар, девор билан бирлашиб кетган китоб жавонлари, ойнаи жаҳон. Музлатгичда мевачева, ҳар хил ичимликлар ҳам тайёрлаб кўйилган. Ҳозиргача ишлаб турган хонасидаги диванда ётиб юрган Гулхуморга бу қаср ёқмасиди?! Ўлибдими?! У факат сир бой бермаслик учун, бизга бўлаверади, деб тўнғиллади.

Бир неча кундан буён Садиржонни эсламаган эди. Севинганидан терисига сиғмай, ўзини чексиз бахтиёр ҳис этган шу куннинг окшоми юмшоқ ўринда — парку тўшақда чўзилиб ётиб, Садиржон негадир яна унинг ёдига тушди. Алланечук зориқиб-эзилганидан, кўзларига ёш тўлди. «Шунча кутдим, Садир акам барибир келмади! Ўзим кўнғироқ қилмасам, аввалдан менга иши йўқ экан-да! Севади, деб ишонган аҳмоқ...»

Кейин, бу ҳозир бўлаётган ишларга Садир акам қандай қарарди, деб ўйлади. «Бизнинг эркаклар аёл кишининг мансаб эгаллашини ёктиришмайди! Эркак —

эркак, аёл — аёл бўлиб қолиши керак, дейишади. Айникса, Садир ака қайсар, кет у ердан, деб туриб оларди, албатта! Нега бировга жабр қилиб, ўрнига ўтдинг, деб тирғалиши ҳам мумкин эди! Эй, ўзи бундай бир мард бўлиб, сўроқламай қўйгач, бошини чангаллаб ўтиравермайдими?!»

32

Орадан тўрт-беш кун ўтгач, бир окшом эшик секин тикиллади.

Гулхумор ажабланиб, эшикни очди. Остонада қандайдир ўйчанми, паришонми ҳолатда Кабиrow турарди.

— Сиз билан бир оз сўзлашмоқчи эдим.

— Марҳамат, Ибодулла Шарипович, — деди Гулхумор.

Кабиrow ичкарига кириб, хонада фаромуш айланди. Сўнг, меҳмон эмас, мезбонларга хос осойишталик билан музлатгичдан мева-чева, ичимлик олиб, стол устига қўйди. Ўзи дастурхон тузаган бўлди.

— Келинг, — таклиф қилди Гулхуморга.

Гулхумор нима бўлаётганини тушунолмади, қисиниб-қимтинган, гангиган, хавотирланган эди. Аммо, шунга қарамай, одоб сақлаганича, бош раҳбарнинг рўпарасига келиб ўтирди.

Шиша очилиб, қадахларга ичимлик қуйилди.

— Олинг, — деди Кабиrow.

— Мен ичмайман, Ибодулла Шарипович. Умримда...

— Кўп эмас, билдийизми? Биз жиддий гаплашишимиз керак.

Гулхумор илож-ноилож бир култум-ярим култум ичди.

— Шу кунлар жуда чарчадим, — деди Кабиrow. — Сиз энди биринчи ўринбосарсиз. Мен бўшасам ёки мабодо менга бирон нима бўлиб қолса, сиз ўз-ўзидан менинг ўрнимга ўтасиз...

— Унақа деманг, Ибодулла Шарипович...

— Тартиб шу. Мен чарчадим... Бир кун келган одам бир кун кетади...

— Унақа деманг. Илтимос. Мен хафа бўламан.

— Хўп. Раҳмат. Бошқа гап... Қандай бўлмасин, ўзингизни эҳтиёт қилинг. Бу салтанат деган нарса...

Хаёт мураккаб. Бизнинг ишимиз ҳам оғир. Аҳмоқ одам кўп. Душман кўп... Инсонни иш эмас, кураш кемиради!

— Мен ишончингизни оклайман, Ибодулла Шарипович. Лекин бу тўғрида гаплашмайлик. Еш бола эмасман. Ўзим ҳам бир нарсаларга оз-моз тушунарман.

— Тўғри. Сиз чиндан ақлли, самимийсиз. Мен сизни жуда ҳурмат қиламан. Яхши кўраман... Мен ўзи бугун сиз билан бир оз дам олгани кирган эдим. Бошқа эзмаланмаймиз, майли, — деди Кабиров. У ўтирган курсисини Гулхуморга яқин сурди. Гулхуморни елкасидан кучди. Бетидан, кейин лаблари, томоғидан ўпа бошлади. Саросималанган Гулхумор юлкиниб, ўрнидан туриб кетди.

— Дарвоқе, чироқ, — деди Кабиров, гўёки Гулхумор чироқ ёниб тургани учунгина уялган, қаршилиқ кўрсатаётгандек.

Бориб, чироқни ўчирди.

Қайтиб, Гулхуморга яқинлашиб, илгакдек қўллари билан белидан қаттиқ кучиб, уни тўшак ёнига судраб келди.

«Мен отаман, сен қизимсан, деб юриб, нима ҳунар кўрсатмоқчи бу тўнғиз?! Отанинг ўз қизига даф қилиши ёки одат бўлиб қолганми буларда?! Имон йўқ, албатта!.. Ҳеч бўлмаганда, Гулхуморнинг эр кўрмаган қиз бола эканлигини ўйламайдими?! Дунёда номус деган нарса бор. Ҳар қандай киз бола ўзини биров учун асраб, тўй-томоша қилиб, одамий бахтга эришгиси келади! Нахотки, Гулхумор ҳаётда инсон учун арзимаган ўткинчи манфаатни кўзлаб, шу қари тўнғизнинг кўйнида ётса?! Бунга чидаш қийин... Лекин, иккинчи томондан, бу ифлосни юзига тупуриб, уриб-суриб, хонадан ҳайдаб чиқаришнинг ҳам иложи йўқ. Тўполон кўтарилади. Одамлар олдида ўзинг шарманда бўласан! Аввалдан эгриликни қабул қилиб, биринчи бўсага йўл кўймаслик керак эди!.. Аслида, бу иблиснинг гапларига ишониб, иш тутишнинг ўзи аҳмоқликдан бошқа нарса эмас эди! Иши битиб, эшаги лойдан ўтгач, у сени секин-аста мансабдан қайтиб четлаштириши ҳам мумкин. Ҳеч нарса қилолмайсан!.. Қаердасиз, Садир ака?! Садир акажон... Бу нималар қияпти ўзи?! Йўқ... Йўқ... Йўқ... вой... йўқ...»

Гулхумор нафаси бўғзига тикилиб, бир лаҳза бўшашиб қолди.

Кейин, Кабиrowни шахд билан итариб, тўшакдан улоқтириб ташлади.

Ўрнидан беҳол туриб, чирокни ёкди.

Кабиrow ерда — гилам устида чўзилиб ётарди.

Гулхумор Кабиrowга яқинлашиб, унга тўппа-тўғри, мен сизни одам десам, хайвонлик килдингиз, дегиси келди.

Яқинлашди. Аммо Кабиrow ҳамон кимир этмай ётарди.

Гулхумор беихтиёр энгашди.

Бир даҳшат устига, иккинчи даҳшат... Кабиrow зўриқиб, узилиб колган эди!..

33

Уч киши...

Бўй-басти лилипутдан сал каттарок, каримсик-кўса... кош-кипригини илғаш кийин бўлган, боши устарада тақир қирилган кимса... Чўтир-ғилай бир зот...

Булар бошқармада ишлашадими, ундан каттарок жойдами... ёки, умуман, ҳеч қаерда ҳеч қандай вазифани бажаришмаса ҳамки, пуллари кўплигидан ўзларини хон, беклардек тутиб, бошқарманинг фаолиятига араллашиб юришадими... Кабиrowнинг оддий дўстлари, ҳамтовоқларими... Нима бўлганда ҳам...

Баъзан қошонага — бош раҳбарнинг ёнига келиб туришарди.

Бир нарса аён эди: булар Кабиrowдан ҳам ёвуз, кучли кишилар! Истаган пайтда истаган одамни топтаб ташлашади!..

Эс-хуши бошидан учган ҳолатда, мурда ёнида чўнкайиб ўтирган Гулхуморнинг кўз олдига негадир лоп этиб шу уч кишининг қиёфаси келди ва, булар энди мени тинч қўйишмайди, деб ўйлади.

Рўй берган воқеанинг устига тезда парда тортиш, ўзингни четга олиш керак! Сен ақллисан. Самимийсан. Ўзингни осойишта тутсанг, сенга ҳеч нима қилмайди! Эсинг борида этагингни ёп, қизгина!..

Гулхумор ўрнидан шахд билан кўзғалиб, ювиниб-таранди. Тоза-озода кийинди. Ниҳоят, эшикни қулфлаб, Ботир Оппоков турган хона эшигига борди. Эшикни қокди.

Анчадан кейин остонада пайдо бўлган Оппоков

Гулхуморга уйкучан кўзларини пирпиратиб, ажабланиб қаради:

— Онам дерман...

«Опа бўлганим бир гўр эди, мана энди буларга она ҳам бўлдим!» — деб ўйлади Оппоковнинг ашулачилигидан биринчи марта ғижиниб Гулхумор. Бироқ ўзини босиқ тутди.

— Ашулангизни йиғиштиринг! — деди у. — Менинг уйим куйди. Менга сизнинг насихатингизми, маслаҳатингизми керак...

— Мен сизга насихат айлай...

— Йиғиштиринг, деяпман! — эзилиб жеркинди Гулхумор. — Сиз ҳам одамдек бундай гапира оларсиз, ахир?! Карнай эмасдирсиз?! Ичкарига кирайлик...

Оппоков йўлни бўшатди.

Гулхумор хонага кириб, яланг узун тахта четига ўтирди.

— Эртадан қайтиб олдинги ўз ишингизга ўтасиз, Ботир ака, — деди у. — Ўйин эмас, бу йигитча гап! Менга ишонинг... Лекин ҳозир сизнинг менга ёрдамингиз керак. Мен бу ташкилотда сиздан бўлак биронта одамга ишонмайман!

Ботир Оппоков индамади. Аммо қайсидир ашулани ҳам эсламади.

Гулхумор унга бутун воқеани рўйирост айтиб берди.

— Бу ерда маслаҳат эмас, ҳаракат керак. Чўзмасдан... — деди Оппоков, Гулхумор уни таниганидан бери илк дафъа тилга кириб. У сония ичида қаердандир эски бир чойшаб, икки жуфт қўлқоп топди. — Юринг!

Улар Гулхумор эгаллаган уйга келишиб, ярим яланғоч Кабировни кийинтиришди. Чойшабга ўрашди.

Кейин жасадни бош раҳбар хонасига олиб бориб, диванга ётқизишди.

— Мен мана бу чойшаб билан қўлқопларни уйда ёқиб ташлайман, — деди Оппоков. — Сиз йўлакдаги оёқ изларини ювиб чиқасиз! Эртага воқеани билмаган бўлиб тураверамиз! Анча-мунча текшириш бўлади, албатта. Лекин иккимиз гулдур-гуп бўлиб ўтирсак, бизни Азроилдан бўлак одам қўлга туширолмайди.

Садиржон ахийри дам олиш кунларидан бирида Катта шаҳарга — Бурҳон Шарифнинг уйига борди.

Бурҳон Шариф — яхшиямки, уйда экан.

Садиржон бир тун меҳмон бўлиб ётиб қолди; Бурҳон Шарифга ўзининг бошига тушган савдоларни гапириб берди.

Бурҳон Шариф чуқур ўйга толди.

— Ҳаётда баъзан шунақа, инсоннинг хаёлига келмаган ғаройиботлар ҳам бўлиб туради, — деди Бурҳон Шариф, ниҳоят. — Менинг учувчи дўстларим бор. Айтаман, улар тайёрами, парпаракдами яқин-узок, ҳаммаёкни айланиб-кўриб чиқишади. Қизиқарли бир гап топишса, мен албатта сизга хабар бераман...

Садиржон Катта шаҳардан боши осмонга етиб, Мулқободга қайтди.

Бурҳон Шариф сўзида турадиган одам!

Орадан бир ой ўтди, ярим ойми, кутилмаганда қоронғи саҳар пайтида Садиржоннинг уйига у ҳар қачонгидек бостириб келиб қолди.

— Парпарак сизни шаҳар четидаги майдончада кутяпти. Йигитлар сиз айтган қошонага ўхшаган бир нарсани илғашибди...

Садиржон йўлга ҳозирлик кўриб, апил-тапил кийинди. У ҳаяжонланиб-шошганидан гудранди:

— Шифохонана менга қараб ўтиришади...

— Шифохонангизга мен айтиб қўяман. Одамлар тўғри тушунади, — уни тинчлангирди Бурҳон Шариф. Кейин, салмоқлаб сўради. — Бу, ўша сиз айтган қошона бўлса, нима қилмоқчисиз?

— Гулҳуморни олиб қайтаман! — Бу ахир шусиз ҳам маълум-ку, дегандек Бурҳон Шарифга ажабланганча тикилди Садиржон. — Қўлидан етаклаб парпаракка ўтказаману учиб келаверамиз! Дунёда бор бўлса, бас, нарёғи бир оғиз сўз...

— Демак, ҳаммаси рисоладагидек... — қаноатланиб, бош силкиди Бурҳон Шариф.

Улар парпарак турган майдончага келишди.

— Мен сизни уйда кутаман, — Садиржонга яна мурожаат қилди Бурҳон Шариф. Садиржон хижолат чекиб, қисинаётганини кўриб, қўшиб қўйди. — Менинг ишим кўп, албатта. Лекин бугун барибир сизни уйингизда кутаман...

Парпарак осмонга кўтарилди.

Мулқобод, унинг атрофидаги катта-кичик қишлоқ-

лар секин-аста орқада қола бошлади. Дала-даштга куёш нурлари остида симобдек яркираб ётган сахро уланди.

Парпарак дам сайин сахро қаърига кириб борди.

Табиатнинг инсон англаши қийин бўлган сирлари... Бу ҳам бир уммон! Мана, тоғдек юксак, мана туя ўрқачидек майда тўлқинлар! Шамол кумни енгил тўзитиб ўйнаётир. Сувнинг жимирлашига ўхшайди.

Оламдаги барча буюк мўъжизалар орасида ажралиб турган икки улуғ қудрат бор: уммон ва сахро... «Инсон — кум зарраси!» Буни Садиржон ўқиган. Эшитган. «Инсон бир томчи сувдан бунёд бўлган!» Буни ҳам Садиржон билади. У ҳозир таажубланди: икки улуғ қудрат олдида ҳолати шу экан, инсон нега ўзини ҳамма нарсадан қудратли, ҳамма нарсадан улуғ деб ўйлайди?! Баъзан Фиръавнга айланиб кетади! Мен — худоман, деб ҳайкириб, бутун олам қисматини ҳал этгиси келади! Холбуки, у кўпинча ўз ҳаётидаги кемтикни тўлдиришга, ўзига яқин бир одамни бахтли қилишга қурби-қудрати етмайди! Минг йилдан буён шундай! На дин, на маърифат, на Еру Осмон ҳикмати уни тарбиялаб, ўзгартира олди!.. Ўзингга бундай бир қарасанг бўлмайдими, инсон?! Қачонгача ҳаёт йўлларида адашиб-улоқасан, шўрлик банда?!

— Манави, кўринаётган эмасми? — Садиржоннинг хаёлини бўлди, йўл бўйи миқ этмай келган учувчининг овози.

Садиржон ойнадан қаради: тўккиз каватли ўша мрамар қошона!

— Тўхтатинг.

— Ҳар эҳтимолга қарши томга қўнамиз, — деди учувчи.

— Яхши.

Парпарак гир айланиб, қумтепалар орасида ёлғиз қўққайиб турган ҳашаматли қошонанинг томига бориб қўнди.

Садиржон учувчига тезда келишини айтиб, томдаги қудук оғзини эслатган туйнук қопқоғини кўтарганча, темир пиллапоядан чордоққа, чордоқдаги зинадан бинно ичига тушди. Йўлакда пилдираб кетаётган қандайдир нозик-ниҳол қизни кўриб, унга юзланди:

— Кечирасиз, менга Гулҳумор керак эдилар...

Садиржон қизнинг «Хатлар бўлимига тушинг. Ет-

тинчи кават!» дейишини кутган эди, ammo киз негадир чимирилди:

— Қанақа Гулхумор?

Садиржон: «Бўпти! Ўзим!» — деб пастга тушиб кетавериши мумкин эди, кизнинг муомаласи беихтиёр фашига тегди:

— Мингтами сенларда Гулхумор?!

Киз: «Шунақаям одобсиз одам бўладими?» — дегандек, Садиржонга ўқрайиб қаради.

— Йўк, Ҳеч қачон! — деди у бошини маъноли тебратиб. — Лекин Гулхумор Ҳамроевна, демайсизми? Ёки, ўрток Хатибова?! Нима, кўчадан, олис бир жойдан келганмисиз?! Унақа бўлса, бу ерга киришнинг ўзи мумкин эмас!.. — Шунга карамай, киз йўлак тўридаги эшикка имо қилди.

Садиржон, Гулхумор хонасини ўзгартирибди-да, бу яхшилик нишонасимикин, ёмонликми, деб ўйлаб, сал паришонланиб, йўлак тўрига қараб юрди. Эшикни очди. Худди бояги кизнинг нусхаси қабулхонада ўтирарди.

— Менга Гулхумор Ҳамроевна керак эдилар, — деди бу гал одобли бўлиб Садиржон.

— Опа жуда бандлар, — чимирилди киз. — Ким деб айтай?

— Садир ака денг.

— Идорада унақа деб бўлмайди-ку.

— Баъзан бўлади! — Қайсарланди Садиржон.

Киз елкасини қисди. Товусдек юриб, ичкари хонага кириб кетди. Бир оздан кейин қайтиб чикди.

— Кириг.

Садиржон остона ҳатлади.

Хона кишининг кўзи тинадиган даражада катта эди. Остонадан анча нарида, тўрдаги стол орқасида сочларини қулоқлари устига тушириб, кўзойнак таккан бир аёл ўтирарди. Илк қарашда бу Гулхумор эканлигини билиб ҳам бўлмас эди.

Садиржон столга яқинлашди.

Гулхумор негадир унга лоқайд кўз ташлаб, қўли билан юмшоқ курсига ишора қилди.

Аmmo Садиржон ўтиб ўтирмади. Стол ёнида шамдек қотиб, Гулхуморга тикилганича қолди.

Бу ташкилотда бир-бирининг бағрига отилиш, эҳтимол, расм эмасдир! Лекин севишганлар шундай — аза тутгандек учрашадими? Гулхумор, мени тез йўқламади,

деб ўпкаланаётганмикин?! Унга бошқа бирон нима бўлганмикин?!

— Гулхумор! Гулим! Гулжон!.. Мендан нимадир айб ўтган бўлса, кечиринг. Мен сизни ўйламаган бирон кун, бирон тун йўқ. Юрак-бағрим бурдаланиб кетди. Хайрият, дунёда бор экансиз. Тирик экансиз! Ўргилай сиздан! — Садиржон қалбидан бир қўшиқ оқаётгандек кўйда илтижо қилиб, турган ерида оҳиста тиз чўқди. — Гулжон! Гулим... Дунёда тенги йўқ фариштам. Сизни соғинмай бўлар эканми? Сизни севмай бўлар эканми?! Мен сизни ҳеч қачон ҳеч кимга алмаштирмаслигимни биласиз-ку!..

Гулхумор кўзойнагини олиб кўйиб, қўллари орқасини кўзига босганича, елкалари титраб, пик-пик йиғлай бошлади.

Сўнг, Садиржоннинг ёнига келиб, уни ўрнидан тургазди. Бағрига жойланиб олди. Сочларини бармоқларига ўради.

— Мен сизни олиб кетгани келдим. Кетайлик шу ердан! Одамдек бахтли яшайлик...

— Кетамиз. Албатта, кетамиз! Падарига лаънат ҳаммасининг! — деди Гулхумор. — Мен нафасимни ростлаб олай. Бирпас ўтиринг. Кетамиз.

Садиржон мана энди юшоқ курсига ўтиб ўтирди.

Гулхумор ҳам ўз ўрнига ўтди. Рўмолча чиқариб, кўзларини артди. Кўзойнагини такди.

Садиржонга разм солиб қараганича:

— Сиз мени энди олдингидек яхши кўрмайсиз! — деди бехосдан.

— Мен сизни олдингидан ҳам кўпроқ яхши кўраман!

— Мен ҳам энди бошқаман! Лекин гап унда эмас... — деди Гулхумор. — Ботир Оппоқов дегани бор. Ашула айтарди. Бир неча кун одамга ўхшаб гапириб юрди. Кейин, яна ашуласини бошлади. Менинг шаънимга тегадиган бир нималарга шаъма қиладими-е! Мен уни пастдаги хонага қаматиб кўйдим. Бу ердан кетсам, чиқиб, бўлмаган нарсаларни бутун ташкилотга ёяди!

— Сиз бу ҳақда ўйламанг. Бировнинг оғзига қараб, яшаш қийин. Ҳар ким калласига келганини гапиради! — асабийлашди Садиржон.

— Йўқ, буларни қамчилаб, ўйнатиб турмаса, ҳаёт издан чиқиб кетади. Ҳаёт жуда мураккаб. Атрофда

душман кўп, билдийизми?! Мен бу ташкилотни бировга ишониб, ташлаб кетолмайман!..

— Ташкилотингиз аввалдан одамларга кераксиз эди. Ҳозир эса шаҳардан ҳам, одамлардан ҳам буткул узилиб қолди. Деразадан ташқарига бундай бир қаранг! Яланг саҳрода ўтирибсиз!

— Унақа деманг. Мен хафа бўламан. Бу ташкилот ҳеч қачон ердан узилмайди! Уни ҳеч қачон, ҳеч ким йўқ ҳам қилолмайди, билдийизми?! Мен йўл қўймайман!.. Юрагим яна қисадиган бўлиб қолди. Соғлигим ёмон. Лекин илож қанча! Бир соатга ҳам бу ердан чиқолмайман. Кетсам, қилинган ишлар устига чизик тортилади. Одамлар, кузни байрам қилмаймиз, баҳор яхши, деб туриб олишади. Ваъда бериб, ҳали ҳовузлар, кудуқлар билан шугуллана олмадик. Ҳамон битта-яримта эски масжидлар юртнинг ҳуснини бузиб турибди! Қутилмаганда бошқармадан комиссия келиб қолса, нима деймиз?!

— Қисқаси, мен билан кетмайсиз... — пичирлади Садиржон.

— Кетолмайман!.. Тўғриси, мен ҳам сизни яхши кўраман, Садир ака. Кўп кутдим. Ҳозир ҳам сиздан ажралгим келмаяпти... Лекин, иш...

Садиржон ўйчан, маҳзун ҳолатда ўрнидан туриб, эшикка йўналди.

Остонага етганида, қайрилиб қаради.

Гулҳумор столга энгашиб, қоғоз титкилашга тушган эди...

Садиржон парпаракка миниб, изига қайтди.

Уйда — ўзи айтганидек, Бурҳон Шариф уни кутиб ўтирарди.

Садиржон кириб келиши билан ҳаттоки бошини кўтариб, унга қарамасдан:

— Иш битмади-а, йигит! — деди Бурҳон Шариф.

— Сиз буни билганмидингиз? — эзилди Садиржон.

— Билгандим.

— Бўлмаса, нега менга ёрдам бериб... шунча овозрагарчилик?!

Бурҳон Шариф — унга хос, болаларча беғубор бир кўйда кулди:

— Мен сизнинг кўнглингизда армон қолмасин, дедим...

Учинчи ҳикоят Афандининг болалиги

*Менинг кўнглим сен билан,
Сен кетасан ким билан!..*

(Бошқа бир қўшиқдан)

35

Абдулла Ҳакимни эслашганида, Бурхон Шариф Садиржонга тўғри айтганди: у таникли шоир эмасди; оддий бир хизматчи эди.

Аслида, бу фикр Бурхон Шарифдан чиққани ҳам йўқ; кўпчилик шундай деб биларди.

Абдулланинг ҳаёт ҳақидаги фалсафий фикрлар ифодаланган атиги уч-тўртта шеърни эълон қилинганди. Қолганларини ҳеч қайси рўзнома ёки ойнама босиш эмас, жиддийроқ кўздан кечиришни ҳам истамаганди. Унинг ўз ёзганларига бепарволиги сабабли уларнинг аксари энди йиртилиб, йўқ ҳам бўлиб кетган эди. Бу гаплар ҳам кўпчиликка аён эди!

Муҳаббатга бағишлаб ёзган шеърларини Абдулла ҳеч кимга ўқиб бермаган, уларни битган-тугал ҳолда бирон пайт севгилисига ҳам кўрсатмаган эди. Булар Бурхон Шариф Садиржондан олган дафтарда қолди.

Абдулла Ҳаким муҳаббат тўғрисидаги шеърларини, булар асосан ўзим учун, деб қанчалик қадрлаб юрган бўлмасин, Насриддин афанди ҳақида ёзганларини кўнглида булардан кам ардоқламас эди. Шунчаки ўқиб

кўриш учун топширилган бу дастхатлар ҳам энди Бурхон Шарифнинг кўлида қолган эди.

Сирасини айтганда, афанди ҳақида ёзган шеърлар ҳам, уларни ёзаётиб Абдулла Ҳаким қоғозга туширган насрий узинди бир ўйлар ҳам қораланган бошқа нарсалардан кўпроқ бу йигитнинг чинакам истеъдодли инсон бўлганидан далолат берарди.

Дастхат куйидагилардан иборат эди...

НАСРИДДИН АФАНДИ ҲАҚИДА ЁЗГАН ШЕЪРЛАРДАН

*Қаерда юрибсан, Насриддин, шу он
Бирон шаҳардами,
Бирон қишлоқда?
Бу оқшом*

*ёзганча яна дастурхон,
Сени кутмоқдаман.
Овқат пишмоқда.*

*Худога шукрки,
Бугун иш дуруст.
Уйда нон бор. Пиёз.*

*Шишада бор май.
Иккимиз ўлтириб яна юзма-юз,
Озгина сипқорсак бўлар, индамай.*

*Биз учун
Бу дунё латифа, ўйин,
Бизга керак эмас
ҳеч бир тожу тахт.*

*Ҳаётда
Ҳар кимга эгмасдан бўйин,
Кулиб юрганмиз
Ўзи катта бахт.*

*Қайда эканлигинг, Насриддин, гумон,
Қайси бир тоғдами,
Қайси қирғоқда.*

*Мен-чи,
ёзганимча яна дастурхон,
Сени кутмоқдаман.
Овқат пишмоқда...*

* * *

Мен учун сен — энг яқин одам,
Иккаламиз кўндан ҳамхона.
Биздан бўлак, ахир, кимга ҳам —
Ёқар эди бундай вайрона?

Биз

Дунёни тепган одаммиз,
Билганимиз

фақат дарвешлик.

Гарчи яшаб, ҳаммадан каммиз,
Гарибларга

қиламиз хешлик.

Бизга ётдир бермоқлик озор,
Лекин бизда

заҳарли ханда:

Инсон билмай, бу дунё бозор,
Уст-бошини

Ечиб чиққанда...

* * *

Сўраб ўтирмасдан

Мендан бир оғиз,

Одамлар гоҳ сизни, у ўлган, дейди.

Биров, дунёда у бўлмаган ҳаргиз,

Биров, келиб кетган, у бўлган, дейди.

Баъзан

Мўралашса менинг кулбамга,

Мен кўчадан қайтган оқшом пайтлари:

Сизни учратишиб улар, албатта,

Битарди бемаъни

баҳсу байтлари.

Наҳот,

Билмас ҳамон одамлар бари

Сиз — дунёда юрган Тирик Кулгисиз.

Буюк обидалар, шу ер сингари

Қийналиб

асранган халқнинг мулкисиз.

Аммо,

Мен уларга

юрмайман сайраб,

Билган — билиб қолар,

Билмаган билмай.
Сиз-чи,
 ўлтирасиз қаршимда яйраб,
Телба бу дунёни
Назарга илмай.

* * *

Гуппа-гуппа ёғаяпти қор,
Осмондаги булутлар элак.
Йўл олдингиз қаёққа такрор —
Остингизда қирчанғи эшак?!

Бошингизда кичик бир салла,
Эгингизда оддий бир ятак —
Бамисоли куйдирган калла
Илжаясиз, кулгингиз яхдак!

Кетаяпсиз қаёққа, жўра,
Шарт эканми доим шошмоқлик?
Мен ҳам уйда ётгандан кўра
Кетардим-ку, оёқ-қўл боғлиқ...

* * *

Дўстларим
Йўқ эмас, афандим!
Ва лекин,
 сиз бир оз бошқача.

Мен
Сизга яқинда топиндим,
билмасдим
 эс кирган ёшгача.

Мен
Энди қандайдир ҳалакман,
Юз буриб, кетманг, деб
 ёнимдан.

Бор бўлинг!—
Тилайман фалакдан,—
Мен
кечган пайтда ҳам жонимдан.

Бизнингдир
Умримиз бир эпкин,
Аммо
 сиз дунёда абадий.

Кимдаки,

қалб эркин,

руҳ эркин —

у

сизни, албатта,

Топади!

УЗИНДИ ҲИЛЛАР

Шамоллар қутуриб, кум кўчган, ёввойи ўт-ўланлар ғовлаб ўсиб ётган бепоён бир сахро бор эди.

Сахрода кўп йиллардан буён ҳаёт ҳеч ўзгаришсиз давом этар, жамики ҳайвонлардан тортиб қурт-қумурскаларгача ўз тирикчилигини кўриб юрар эди.

Кунлардан бир куни қутилмаганда уларнинг осойишталиги бузилди: бу ерларда олдин кўринмаган оқ бир эшак қаёқдандир пайдо бўлиб қолди.

Эшакнинг устида тўқим, бўйнида арқон; яқин қишлоқдан сахрога қочиб келганга ўхшарди. Шунга қарамай, у ётсираб-ҳадиксирашни ўйлаб-нетмай, бемалол ўт чимдир, ҳанграб, шаталоқ отмоқда эди.

Сахродаги бутун ҳайвонлару ҳашаротлар қизиқиб, эшакни ўраб олишди. Унга анграйиб разм солишди.

— Сен қимсан? — деб сўрашди улар эшакдан.

— Мен эшшакман, — деди эшак.

— Аҳмоқ экансан-ку, — деди унга тулки. — Сенинг эшшак эканлигингни ўзимиз ҳам кўриб турибмиз. Биз сендан, масалан, олдинлар бошқа биров бўлганмисан, қимнинг руҳисан, деб сўраяпмиз.

— Қанақа руҳ? — ажабланди эшак.

— Мана, дейлик, тошбақа бир пайтлар арбоб бўлган. Мен қози бўлганман. Илон вазир, арслон шоҳ... Сен ҳам шунақа бировмидинг ёки аввалдан эшшакмисан?

— Мен аввалдан фақат эшшакман, — тан олди эшак.

— Ғирт аҳмоқ экансан! — норозиланиб тўнғиллади бир ерда тинч туролмаганидан лапанглаётган айик. — Аҳмоқ бўлмасанг, доим эшшак бўлармидинг! Мен олдинлар миршаб эдим. Ҳалигача ўша кунларни эслаб юраман.

— Ҳар қимнинг қисмати! — бу гаплардан зиғирча озор чекмай, деди эшак. — Мен аввалдан шунақа яратилганман. Одамнинг хизматини қилиб келаман. Зодагонлар — каттақонларга ишим тушмаган. Қўпинча од-

дий, фақир, ғариб кишиларнинг кунига ярайман. Насриддин деган бола бор. Ҳозир ўшанинг эшагиман.

— Хўп, буниси майли,— деди вишиллаб илон.— Биз одамдан кўрқамиз. Бирга бўлишимиз қийин. Одам ҳеч қачон мени кўйнига солиб асрамайди. Қўлига тушган хаттоки асрлонни ҳам қафасга тикиб кўяди. Шу боисдан, биз бу яйдо саҳрода айланиб юрибмиз. Лекин сен-чи?! Аҳмок бўлмасанг, сен нега эгангни ташлаб, бу ерларга келдинг?!

Йўк, эшак унчалик аҳмок ҳам эмас экан! У пишкириб-хўрсиниб кўйганча, кизик гап қилди:

— Эгам, шохнинг олдига, Култепага бораман, шох барчамизнинг отамиз, мен унга хизмат қилмоқчиман, деб қолди. Унинг ростдан бормокчи эканлигини кўриб, арқонни узиб қочдим.

Хайвонлару ҳашаротларнинг нафаслари ичларига тушди.

— Энди бу ёғи қандок бўлади?— кизиксинди ахийри тулки.

— Четдан қараб турай-чи, бу иш нима билан тугар экан,— деди бошини вазмин эган эшак.

* * *

Култепа баланд ерда жойлашган, кунгиралари найзадек осмонга қадалган қалъа бўлиб, бир шаҳар ва шу шаҳарга тенг шохнинг қосри-саройидан иборат эди.

Култепада кўп шохлар яшаб ўтган ва ниҳоят, тахтни Раҳимбек деган шох эгаллаганди. У товоқ юзли, катта соқол кўйган киши эди.

Халқда, катта соқолли одам аҳмок бўлади, дейишади.

Йўк, Раҳимбек аҳмок эмас, қандайдир телбами, эси бир оз кирди-чикдими, шунақа эди. Унинг калласига кўпинча алмойи-алжойи фикрлар келар, буларни у дарҳол амалга ошириш керак, деб ўйларди.

Раҳимбек кундузлари ухлаб, кечалари хаёлидан кечган гапларни эчки терисига ёзиб ўтирар, кейин каллаи саҳардан фармойиш бериб, одамларни тўрт томонга зир югуртирарди. Шунга одатланган эди! Мисол учун айтиш мумкин... У бир гал, катта қишлоқдаги одамларни кичик қишлоққа, кичик қишлоқлагиларни каттасига кўчиртириб кўринглар, деб буюрган, бутун халқни овора қилган эди. Бошқа бир сафар, деҳқонларни сар-

бозликка чакириб, сарбозларни буғдойни хом ўришга олиб чиқинглар, деб кўрсатма берган эди...

Шоҳ, умуман, мамлакат қозонга ўхшаган нарса, овкат қилиб ейман деган одам қозонни кавлаштириб турмаса бўлмайди, қабилда фикр юритар, буни ҳаётда ўзининг шиорига айлантирган эди. Шунинг баробарида, ҳадеб фармон ёздирганиданми, фаромушлигиданми, баъзан бугунги гапи эртага унинг ҳаёлидан ҳам кўтарилиб кетарди. У ўз аъёнларига ҳафтанинг бошида, менга ўхшаш учун ҳамманг катта соқол кўй, деса, ҳафтанинг охирида, менга ўхшамаслик учун соқолларингни олиб ташла, деб талаб қиларди.

Раҳимбекнинг яқинлари орасида, барибир, катта соқолли одам кўп эди.

Шоҳнинг фаромушлиги эса шу даражага етган эдики, бир йили ўртанча ўғли туғилиб, болага исм қўйгани унга маслаҳат солишганида, у ҳаёл суриб ўтирганича, Раҳимбек, деб юборган... ахир, Раҳимбек ўзингиз-ку, шаҳаншоҳим, дейишса, Қултепа тарихида ҳеч кўрилмаган ишни қилиб, яна чуқур ўйга толганича, хўп, бу мен бўлсам, у Раҳим Иккинчи бўла қолсин, деган эди.

Раҳим Иккинчининг акалари Салимбек ва Қаримбек, укалари Ҳақимбек ва Наимбек — шоҳ жами беш фарзанд кўрган эди.

У қанчалик далли-девона бўлмасин, дунёда беш бармоқ баробар эмаслигини яхши биларди. Ўзини ташқи муомала-муносабатда барча фарзандларига бир кўз билан қарагандек тутар, лекин кўнглида Раҳим Иккинчини бошқа болаларига нисбатан кўпроқ қадрларди. Бу тўғрида Раҳимбек ҳеч қачон бировга оғиз очмаган бўлса-да, унинг кўнглини билиб, саройдаги аъёнлар ҳам барча шахзодаларни ошқор ардоқлашар, фақат бошқалардан яширин ҳолда Раҳим Иккинчига айрича меҳр кўргизиб туришар эди.

Раҳим Иккинчининг бундай эътибор қозонгани бежиз эмасди. У илк қарашда содда, мулойим, кўнгличан — ҳамма учун гўёки одамнинг жони эди.

Аммо Раҳим Иккинчи болаликдан негадир отамни — акаларим, онамни — укаларим мендан тортиб олишмасмикин, деб ўйлаб, аслида, журъатсиз, худбин, маккор бўлиб ўсган эди. У, мен бу хонадонда аввалдан бир ўзим туғилиб қўяқолсам нима қиларди, деб изтироб чекиб, ака-укаларига нисбатан кўнглида чексиз инжиш, нафрат туяр эди.

Унинг ака-укаларини кўришга кўзи йўқлигига яна бир сабаб бор эди. Улар ёшликдан илмга, шеърга, рубобни нозик чертиб, ашула айтишга, ҳунарга қизиқишган, улғайган сайин одамлар орасида энди олим, шоир, ашулачи, ҳунарманд бўлиб танила бошлашган эди. Раҳим Иккинчи эса бу нарсаларнинг ҳеч бирига қизиқмас, ўзида иктидор сезмас, мен факат одамларга гап ўргатиш учун дунёга келган бўлсам керак, деган хаёлга бориб, қисматининг кемтиклигидан қанчалик эзилса, ич-ичида шунчалик ўзини бошқалардан устун тутишга рағбар сезар, қандай қилиб бўлмасин, бунга эришишни истар эди.

Раҳим Иккинчи кўнглидаги ҳиссиётларни никоблаш учун зўр бериб акалари олдида одоб сақлар, укаларига озор етказмасликка тиришарди.

Бирок у отаси Раҳимбек, онаси Маликаи Дилоромга астойдил сиғинарди.

Айникса, Раҳимбек унга дунёдаги тенгсиз бир зот, буюк мўъжиза бўлиб туюларди.

Раҳим Иккинчи отасига бирон пайт бошини кўтариб, тик қарамас, эркаланиб уни бўйнидан ҳам қучоқламас эди. Доим катта соқолли отаси эшиқда кўриниши билан, ўзини таппа ерга ташлаб, унинг оёқлари-ни қаттиқ қучар, уларга бошини суйқар эди.

Шоҳнинг эчки терисига ёзган гапларини ҳам Раҳим Иккинчи тўплаб, эътиқод, ҳаяжон билан обидийда қилиб, қайта-қайта ўқирди. У аксар эчки териси устига мук тушиб олганча, бу қандай бедодлик, онҳазрат айтган гапларнинг ҳали ҳеч ким яқинига бориб, мағзини чақолмабди-ку, деб фарёд чекар эди.

* * *

Шу йўсинда маълум давр ўтиб, бир куни отлик аъёнлари қуршовида, фойтунда ўз музофотини айлангани Қултепадан чиқиб кетган Раҳимбек бехос йўлда қазо қилиб қолди.

Шоҳнинг ёнидаги вазир-вузаролар кўпни кўрган кишилар бўлиб, салтанатнинг нима эканлигига тушунишарди. Ортиқча саросималаниб-довдираб ўтирмай, биринчи навбатда рўй берган воқеани ҳозирча сир сақлашга қарор қилишиб, аниқ чора-тадбир кўришга киришишди.

Улар Раҳимбекнинг жасадини фойтунга тирик одамдек ўтказиб қўйиб, товус патидан ясалган катта бир елпиғич билан беозор елпиганча, уни Култепага олиб келишди.

Кейин, вазир-вузаролар: «Падари бузрукворингиз сизни йўқлаяптилар!»— деб шаҳарнинг турли даҳаларидан шоҳнинг ўғилларини бирма-бир саройга чакиртириб, эшигида сокчилар турган сарой чеккасидаги бир ҳовлига жойлаштиришди.

Бу ишлар хамирдан қил суғиргандек бажарилгач, улар, ниҳоят, онҳазрат аввал сизни кўрмоқчилар, деб Раҳим Иккинчини бояги ҳовлидан етаклаб чиқишди. Уни Саломхона деб аталган, одатда шоҳ одам қабул қилиб суҳбатлашадиган ҳовлига келтиришди. Бу ерда шоҳнинг ўрнида ёлғиз чўнқайиб ўтирган Бош Вазир ўрнидан сапчиб туриб, Раҳим Иккинчига таъзим қилди. Унга босиқлик билан отаси оламдан ўтганини тушунтирди.

Раҳим Иккинчи кўйлаги ёқасини йиртиб-фарёд чекмоқчи эди, Бош вазир уни тўхтатди.

— Энди бу ҳунарни ташланг, сизга тўғри келмайди!— Сўнг унга яна босиқлик билан тушунтирди:—Падари бузрукворингиз бундай одамдек васият қилишга ҳам улгурмадилар. Лекин васият қилган тақдирда ҳам, у киши барибир тахтни сизга топширган бўлардилар. Биз биламиз! Демак, отангизнинг ўлганига қўшиб, сизнинг тахтга минганингизни эълон қилишимиз керак.

— Ака-укаларни ҳам чакириб гаплашиладими?— қизиксинди Раҳим Иккинчи.

— Ие, жиннимисиз?— деди Бош вазир.— Сиз шоҳ экансиз, улар энди умр бўйи ўша ҳовлидан чикмай ўтираверишади. Девни хумдан бўшатиб нима киласиз?!

— Волидамга ҳам хабар берилмайдими?— сўради Раҳим Иккинчи.

— Йўқ. Волидангиз янгиликни кўп қатори эшита-верадилар. Заифалар, бешта болам ҳам шоҳ бўлиши керак, деб ўйлашади. Бунда чидаш қийин...

Шундай қилиб, Раҳим Иккинчи билан гап пишитилгач, барча аъёнлар тўпланиб, олдинги шоҳни дафн этиш, янгисига тож кийдириш тараддудини кўриша бошлашди.

Эртаси куни наҳорда шаҳарнинг икки томонидан икки жарчи от солди. Улардан бири Раҳимбекнинг

ўлганини, бошқаси Раҳим Иккинчининг подшоҳликка кўтарилганини халққа эълон қилди.

Сарой чеккасидаги ҳовлида қамалиб ётган ака-укалар эшикдаги соқчилар, хизматкорлардан ўзи нималар бўлаётганини ярим-ёрти эшитишди. Аммо оталари билан видолашиш ҳам, маърака-маросимларда қатнашиш ҳам уларга насиб этмади.

Қирк кундан кейин, Раҳим Иккинчи ўз нөмига хутба ўқитиб, халққа ош таркатди. Бу хабарни эшитган ака-укалар яна бир қарра — олдингидан кўпроқ мотам тутишди.

Раҳим Иккинчи тахтга минган кундаёқ ака-укаларига ҳовли ичида бемалол айланиб юриш, бироқ эшикка яқин йўламаслик тўғрисида фармон берган эди!

Ўша кунлари у билан волидаси кўришиб, биринчи марта сўзлашди.

Маликаи Дилором эрининг дунёдан ўтганига изтироб чекибми ёки ўғлининг бошига бахт қуши қўнганига севинибми, ҳарҳолда, кўзларига ёш олди. Сиз ҳаммамиз учун офтоб-олампаҳоҳсиз, ўтинчим, менга фақат сизни олдингидек баъзан кўриб туришга рухсат берсангиз, деди. Раҳим Иккинчи бунга жавобан на ҳа, на йўқ демай, кўзларини пирпиратганча, онасига қўшилиб ҳикиллади.

Қирк кун ўтиб, хутба ўқилгач, она-бола иккинчи марта кўришишди.

Маликаи Дилором энди бир оз эзилиб-тажангланиб, мен бошқа болаларимни ҳам кўриб туришим керак, ахир мен онаман, деди. Раҳим Иккинчи бу гал ҳам нимадир дейишга шошмади. Волидасининг юзига қараб қўйиб, мулозимдан уч-тўртта эчки терисини келтиришни сўради.

— Мана, падари бузрукворимиз ёзиб қўйибдилар, — деди шундан кейин. — «Шамол пайти унга қарши тупурманглар!» Майли, болаларингизни бир кириб кўринг. Лекин учрашганда, улар ҳам, сиз ҳам мумтишлаб ўтиравринглар. Ким оғзини очса, осамиз ёки сўйиб ташлаймиз! Бундан буёғи қандай яшаш, нима қилишни ҳамма одамлар учун мен ўзим ўйлайман!..

У волидасини — ёнига битта аскар, битта айғоқчи қўшиб, сарой чеккасидаги ҳовлига юборди.

Раҳим Иккинчи ёшликдан бекорга эчки терисидаги ёзувларга ихлос қуйиб, уларни мук тушганча ҳижжаламаган эди. У, мабодо бир куни шоҳ бўлсам, падари бузрукворим бажаролмаган ишларни ўзим амалга ошириб ташлайман, диб ўйлаган, шунга шахд этганди.

Раҳимбекдан мерос қолган бутун ёзувларни тўплаб кўздан кечирганда, ҳар хил майда-чуйда панд-насихатлардан ташқари, асосан, уларда икки фикр илгари сурилганини сезиш мумкин эди:

1. Култепа ва бутун музофотдаги одамлар, ёш-қари, ҳамма бахтли бўлиши керак.

2. Олижаноб бу мақсад йўлида кимки бизга қарши турса, унга шафқатсиз муносабатда бўлиш, дорга осииш ёки шартта бошини танасидан жудо қилиш керак.

Раҳим Иккинчи падари бузруквори билдирган мулоҳазалар бир-бирига ҳеч тўғри келмаслигини тезда пайкаган, аммо унга худди шу зиддиятда буюк бир донолик бордек бўлиб туюлган эди.

Дунёдаги мингта одамнинг бахтини ўйлаб юргандан ёнингдаги кимгадир бахт берган афзал! Бироқ Раҳим Иккинчи азалий бу ҳикматга тесқари: «Мингта одам бахтли бўлиши учун битта одам ўлса ҳеч нарса қилмайди!»— деган фикрга келган эди. «Мен одамларни бахтли қиламан, бу ишда кимки менга ҳалал берса, ўзидан кўрсин! Жанг қурбонсиз бўлмайди!» Падари бузруквори унга болаликдан даҳшатли шу фикрни юктирган эди!

Тахтга мингач, Раҳим Иккинчи, шу боисдан, ака-укаларининг сабабсиз, гуноҳсиз тутқун бўлиб қолишганига ҳам, авваллари сиғинган волидасининг қон қакшаб юрганига ҳам пинагини бузмади. Юрт тинч, одамлар бахтли яшашлари учун мен шундай қилишга мажбурман, деб ўйлади.

У Раҳимбекка узок йиллар садоқат билан хизмат қилган Бош вазирнинг ўзига ҳамфикр, маслакдош эканлигини сезиб, ҳар куни машваратга чақирганча халқнинг бахтли бўлиши тўғрисида қайғуришга тушди.

Раҳим Иккинчи, кўп ўтмай, ҳовуздек келадиган катта қозонда шахсан ош пишириб, шаҳар ва музофотдаги одамларга бир ликобчадан тарқатди. Айғоқчилари орқали у пиширган ошни егиси келмаган киши-

ларни аниқлаб, битта-биттадан териб чиққанча, зиндонга ташлатди. Норозиланиб, ёмон сўз айтган, қочишга уринганларни сўйдирди! Энди нима қилсам экан, деб яна ўйлаб юриб, шаҳарда яшайдими, кишлоқдами, ёшми, кексами, барча эркаклар оқ ятак, барча аёллар қизил ёки зангори камзул кийишларини буюрди. Музофотни айланганида, қаердадир бошқача кийинган одамларга кўзи тушса, дод-вой солишларига қарамай, уларни дархол йўл устидаги дарахтларга остирди!

Унинг назарида, шоҳ бўлганидан буён халқ ўз-ўзидан икки тоифа — дўст ва душманга ажралиб қолган эди. Раҳим Иккинчи кулдек итоат қиладиган кишиларни кўпайтириб, бу йўлда унга тўғаноқ бўлган кишилардан тезроқ қутулгиси келарди.

У ака-укаларини ҳам ўзининг ашаддий душмани деб биларди.

Раҳим Иккинчи хизматкорлари, айғоқчиларидан улар тўғрисида муттасил суриштириб турарди. Лекин, афтидан, ака-укаларнинг ҳар бири ўз тирикчилиги билан машғул, сарой чеккасидаги ҳовлида осойишталик ҳукм сурар эди. Қутилмаганда шоҳнинг ороми бузилди: жигарлари мулозимлардан унга бир йўла тўртта хат чиқартиришди.

Хатларни чамаси улардан ҳар ким ўзича ёзган, шунинг баробарида, аввалдан келишиб олгандек, мазмун-маъно бир хил эди.

«Мен шоирман,— деб ёзганди Раҳим Иккинчига акаси Салимбек.— Юртни, одамларни кўришим керак. Бошқа шоирлар билан суҳбатда бўлишим керак. Сиз мени қафасдаги қушга айлантирдингиз!»

Кейинги акаси Қаримбек эса бундай деб ёзган эди: «Қўлимдаги рубобни уриб синдирайми! Уни одамлар учун сайратиб, одамлар учун ашула айтмасам, менинг ғинғиллаган пашшадан фарқим борми? Мени ўлдириб қўйдингиз-ку, иним!»

«Акажон! Шоҳаншоҳ!— деб мурожаат қилган эди тўнғич укаси Ҳақимбек Раҳим Иккинчига.— Мен илм оламида аҳвол нималигини билмасам, илм олиб, илм билан машғул бўлмасам, ортиқ бундай яшаёлмайман. Сувдан олиб ташланган балиқдек, типирчилаб ётибман. Бу ҳовлида на бир маънили китоб, на бир ақлли суҳбатдош топилади. Дунёда азалдан олимларни сўйганлар, терисини шилганлар, ўтда ёкканлар, дорга

осганлар. Менга ҳам шу тўрт чорадан бирини қўлласангиз, тирик юрганимдан яхшироқ эди!»

Кенжатоё укаси Наимбекнинг хати ҳам биродарлари ёзганидан деярли фарқ қилмасди. «Қурт-кумурскага ўхшаб яшайдиган одамлардан нафратланаман,— деган эди ўз хатида Наимбек.— Менинг қўлим гул, биласиз. Мен накш солган офтоба-обдасталар, кумфонлар, лаъли-лаганлар қасрингизда турибди. Сиз мени дўконимдан, касби-коримдан айирдингиз! Тор бир ҳовлига қамаб, оёқ-қўлимни боғлагандек бўлдингиз! Золимлик ҳам эви билан-да, акам!»

Аламли-аччиқ таъна-надоматлардан сўнг, хатларнинг барчасида, биз тожу тахтга ҳеч бир даъвогар эмасмиз, ўзингизга буюрсин, дейилган эди. Шунингдек, бизни музофотдан ташқарига чиқариб юборсангиз, мусофирликда бўлса ҳамки, эркин юриб, ўз тирикчилигимизни қилайлик, деб сўралган эди.

Раҳим Иккинчи хатларни ўқиб, ўйланиб қолди. Бош вазирни чақиртириб, унга одатдагидек маслаҳат солди:

— Музофотдан чиқиб кетишадиган бўлса, ҳайда-ворсаммикин?!

— Ие, жиннимисиз?!— деди Бош вазир.— Булардан ҳар бирининг қонида шоҳлик бор. Биронтаси одам тўплаб, устимизга бостириб келмайди, деб айтиб бўладими?! Музофот ичидаги душмандан ташқаридаги душман ёмон.

— Бўлмаса, биттасини, бўйнига айб қўйиб, шаҳарнинг қоқ ўртасидаги майдонда дорга осиб мумкин. Бошқасини, қалъадан қочмоқчи экан, баланд девордан сирғалаётиб, ёмон йиқилиб тушибди; дегандек пастга ташлаб юбориш мумкин...

Бош вазир умри саройда ўтиб, қанчалик жаллодга айланиб кетган бўлмасин, Раҳим Иккинчининг гапига бу гал бош чайқади.

— Вақтида падари бузрукворингиз ҳам бунчалик кўп одам ўлдирмаганлар,— деди Бош вазир.— Хаёлларига келган ҳар нарсани гапириб юрардилар, албатта... Лекин одам ўлдиришга шошмасдилар. Биродарларингизни ўлдирсангиз, одамлар ичида маломатга коласиз. Халқ пода бўлгани билан учраган ўтқи еявермайди!

— Унда нима қилдик?— сўради бўғилиб Раҳим Иккинчи.

— Ўзингизни билмаганга солиб юраверасиз. Биров сизнинг гирибонингиздан тутибдими?!

Йўк, Бош вазирнинг бу борадаги маслаҳати иш бермади.

Тўғри, ака-укалар қайтиб шохнинг оромини бузишмади. Аммо тез орада Раҳим Иккинчидан музофотдаги шоирлар Салимбекни, хонандаю созандалар Қаримбекни, олимлар Ҳакимбекни, хунармандлар Наимбекни тутқунликда сақланмасликни, уларни тирик мурдага айлантириб қўймасликни талаб қила бошлашди.

Раҳим Иккинчи, тўхта, шу билан қулоғим тинчийдим, деб...

Музофотдаги барча шоирларни дорга остирди.

Сўнг, барча хонандаю созандаларни сўйдирди.

Сўнг, барча олимларни терисини шилиб, ўтда ёқдирди.

Сўнг, барча хунармандларни зиндонга ташлатди.

Шунча қурбонлик келтириб, Раҳим Иккинчининг барибир қулоғи тинчимасди. Ўша кунлари кимдир подшоликка қарши тўқиган бир шеър бутун музофот бўйлаб тарқалди:

Раҳим деган шох чиқиб,

Ўзича олим бўлди.

Ҳаммининг сувин сиқиб.

Дунёда золим бўлди.

Бўлиб дунёдан хафа,

Қанча қонлар тўланди.

Қултепажон, Қултепа

Баттар қулга беланди...

Бу шеърнинг нусхаси айғоқчилари орқали қўлига етиб келган Раҳим Иккинчи ўзи шубҳали деб билган яна бир қанча кишиларнинг бошини танасидан жудо қилди.

Шу воқеалардан кейин, Раҳим Иккинчи билан холи қолганда очик-бемалол гаплашиб, аёнлар орасида мулозаматга каттиқ риоя қиладиган Бош вазир бир куни катта даврада шохга, афтидан, беихтиёр:

— Ие, жиннимисиз? — деб юборди. Раҳим Иккинчи ҳам оғзига талқон солиб ўтирмай, бақирди:

— Жаллод!..

* * *

Музофотда, Бош вазир қатл қилинган, маълум муддат тинчлик ўрнашгандек бўлди. Шаҳар ҳам, аτροφ кишлоқлар ҳам сув қуйгандек жимжит эди.

Бирок Раҳим Иккинчининг ичини ит таталарди.

У, ҳамма одамларни бахтли қиламан, деб ўзининг кўпчиликини бахтсиз қилганига яхши тушунарди. Бу ҳақиқатдан қочиб қутулиб бўлмасди! Бундан ҳам муҳими: Раҳим Иккинчи «одил шоҳ» деб ном чиқаргиси келиб, халқ орасида аллақачон «золим шоҳ» деган тавқи лаънат бўйнига осилиб қолган эди. Бунга у, айниқса, чидаёлмасди.

Тахтга минганидан буён биринчи маслаҳатчиси, маслакдоши — Бош вазирни йўқотиб қўйган шоҳ, эчки терисидоғи ёзувларни қироат қилишдан бўлак нарсга ўзининг фаҳм-идроки етавермаслигини хис этарди. Шу боисдан, у аъёнлардан ақллироқ бир кишини ёнига олиб, янги Бош вазирликни ҳам ўшанга топширишга қарор қилди.

Раҳим Иккинчи навбат билан аъёнларни ёнига чақиртириб, синаш учун уларнинг барчасига:

— Менга катта бир никоб керак. Топ!— деди.

Аъёнлардан айримлари шоҳга тўппа-тўғри ҳар хил никоблар кўтариб келишди. Яна айримлари, шоҳ айтган никоб шу бўлса керак, деб зарбоф тўнми, учқур отми, сандиқчада қимматбаҳо тошларми келтиришди. Ўзини зийрак деб билганлари, шоҳим, мана сизга никоб, деганча битта-яримта чиройли канизақларини бошлаб келишиб, шоҳга инъом қилишга уринишди.

Раҳим Иккинчининг энсаси қотди.

У, буларнинг орасида ақллироғи ўша — Бош вазир экан, уни бекор ўлдирган эканмиз, деб ўйлаб, бир оз ўқинди.

Ночор қолганидан, Раҳим Иккинчи шундай эзилиб, ўзини яккапес ҳолида сезиб юрганида, бир оқшом яқин мулозими — маҳрами унинг елкаларини уқалаб ўтириб, энгашганича, қулоғига шипшиди:

— Бир қошиқ қонимдан кечсангиз, бегим.

— Хўш?— деди Раҳим Иккинчи.

— Сизнинг қаерингиз нимадан оғришини мен билман. Бунинг устига, қичиган жойингизни айтсангиз, ўзим секин қашлаб ҳам қўяман.

— Чўзма!— деди Раҳим Иккинчи.

— Гуломжон деган одам бор. Сартарош. Мулла Гулом ҳам дейишади. Шу одамни чақиртириб, салтанат учун ишлатиш керак.

— Саройда сартарош қуриб қолганми? Етишмаяптими?— қулди Раҳим Иккинчи.

— Сиз олдин у билан гаплашиб кўринг, бегим. Кейин, айтасиз...

Раҳим Иккинчи, бу ўлгур мулозим бирон қариндошими, дўстиними саройга тортаётган бўлиши керак, мендан илтимос қиляпти, деб ўйлади. Майли, вақтсоати келиб, сартарош билан гаплашсак гаплашармиз, ҳозир бунинг тиқилинчлик жойи йўқ, деган фикрга борди. У шаҳардаги ҳар қандай сартарошнинг баҳосини сариқ чақага тенг, деб биларди!

Аммо ён-верида ақлли бир одам тополмай, кундан-кунга юраги зардобга тўлаётганиданми, ҳар оқшом мулозим маъноли қараб қўйиб эслатаётганиданми, сартарош тўғрисидаги гап унинг хаёлидан кўтарилмади. Ўзи истамаган ҳолда, Фуломжон деган ном унинг калласига миҳланиб колгандек эди.

Ниҳоят, Раҳим Иккинчи, бўпти, судраб юрмасдан шу кунлар сартарошни чакиртириб гаплашаман, мабодо барча ҳамкасбларидек бу ҳам олдига лунги боғлаган бир ипириски бўлса, мулозимни қўшиб иккаласини ёнма-ён дорга осаман, деган қарорга келди.

* * *

Фуломжон — Мулла Фулом бу гаплардан хабари йўқ, ўз тирикчилигини кўриб юрган эди.

Раҳим Иккинчи олдин эшитмагани, билмаганига қарамай, бутун музофотда у номи чикқан — машҳур кишилардан саналарди.

Фуломжон учун сартарошлик касб ҳам, сабаби тиркичилик ҳам эмасди. Атрофдагиларга шунчаки ўзини бир иш билан машғул қилиб кўрсатиш ниятидагина у шаҳар марказидаги бозор тўрида катта бир дўкон очиб қўйган эди. Дўконда, асосан, унинг шогирдларими, қаролларими ишлашарди. Фуломжон эса уч-тўрт кунда бир кириб, улардан хабар олиб турарди.

Фуломжоннинг ҳеч ким муҳим деб билмаган, лекин ўзи учун муҳим бошқа бир касби бор эди. У кўпроқ вақтини кўча айланиб, ошна-оғайни орттириш билан ўтказар, бировлар орқали бировларнинг ишини битқариб, ҳожатини чиқариб юрарди. Унинг ўзи ҳам дўкондаги оби-ёвғонга етмайдиган даромад эмас, худди мана шу иш билан кун кўрарди. Йўқ, у содда бозорчи ҳам, даллол ҳам эмасди. Қўлини совуқ сувга уриб, жонини ортиқча қийнашга тоқати бўлмаган ақлли-ўйли воситачи деймизми, вакилми эди. Масалан, биров

уй курмоқчи, ёғоч кидириб, сарсон бўлиб юрибди. Бошқа биров ёғочни қандай пуллашини билмай, боши қотган. Ғуломжон буларнинг иккисини ҳам танийди. Юзлаштириб, мушуқларини осон қилиб беради. Икковлари ҳам Ғуломжондан миннатдор; унинг уйига совғасалом кўтариб келишади. Илк қарашда бу одамнинг дўстликдан, ҳаммага яхшилик қилишдан бўлак муроди йўқдек! Аммо унинг хунари — катта бир тегирмонни айлантириш; тегирмон айлангани сайин коп-коп буғдой ун бўлиб чиқаверади!

Умуман, музофотда Ғуломжондан ранжиган, инжиган, уни олдида ёки орқасидан сўккан биров киши топилмасди. Аксинча, барча унинг номини хурмат-меҳр билан, отасига раҳмат, деб тилга оларди. (Ғуломжоннинг отаси Акбар тулки деган киши бўлиб, у ҳам вақтида шунақа касби-кор билан шуғулланган эди!) Одамлар орасида, яхши муносабатдан ташқари, Ғуломжон тўғрисида кўплаб афсона-латифалар ҳам тўқилган эди. Масалан, қайсидир бек бир қарвонсарой олдига келиб, шу ерда кўзи тушган Ғуломжондан ўзига от-улов топиб беришини сўрабди. Ғуломжон ичкарига кириб-чиққанича, ҳозир ортиқча от-улов йўқ экан, дебди. Ғазабланиб-бўғилган бек ўзи ичкарига бостириб кириб, саройбоннинг гирибонидан тутибди. Лекин саройбон ишшайиб, қизиқ одам экансиз, бегим, Ғуломжонга топилмаган улов сизга қаердан топиларди, дебди... Ёки, бир йили қўшни музофотлардан келган элчилар, шаҳар дарвозасидан кириб, касри-саройга боришдан олдин, биз Ғуломжонни кўришимиз керак, дейишган экан.

Бу афсона-латифаларни ким тўқиган? Бировларми, Ғуломжоннинг ўзими — билиш қийин; чунки, Ғуломжон чапдастлиги етмагандек, гапга тўн кийдиришга ҳам устаси фаранг эди.

Унинг уйда ортиқча зеб-зийнат кўринмасди. Аммо дастурхони доим очик; туриш-турмуши билан, ўртаҳол яшаса-да, табиатан меҳмондўст ва ниҳоятда саховатпеша одамларни эслатарди...

Қисқаси, Ғуломжон бир куни кўчадан одатдагидек кеч, чарчаб қайтган, ўринга чўзилгани заҳоти тош қотган эди.

Дарвоза кескин тақиллаётгани-ю, хотини бикинига туртаётганини ҳам анчагача сезмади. Ниҳоят, уйғониб, ўрнидан сапчиди. Юзини совуқ сув билан апил-тапил чайди.

Кўпинча унинг уйига бундай бемаҳалда келадиган кишиларнинг ташвиши катта, демакки, улардан кўриладиган фойда ҳам нақд бўлади. Нега мени биров безовта қилди, деб инқиллашга Ғуломжон ўрганмаган. Ишинг одамларга боғлиқ бўлгач, чидайсан-да!

Шуларни хаёлидан кечириб, у эгнига яктагини илганча, дарвозани бориб ланг очди.

Бирок дарвоза очилиши билан, қўлларида арқон — тўртта миршаб ҳовлига бостириб киришди. Улар арқонни шаппа Ғуломжоннинг устига ташлашди.

Ғуломжон лаҳза ичида, эвоҳ, мендан кимдир подшоҳликка шикоят қилибди-да, бу занғарлар ярим кечаларда изғиб одам тутишини эшитгандим, менинг қисматимда ҳам шу бор экан-да, деб ўйлади. Мени зиндонга тикишадими ёки дорга осишармикин, деган хаёлга бориб, жони ҳалқумига келганидан, бўғизланаётгандек ҳолга тушди.

Йўқ, шу бир лаҳзадан кейин, у ўзини ўнглаб олди. Мен оддий сартарошман, холос, қолганини бўйнимга қўёлмайди, тўппа-тўғри шоҳнинг олдига бошлаб бормайдимми, кўз очиртирмай, авраб ташлайман, деган фикрдан қаноат ҳосил қилиб, таскин топгандек бўлди. Журъатланиб, эшик орқасида титраб турган хотинига, қайроқ билан устарани келтир, иш чиқиб қолди, деб бақирди.

Миршаблар Ғуломжоннинг хотини келтириб тикиш-тирган анжом-халтани иккиланиб, истар-истамас кўтариб олишганча, кўчага йўналишди. Бўйнига арқон солинган Ғуломжон уларга эргашди.

Уни миршаблар, оёғини ерга теккизмай, зим-зиё кўчалардан худди бозор орқасидаги қасрга, рўйирист шоҳнинг ҳузурига бошлаб келишди. Ҳамма нарсани кутса ҳамки, чиндан шоҳга рўпара бўлишини ақлига сиғдиролмаган Ғуломжон, арқонни ечиб, қандиллар порлаган Саломхонага елкасидан туртганча, киритиб юборишганида, кўзлари камашиб, гандираклаб кетди.

— Сартарош сенми?!

Тоғдаги гулдуракдек янграган бу овоздан Ғуломжон сесканиб, бошини кўтарди.

Кўча-кўйда у бир пайтлар катта соқолли Раҳимбекни кўрган, лекин аксар қасрда биқиниб ётадиган Раҳим Иккинчининг афти-ангори қанақалигини ҳам билмас эди. Ҳозир кичик соқол кўйган, чувак юзидаги ўткир кўзлари ичга ботган шоҳни кўриб, эй, Раҳим Иккинчи

шу экан-да, бунинг унча салобати ҳам йўк, аммо овози кучли, дағдағали, тавба, деб ўйлади. Ҳа, мен сартарошман, деб Ғуломжон ҳам шу аснода гулдира-тиб жавоб қайтармоқчи бўлди; томоғи курикшаб, унинг овози чиқмади.

— Бери кел. Соқолни киртишла, кейин иккалангни ҳам осаман!

Раҳим Иккинчининг бу гапига Ғуломжон ажабланди: хонада у билан шохдан бўлак ҳеч ким йўк; нима бало, шохнинг кўзига у иккита бўлиб кўриняптими?!

Бироқ энди тилининг тугуни ечила бошлаган эди.

— Ҳаммамизни оссангиз ҳам ҳаққингиз кетади. Отамизсиз, шохим!— деди шохга тикилиб.

Бу лутфдан суюниш ўрнига, Раҳим Иккинчининг негадир жаҳли чиқди:

— Аҳмоқ! Валдирашингни кара-ю!

— Аҳмоқ одам ўзи сартарош бўлади, шохим. Ақлли одам бош олади, аҳмоқ соч билан кифояланади,— бўш келмай, барибир гапни давом эттираверди Ғуломжон.

— Сен менинг золимлигимга шаъма қиялсан. Шундайми?!— олдингидан баттар ғазабланди Раҳим Иккинчи.— Мен бировнинг ёстиғини куритиш эмас, бахт бериш учун дунёга келганман. Сенлар бўлсанг, ҳамманг мени золим деб жар солиб юрибсанлар.

— Одамлар ўзи шунақа, шохим. Хафа бўлмай-сиз,— шохни юпатган оҳангда деди Ғуломжон.— Кимдир шохми, булар албатта уни золим, деб ўйлашади. Одил шох ҳам бўлиши мумкинлигига тушунишмайди... Дунёда яна бир ҳикмат бор. Истасангиз, айтаман.

— Айт!— буюрди сал юмшаб Раҳим Иккинчи.

— Хунук нарса ҳеч қачон, мана мен хунукман, деб ўзини очиқ-ошкор кўрсатгиси келмайди. Юзига ҳамиша парда тортишга уринади. Ёвузлик ҳам шундай. У қанчалик кучли бўлса, ўзини шунчалик пардалашга ҳаракат қилади...

— Бунинг менга нима дахли бор?— безрайди Раҳим Иккинчи.

— Шохлик балки шудир. Сиз бировга ёқиб, бировга ёқмайдиган ишни кўп қилгансиз. Одамларни қийнагансиз. Қон тўққансиз. Одамлар сизни бекорга золим демайди. Халқ сиз тўғрингизда аллақачон шундай фикрга келиб қолган... Лекин ҳаётда ҳамма нарса ўзгариб туради. Ўлимдан бўлак бедаво дард йўк... Сизга катта бир никоб керак, шохим...

Раҳим Иккинчи Ғуломжоннинг қисинмай-қўрқмай айтган гапларидан саросималангандек, шунинг баробарида, сартарош ҳаёти, кўнглидаги бутун сирни билиб, дангал иш тутаётганидан каттиқ хайратга тушгандек бўлди.

Шунга карамай, ўзини қандайдир гўлликка солган бир намоишида сўради:

— Никоб? У нима деганинг?!

— Сизни бировлар золим деб гап тарқатдим, ундан кўпроқ киши одил деб гап тарқатсин! Шунинг пайида бўлиш керак. Тарозининг иккинчи палласига биринчисидан оғирроқ босадиган тош топмайсизми?! Одамларни ўз тегирмонингиз айланиши учун ишлатмайсизми?! Дунёда ҳар нарсанинг ўз йўриғи бор...

Раҳим Иккинчи, ана гап қаерда экан, деб кўзлари ярқ этиб очилгандек, Ғуломжонга анграйиб-мамнунланиб, тикилиб қолди.

Ғуломжон эса суҳбат давомида анжом-халтаси ёнида тургани ва қаердандир обдастада илиқ сув ҳам пайдо бўлиб қолганини пайқади. Шошмасдан кўлини ювиб, устарани қайроққа урганича, чархлай бошлади. Ниҳоят, шохнинг олдига келиб, унинг соқолини кузашга тутинди.

Сартарош соч-соқолни тартибга солиб бўлгунича, Раҳим Иккинчи лом-мим демади. Кейин, девордаги ойналарга қараган кўйи ўз-ўзини томоша қилиб, бутун ранги-рўйи алланечук ўзгарди.

— Сен менга ёқдинг!— деди у.— Биз сени салтанат учун ишлатамиз.

— Мен бир ерда ўтиролмайман, шохим. Бу менга тўғри келмайди.

— Сартарошхонада қандай ишлаб юрибсан?

— Баъзан кириб-чикиб юраман,— тўғрисини айтди Ғуломжон.— Мен кўпроқ одамлар билан гаплашишни ёқтираман.

— Сенинг эсинг бутун!— деди Раҳим Иккинчи.— Биз сени Бош вазир қилиб тайинлаймиз.

— Бош вазирликка биронта эсипаст одамни қўйганингиз маъқул. Бу қаёқдан келди, деб аъёнларингиз мени еб ҳам ташлайди... Хизмат керак бўлса, одамлар ичида юриб, сизга кўпроқ ярайман, шохим. Сиз фақат фатво берсангиз...

— Шаф-шаф демай, шафтоли деб гапир!

— Иккита айғоқчини бириктириб кўясиз,— деди

Ғуломжон.— Улар бор гапни қулоғимга етказиб туришади. Маош белгилаб, бемалол юришим учун хат қилиб берасиз. Қолганини ўзим эплайман.

— Булар арзимаган нарса. Сен нима қилмоқчисан, тушунтир!

— Нахотки, тушунмаган бўлсангиз, шоҳим?! Мен сиз ҳақингизда афсона-латифалар тўкиб юраман,— деди Ғуломжон.— Менга етиб келган ҳар қандай воқеага янгича тўн бичаман. Кейин, одамлар мана шу тўнни кийиб кетаверишади. Номингиз элда дoston бўлади, шоҳим.

— Сен бунга ишонасанми?

— Албатта.

— Маъқул. Жавоб сенга!— деди Раҳим Иккинчи.

* * *

Сартарош билан суҳбатдан кўнгли ёришиб, ўзини онадан янги туғилгандек ҳис этган бўлса-да, Раҳим Иккинчи ишнинг бу қадар тез амалга ошишини кутмаган эди.

Орадан беш-ўн кун ўтиб-ўтмай, чиндан бутун музофот бўйлаб у ҳақда ҳар хил ғаройиб афсона-латифалар тарқала бошлади. Улар, албатта, қасри-саройга ҳам етиб келди...

Иккита сайёҳ Раҳим Иккинчининг ҳузурига кириб, уни алдамоқчи эканликларидан, биз ойга саёҳат қилмоқчимиз, дейишса, Раҳим Иккинчи уларга дарҳол хазинадан минг танга олиб бериб, йигитлар, ой хира, маҳзун бир нарса, мард бўлсанглар, қуёшга қараб учинглар, деган эмиш... Ноиложликдан ўғирлик қилган уч-тўртта етимча Раҳим Иккинчининг ҳузурда қизариб ўтиришган экан. Шу пайт савдогарлар бир қоп шакар кўтариб келишибди. Раҳим Иккинчи етимчаларга қараб, шу қопни кўтара оласанларми, деб сўрабди. Улар бош силкитишгач, Раҳим Иккинчи, қани, кўтариб қоч, лекин минбаъд ўғирлик қилганингни кўрмай, дебди... Қоронғи кўчада бола-чақасидан айрилган биров йиғлаб ўтирганмиш. Қимдир унинг ёнига келиб ўтирганча, ундан ўтказиб йиғлай бошлабди. Ҳалиги биринчи киши тўхтаб, сен нега йиғлайсан, деб сўраса, иккинчиси, мен шоҳ, сен гадо, лекин сен мени йиғлатдинг, мен раҳм қилсин, деб худони йиғлатаяпман, деган экан...

Қасри-саройдан тортиб бутун музофотгача афсона-латифалар тарқалгани сайин, Раҳим Иккинчи ўз-ўзидан қандайдир етти ухлаб тушига кирмаган катта обрў-эътибор қозона бошлади. Саройдаги олдинлар унинг кўзига ташланмасликка уриниб, бурчак-бурчакда пусиб юрадиган аъёнлару барча мулозимлар энди унга узоқдан қўл ковуштириб, таъзим қиладиган одат чиқаришди. Яқин беклари, саркардалари куршовида фойтунга миниб баъзан кўча айланганида, шаҳардаги бутун одамлар ҳам энди ёш боладек алланечук суюнишиб, унга гул отишадими-е, қарсак чалиб юборишадими-е...

Раҳим Иккинчи бутун музофотда биронта олим, шоир, хонандаю созанда, хунарманд қолмаган, мен барчасини сўйиб-осиб йўқотганман, деб ўйлар эди. Адашган экан! Афсона-латифалар кундан-кунга кенг тарқалгач, аллақайқдан янги бир олимлар, шоирлар, хонандаю созандалар, хунармандлар пайдо бўлишиб, мўру малахдек ҳаммаёқни босишди. Улар ҳеч ким айтиб, талаб қилмаганига қарамай, афсона-латифаларга суянган ҳолда, шохни мактаб-улуғлашга бел боғлашди.

Биринчи навбатда, хунармандлар Раҳим Иккинчининг номию унинг мактовини муҳраб, ўзлари ясаган энг чиройли буюмлар — кўзами, гиламми, хонтахтами, жимитгина аравачами — шохга ялтоқланганча келтириб совға қилишди.

Олимлар итнинг орқа оёғи бўлгилари келмади.

Тез орада Раҳим Иккинчининг ҳурмати учун «Эчки терисидаги ёзувлар» номи билан Раҳимбекнинг жамики фикр-мулоҳазалари китоб ҳолига келтирилиб, халқ омаси орасида тарқатилди.

Кейин, «Раҳим шохлар тарихи», «Раҳимлар шажараси» деган китоблар яратилди.

Бу билан иш тўхтаб қолмади.

Тарихчи олимлар «Раҳим Иккинчининг ҳаёти», «Раҳимга раҳмат», «Раҳимнома» қабилда китоблар ёзиб, уларни ўзлари беш-олти нусхада кўчириб, хаттотлар орқали янада кўпроқ нусха кўчиртириб, халқнинг қўлига топширишди.

Ҳаммага келган тўйни кўриб, ўзларининг четда туришганидан хижолат чеккан хонандаю созандалар ҳам ниҳоят ғимирлашиб, ўзи шохга қандай куй, қандай ашула ёқар экан, деб қизиқа бошлашди.

Албатта, шоирлар бошқалардан орқада қолишни ўзларига ор деб билишади.

Улар бехосдан каттиқ жазавага тушишди. Музофотда Раҳим Иккинчи шаънига тўкилган катта-кичик назмларни ўқиш расмга кирди:

Сиз — шоҳсиз.

Энг буюк шоҳ.

Халқ билмайди.

Афсус.

Сиз — сифиниш учун яратилган

хонақоҳ,

Олампаноҳ!

Биз сизга турибмиз юзма-юз...

Бу билан кифояланмай, шоирлар кўтара савдога ўтишиб, саройга — Раҳим Иккинчининг олдига ёпирилиб келганча, у ҳақда тўкиган назмларини унинг ўзига бакириб ўқиб беришни одат қилишди.

Жиғига теккан кишиларни ҳамон дорга осиб, терисини шилишдан қайтмаган Раҳим Иккинчи ҳадеб суллоҳлик қилган шоирлардан уч-тўрттасини калтаклатиб, саройдан қувиб ҳам юборди. Бироқ бундан натижа чикмади. У етмиш беш дарра урдириб, яланғоч ҳайдаган бир шоир кўп ўтмай, «Бузрукворим, мени ўлдирсанг майли» деган қасида ёзиб, унинг шахсан қўлига келтириб берди.

Худо кечирсин, лекин баъзан шоирлардан аҳмоқ халқ бўлмайди. Улар ҳеч тап тортмай, фақат худога тегишли сифатларни ҳам Раҳим Иккинчига тақашга тушишди.

Бора-бора ҳаммаёкни назм босгач, маза-бемаза ашула ҳам кўпайиб кетди:

Сизга тенги бормикан,

қошу қовоғингиз бўлак,

Не дейин сизнинг бутун

бошдан-оёғингиз бўлак...

Раҳим Иккинчи, айниқса, созандалардан изтироб чекарди. Гап шундаки, карнайчилар унинг қасри-саройи эшигига келиб, бир-бирларини туртишганча, ҳар ким ўз карнайининг овози кўпроқ эшитилишига ҳаркат қиларди.

Ўзининг шону шухрати энди Раҳим Иккинчининг жонига ҳам тега бошлаган эди. У маломат гирдобидан қутулиб чиқишида Ғулумжоннинг кўрсатган хизматини унутолмасди. Шу билан бирга, Раҳим Иккинчи, қаёқдаги сартарош мендану бутун аркони давлатдан ақллироқ экан, йўқ, биздан ақлли одам бўлмаслиги керак, пайтини топиб, уни барибир гумдон қилишга тўғри келади, деб ўйлар эди.

* * *

Ўша замонлар музофотнинг,— тупканинг таги, дегандек,— этак томонида ғариб бир қишлоқ бор эди.

Бу қишлоқнинг тарихи тўғрисида одамлар қизик нарсаларни гапиришарди.

Бир йили қандайдир сипоҳи қишлоқдан ўтиб кетаётиб, отини тўхтатганча, ариқ бўйида ўйнаб ўтирган болага:

— Уйингда ип-игна бўлса, олиб чик,— деган экан.

— Уйда йўқ,— дебди бола.

— Игна ҳам, ип ҳам йўқми?— деб сўрабди ажабланиб сипоҳи.

— Йўқ,— дебди бола.

— Ип-игна бўлмаса, нима бор сенинг уйингда?

Бола бўш келмай:

— Ғалтак,— дебди.

Одамлар қишлоғимиз шу боисдан Ғалтак номини олган, дейишарди.

Қишлоқ аҳли кеча-кундуз тер тўкиб, косаси ҳеч оқармаганидан бечорахол ҳаёт кечирар, аммо уларнинг кўпчилиги содда ва ақл-заковатли кишилар эди.

Қишлоқда Бадриддин деган, айникса, зукко бир одам бўларди. У хат танир, китоб ўқирди. Ёшлигида Қултепага икки-уч борган, шаҳардаю яқин-узок турли қишлоқларда анча-мунча дўст орттирган эди. Одамларнинг бошига бирон ташвиши, кулфатми тушса, дунё кўрган киши, деб ундан келиб маслаҳат олишарди. Шунинг учун қишлоқдагилар уни Хўжа деб ҳам аташарди.

Бадриддин кўпчилик ҳамқишлоқлари сингари аёл-манд: унинг хонадоида тўрт қиз, тўрт ўғил туғилган эди. У болаларининг барчаси эсли-фаросатли эканлигидан ғурурланар, бироқ супрақокди ўғлининг зийраклиги-донолигию афанди деб юборадиган даражада содда-

лигини кўриб, хайратланарди. Хотинига гоҳида секин, буни бизга худо бир берди, дейишдан ўзини тўхта-толмасди!

Насриддин уч-тўрт ёшидан савод чиқариб, отасининг кўлидаги китобларни ҳижжалаганча, ёд олган эди. Лекин ўйинни, шўхликни ҳам ўрнига кўярди.

У аста-секин ўсиб, қадди тик бўла боргани сари уларнинг уйи завққа, кулгига тўла бошлади... Бир куни отаси Насриддинга, эшак меники, мана бу хўтикни сизга бераман, деган эди. Кейин, уйда ўтира-вермай, хўтикни олиб чиқинг, ўртоқларингиз ҳам кўрсин, ўғлим, деган гап қилди. Насриддин, биров кўрадиган бўлса, яхшироқ кўрсин, деб хўтикни мажбурлаб тўппа-тўғри томга олиб чиққан эди... Бошқа бир куни Насриддинга отаси, бутун дунё ернинг тагида, ўғлим, деб тушунтирганди. Уч-тўрт кундан сўнг кузатса, ўғли ҳовли юзидаги қудукқа энгашиб, нукул остига қараётганмиш. «Нима гап, ўғлим?» Насриддин, ернинг тагини кўраяпман, деб жавоб қилган эди.

* * *

Худди шу пайтлар бир окшом қишлоққа Култепадан сипо кийинган, хушрўй, хушбичим киши меҳмон бўлиб келди. Бадриддиннинг таниши экан — уларникига тушди.

Бадриддин, бу киши амакинг, Мулла Ғулом, ўзлари сартарош, деб болаларига меҳмонни таништирди. Болалар ичида Насриддин узоқ шаҳардан уйларига одам келганига ҳаммадан кўп суюниб, оғзи қулоғига етди. У бошқа жойдаги одамларни ҳам кўриб, суҳбатини эшитишга ишқибоз эди.

Қишлоқда тартиб шу: бировникига меҳмон келса, ҳамма топган-тутганини кўтариб, остона ҳатлайди. Катта давра қуриб, шомдан сахаргача суҳбатлашиб ўтиришади.

Уларнинг уйига ҳам ўша окшом тўйга ўхшаб, ҳам-қишлоқлар ёғилишди.

Тўрдан жой олган Мулла Ғулом — Ғуломжон қишлоқ аҳлини оғзига қаратиб, туни бўйи антика афсона-латифалар айтди.

— Биз аксар ўйламаймиз, ҳамма нарса шоҳга боғлиқ, — деди Ғуломжон. — Ишонмайсизлар, яқин тўрт-беш йил орасида музофотимиз ҳақиқий жаннат бўлиб

кетади... Одамларнинг айтишига караганда, бир куни шохимиз Раҳим Иккинчи жоме масжиди айвонида худога тиловат қилиб ўтирган эканлар. Ёнларига осмондан тўғри ҳазрат Жаброил тушиб, эй худонинг эркаси, айт, музофотингдан қанча одамни жаннатга ёзай, деб сўрабдилар. Шохимиз, битта қолдирмай барчани ёз, дебдилар. Бошларини тебратиб, бунинг иложи йўқ, дебдилар ҳазрат Жаброил. Шох ниҳоятда хафа бўлиб, осмондагини эплотмасанг, ақалли ердагини менга қўйиб бер, одамлар ерда озгина жаннатдагидек яшасин, дебдилар... Яна бир куни масжид айвонида, одамларга бахт бер, худойим, деб шох илтижо қилиб ўтирганларида, ёнларига қандайдир ғариб келиб, тиз чўкибди; худойим, уйимда бола-чақам оч, иккитагина нон берсанг, нима қиларди, деб ёлворибди. Шох қўйинларидан катта бир қопчиқда тилла чиқариб, ҳалиги ғарибнинг олдига ташлабдилар. Ма, ол, тентак, минбаъд иккита нон учун худони, хаёлини чалғитиб, безовта қилиб юрма, дебдилар...

Содда қишлоқ кишилари Ғуломжоннинг гапларини туни бўйи «Ў-ў! О-о!» деб, оғизлари қарнай бўлиб эшитишди.

Ғақат, меҳмонни суюниб қаршилаган Бадриддиннинг неғадир дам сайин феъли айнаб, авзойи ўзгара борди.

Ниҳоят, субҳи-содикда одамлар тарқалишиб, ёлғиз қолишгач, у Ғуломжонга ўпқаланган кишидек, эзилиб қаради:

— Ашулангиз янгими, жўра? Олдин эшитмаган эканман...

— Эй, бу минг йиллик ашула,— синиқ жилмайди Ғуломжон.— Ҳар замонда кимдир чиқиб, айтиб тураркан. Айтяпмиз!

— Бир куни қок ўртасида узилиб қолмайдими?

— Бўлиши мумкин,— деди Ғуломжон кўзларининг туб-туби қандайдир йилт этиб.— Аввалдан номаъқулнинг нонини еб, қўлингга соз олдингми, узилгунича айтаверасан-да!..

Насриддин ҳали бола эканлигидан, отаси нима демоқчи-ю, сартарош нима деди — тушунолмади. Ўзи эшитиб қолган бу гапларнинг маъзини чақолмади.

Унга ажойиб бир инсон, азиз меҳмонга отаси бекордан тирғалиб, озор бергандек, охиригача иззатини ўр-

нига қўймасдан, ўз кадрдонини хафа қилгандек бўлиб туюлди.

У, китобларда ёзилган айрим кишиларга ўхшаб, менинг дадам ҳам ўзидан кўра ақлли, зукко одамларга қизганиб, ғашлик билан қарар, ичида қуяр экан, дадамнинг бу иши яхши эмас, деб ўйлади.

Ҳали бола эканлигидан, менинг дадам балки Ғуломжондан ҳам ақллироқ инсондир, деган гап унинг хаёлига келмади.

Насриддин умрида биринчи марта отасига нисбатан кўнглида инжишми, ранжишми туйди.

* * *

Бунинг бари бежиз эмасди.

Насриддин ўша окшом мижда қокмай отасининг ёнида, пойгакда ўтирган, туни бўйи, барча ҳамқишлоқларидан кўпроқ меҳмоннинг юз-кўзига тикилиб, сеҳрланиб қолган эди.

Насриддинни гапдон, ақлли, чиройли сартарош беихтиёр ўзига мафтун-махлиё қилиб қўйган, унинг кўнглида бир куни келиб, мана шу одам сингари халқ орасига кириб бориш орзуси туғилган эди.

Насриддин чексиз бахтиёр эди!

Ўшанда, айниқса, Насриддин Ғуломжондан ўзи эшитган бутун афсона-латифаларни эринмай кўчиргандек, сўзма-сўз хотирасига жойлаб, маҳкам тугиб олганди.

Мана, энди...

Ҳар куни қишлоқнинг чанг-тўзон кўчасида у катта-кичик барча болаларни атрофига тўплаб, гоҳ чордона қуриб ўтирганча, гоҳ ирғишлаб-сақраб, кўзларини ўйнатиб, айтаётган гапига мос хатти-ҳаракатлар қилганча, ўзи билган афсона-латифаларни қайтариб ётарди.

— Биз кўп нарсадан беҳабармиз,— дерди Насриддин Ғуломжонга ўхшатиб, сиполик билан.— Бизнинг бахтимиз, дунёда одил бир шоҳ бор. Раҳим Иккинчи... Одамларнинг айтишига қараганда, халқ қандай яшайпти, кўрай, деб ўйлаб, шоҳимиз отда кетаётган эканлар. Йўлда, икки киши дўппослашиб, учинчи ажнабий киши четдан уларга қараб, тиржайиб ўтирганмиш. Бекларига, бу иккисини зиндонга ташланглар, деб буюрибдилар шоҳ ғазабланиб. Ахир, булар нега муштлашайпти, ҳақиқат қилмайсизми, деб сўрашибди беклар.

Шохимиз кош-ковоклари солиниб, бегона одамнинг олдида бир-бирини урган халқ ҳеч қачон бахтли бўлмайди, дебдилар... Яна бир куни шох кўчада кетаётиб, икки киши: «Мен олдин эшитганман!», «Йўқ, мен олдин эшитганман!»— деб баҳслашаётганини кўрибдилар. Нимадан жанжал чиққанига қизиқибдилар. «Одам хом ўрик еса, қорни оғришини, отдан йиқилса, бели чиқшини мен олдин эшитганман!»— дебди биринчи йўловчи. «Йўқ, мен олдин эшитганман, менинг ёшим катта, кўпроқ ҳикматни биламан!»— дебди иккинчиси. Шох кулиб, биродарлар, бу ҳовуздаги сувдай гап, ҳамма челаги билан келиб олаверади, бундай нарсалар устида тортишсанглар, ҳеч қачон бахтли бўлмайсанлар, дебдилар...

Насриддин ўй-хаёлини ўғирлаб, қони-жонига чирмовикдай ўралиб олган афсона-латифаларга берилиб қолганидан, Ғуломжондан ҳам кўпроқ ўзи ҳеч қачон кўрмаган, қандайлигини тасаввур ҳам қилолмаган шохга мафтун-махлиё эди.

Унинг юрагида Раҳим Иккинчига нисбатан баёнсиз бир муҳаббат уйғонганди.

У ҳар куни, ҳар соат, шох барчамизнинг отамиз, мен бориб, оддий қаролми, сарбозми, қандай бўлмасин, барибир шохга албатта хизмат қилишим керак, деб ўйларди.

Насриддин шохни кўриб, хизматимни аниқлаб олгандан кейингина, Ғуломжонга ўхшаб, халқнинг орасига кириб бора оламан, деб тушунарди.

Ғуломжон келиб-кетган ўша окшомдан буён, режасини қачон, қайси йўсинда амалга ошириш тўғрисида бош қотирарди.

У ўзининг афсона-латифаларни ёдлаб олиб, баралла айтиб юрганини ҳам, Ғуломжонга, Раҳим Иккинчига нисбатан кўнглидаги муносабатини ҳам имкон борича отасидан яширишга ҳаракат қиларди. Бу борада, унинг назарида, аввалданок отаси билан икки ўртада жарлик пайдо бўлгандек эди. Насриддин, отам қилаётган ишимни маъқулламайди, менинг мақсадимни барибир англамайди, деб кўрқарди.

Лекин у ҳурмат-одобни бузиб, отасига терс боришни ҳам истамас, ҳамма чигаллик ана шунда эди...

Ахийри, Насриддин Култепага боришга шахд этди.

У шунчаки, шахарни бир кўрмоқчиман, деб отасидан рухсат сўради.

Отаси албатта норозиланди. Шунга қарамай, майли, энди катта йигит бўлиб қолдинг, эшагингни миниб, айланиб кел, дунёни кўр, деб ок фотиҳа берди.

Она — она экан. Отасидан бекитиб, онаси Насриддинга уч-тўртта қимматбаҳо тақинчоқларини халтачага тикиб тутқазди. Ёмон кунингда ишлатасан, болам, деб кўзига ёш олди.

Насриддин, йўлга чиқаман, деганида эшаги арқонни узиб, қаёққадир қочиб қолганини пайқади.

У эшагидан жуда хафа бўлди.

Кейин, эшакни топиб, ўшандай шахарга кетавераман, деб ўйлаб, йўлга тушаверди.

Ўз қишлоқлари, яқин бир-икки қишлоқни кўрди. Бепоеън саҳронинг этагига ҳам кирди. Аммо куни бўйи кидириб, эшагини тополмади.

Насриддин олдингидан ҳам кўпроқ эшагидан хафа бўлиб, саҳро ёқалаб бораётганида, кеч кириб, қуёш ботди.

Қаерда тунасам экан, деб фикр қилганича, кетаётган эди, узоқдан лопиллаётган оловга кўзи тушди.

Олов бор жойда одам бор. Одам бор жойда суҳбат, ўтдан бўлак қандайдир ҳарорат.

Насриддин оловга қараб юрди.

Ниҳоят, қуриган каттакон бир саксовул пинжида, гулхан ёнида икки киши ёнбошлаб ўтирганини кўрди.

Яқинлашиб, салом берди.

— Келинг, йигит, — дейишди оловда исинаётганлар ўринларидан ярим кўзғалиб. — Ўтга марҳамат!

Насриддин чўк тушди. Ҳамма қўл очиб, юзига фотиҳа тортди.

Уйдан ўзи олиб чиқиб, кўтариб юрган тугундаги яхна гўшт, нон-узумни Насриддин ўртага, дастурхон ўрнида тўшалган қимнингдир белбоғи устига тўқди.

Унинг янги танишлари анчайин чиройли, обрўли чакмонлар кийишган. Бошларидаги салла ҳам оддий доқа эмасди. Аммо уларнинг эгни негандир кишида совун кўрмагандек таассурот қолдирарди. Уларнинг ўзи ҳам келишган йигитлар; шунинг баробарида, икки-

сининг ҳам юзи бир оз кирми, кўзларининг чети оқариб турибдими — қандайдир озодалик етишмас эди.

Насриддин ўзи сезган бу нарсага ортиқча эътибор бермади. Дунёда ҳар хил одам учрайди. Ҳаммадан сенга ўхшаб тоза юришни талаб қилолмайсан!

Айниқса, янги танишлари Насриддинга, биз сайёҳ овчилармиз, деган ғалати гапни айтишди. Насриддин, кўринишлари бунақалигининг сабаби бор экан-да, деб ўйлади.

Йигитлардан бири ўзини Султон деб таништирди. Иккинчиси, хазиллашибми, чинданми, меники Мўлтон, деб қўйди.

Улар ниҳоят Насриддинга юзланишди:

— Ўзлари ким бўладилар? Қаёқлардан сўраймиз?!

Насриддин кишлоғи-ю, исмини айтди.

— Култепага бормоқчи эдим, — деди у. — Эшагимни йўқотиб қўйдим. Куни бўйи шуни қидириб юрибман.

Йигитлар Насриддиннинг тўғрилигидан завкланибми, кулишди.

— Эшагингиз бир жойга бориб, кози бўлмаганмикин? — хазиллашди ўзини Мўлтон деб таништирган йигит.

— Эҳтимол, шундайдир, Мўлтон ака, — кулди Насриддин ҳам. — Одамлар гаплашаётганда, қулоғини диккайтириб, эшитиб турадиган одати бор эди.

Йигитлар ундан нима учун Култепага бормоқчи эканлигини сўрашди.

Насриддин Фуломжонни эслади. Шохга бориб хизмат қилмоқчи эканлигини ҳам яширмади. Кейин, суюниб, яйраб кетиб, йигитларга ўзи билган барча афсоналатифаларни гапириб берди.

Йигитлар яна кулишди. Бироқ кишлоқдагиларга ўхшаб, кўп анқайиб ҳам қолишмади.

— Сиз жудаям содда экансиз. Афанди! — деди бошини чайқаб Султон.

Вақт алламаҳалга борган эди. Йигитлар, энди ётиб дам олайлик, дейишди. Эртага бизнинг ишимиз кўп, хали яхши ов ҳам қилолмадик, деб тушунтиришди.

Насриддин ҳас-хашакдан ўзига тўшак ясаб, қўлида қолган бояги бўш тугунни ҳам ёзди. Чопонини устига ёпмоқчи бўлиб ечди. Чопон қўйинидаги онаси қўлига тутказган халтачани олиб, боши остига қўйди.

— Халтангизда нима у, носвойми? — қизиксиниб сўради Султон. — Олинг, чекайлик.

— Носни ҳам одам боши остига кўядими?! — кулди Насриддин.

— Пухта экансиз, йигит. Содда бўлсангиз ҳам, ўз ишингизга пишиқ экансиз. Бу яхши хислат, — деди Мўлтон.

Насриддин ўзи тайёрлаган ўринга чўзилганича, чопонини бошига тортди.

... У аёздан жунжикиб, сесканиб уйғонди.

Саҳрода сутдек оқиш бир тонг отмоқда эди.

Насриддин, биринчи навбатда, устида ҳам, ён-вериди ҳам чопони йўқлигини сезди. Бошини кўтариб, атрофга олазарақ қаради.

Гулханда аллақачон ўт сўнган. Бу ерда кечаги танишларининг қораси ҳам, изи ҳам кўринмас эди!

Насриддин ўзича, эй чопон гўрга, деб ўйлади ва шошиб, хас-хашакни титкилай бошлади.

Чопон билан бирга, онаси шўрлик ишониб кўлига топширган халтача ҳам йўқолган эди.

Насриддин игна қидираётгандек, хас-хашакдан ҳовуч-ҳовуч кумгача тўзитиб чикди. Йўк!.. Энди йўк!..

Ниҳоят, у тонгги салқинда титраб-қақшаганича, боши оққан томонга қараб кета бошлади.

* * *

Шўра, Қал-Бек, Қонли, Қорақозон...

Музофотдаги лойшувоқ том, пахса деворли бир-бирининг пинжигига тиқилган пастак уйлардан иборат бу кишлоқлар ор қилмай тақаган номларнинг ўзи нақадар ғариб? Этни сескантиради!

Болаларни, одатда, гул, дейишади. Аммо болаларнинг чоллардан баттар ранги заҳил; тик қараб бўлмайди. Нима, буларнинг барчаси заъфарон гулми?

Ўттиз ёшли аёллар кампирга ўхшайди. Ичи пишиб, тўкилган. Белини ушлайди. Бу ҳали ёш жувон экан, деб ҳавас билан ит ҳам уларнинг юзига қарамайди.

Саҳардан ярим кечагача этигини ечмай, лой кечиб юрган эркаклар Алпомиш бўлибдими?! Елкангни бунча букасан! Кўзингни олиб қочма, йигит бўлсанг! Бошингни эгма!... Уйда эшикка қараб ўтирган — сенинг хотининг! Ярим тунда бориб, уни туртасанми?! Ул!..

Хўп, чол-кампирлар-чи?! Ешлигида қандай бўлса, бу ёғи ҳам шу-да! Аксари ётса, туролмайди, турса, юролмайди. Қалайсиз, ота, ёки, эна, десанг, қиличдай

дейди-ку, лекин бунака занглаган қилични кинидан чиқариб, бировга кўрсатмаган дуруст!..

Азалдан сенинг қисматинг шумиди, халқ?! Кимлар, бошман, деб сенинг бошинга чикмади! Жиловни қўлига олган борки, сени сўяди, осади, ўлдириш пайига тушади! Зиндонга ташлайди! Бу етмаса, сени кийимсиз, оч колдиради! Йўлларда тентираб, сарсон-саргардон бўлишга мажбур қилади!.. Хукмдордан қутулдим, деганингда минг хил тўралар, бекларга тутиласан. Пулдорлар, корчалонлар сени талайди. Булардан ҳам қутулганингда, безорилар, ўғриларга йўлиқасан. Сени булар ҳам уради, тунайди!.. Ҳаммаси сендан кўркиш, ожиз-нотавон, кул бўлиб яшашни талаб қилади!.. Бечора халқ!..

Бечора халқ! Тарих бўйи кўрган кунингда йилт этган офтоб йўқ! Тенг бўламан, дединг, бахтли бўламан, дединг, дунёда ҳақиқат бор, адолат албатта ўрнатилади, дединг... бироқ шоҳмот тахтасидаги сингари, барча от сурди, сен оёқ остида қолиб кетдинг, ҳаммадан олдин қурбон бўлдинг!

Сен ҳамон ишонасан, бечора халқ! Эртанги кунга умидланасан! Одил шоҳ излайсан. Бирон виждонли ҳакам бордир-ку, дейсан! Яна алданасан... Бепоён, яланғоч саҳроларда дийдираб, титраб-қақшаб, юрагинг қон эканлиги кам, оёқларингни тикан шилганича, олдинга судраласан!...

Мана шу ғариб қишлоқлар билан бирга, тенг, ҳашаматли қасри-саройлар, қошоналар ерга тўкиладиган, ҳамма баравар тупроқдан бош кўтариб, бирдек ҳисоб берадиган қиёмат яқинмикан?! Ўшанда буюк бир ҳақиқат тантана қилармикан ёки ҳеч қачон...

...Насриддин эшагини хафа бўлиб кидирганича, атрофдаги қанча қишлоқларни пойи-пиёда кезди.

У эгнига нимадир илиб олиши, кун кўриши керак эди.

Бировларнинг томорқасида ишлади. Бировларга паҳса уриб берди. Мол бокди. Ҳаммоллик қилди.

Ўз қишлоғи, ўз уйида юрган пайтлари оддий одамларнинг ҳаёти нақадар машаққатли, нақадар аянчли эканлигини билмас, бу ҳақда ўйламас ҳам эди. Отасининг эрка ўғли бўлганидан ҳали қўлини совуқ сувга урмаган эди.

Сарсон-саргардонликда Насриддиннинг кўзлари очилди. У энди Гуломжоннинг гапларига ҳам, шохнинг буюклигига ҳам шубҳаланиб, ўз-ўзидан кўнглида иккилана бошлади.

Аmmo Насриддин ҳали бола эди. У, халқнинг аҳволдан вокиф бўлгани учун ҳам шох бахт тўғрисида каттик ўйлаётгандир, барчанинг бошини силашга балки қўли қисқалик қилаётгандир, деган хаёлларга борди. Шу боисдин, йўли тушган кишлокларда ҳамон ўзи билган афсона-латифаларни айтиб, сочиб-экиб кетаверди.

Кунлар шу зайлда ойларга алмашди.

Насриддин устини бутлаб олди. Беш-ўн танга чойчака йиғди.

У эшагини тополмади. Бир куни ўзича: «Эшагим мендан олдин шаҳарга йўртиб колмаганмикин?! Эшак бўлганидан кейин, ундан ҳар нарсани кутиш мумкин!» — деган фикрга келди.

Бу орада кишлокдан-кишлокқа ўтиб, Насриддин шаҳарга яқинлашиб ҳам колган эди.

* * *

Узокдан, худди ердан кўтариб булутларга ўрагандек, баландикда турган, кунгиралари осмонга қадалган Култепа қалъаси кўринди.

Насриддин гоҳ тўхтаб-тикилиб, гоҳ ирғишлаб-югуриб, қалъа пойига етиб келди. Осма кўприкка ўхшаган айланма тош йўлдан юриб, олдида соқчилар шамдек қотган икки тавақали каттакон дарвозадан шаҳарга кирди.

Бу, шаҳар дегани ғаройиб экан! Фишт ётқизилган катта йўллару кишлокники сингари тупроғи билқиллаган тори-танг, узун кўчалар. Томи одамнинг бўйидан ҳам паст каталакдек кулбалару олтин, кумуш куббали гужум дарвозалар ўрнатилган болохонали уйлар.

Йўллар, кўчалардаги қатор яшил-зангор устунларда юлдуз шаклидаги беш киррали япаски фонуслар. Ҳар ер-ҳар ерда боғлар кўзга ташланади. Кўча бўйлариди ҳам мевали-мевасиз дарахт кўп.

Ипдек арикчаларда шилдираб сув оқади.

Фойтунлар йўлни тарақлатиб, бехос ёнингдан елдек ўтади. Отлик сарбозлар. Катта-кичик аравалар. Эшак минган чоллар. Бошига тоғора қўндирган хотин-ха-

лаж... Одам. Одам... Бировнинг афти-ангорини илғамайсан; жун чакмонлр, адрас ва бўз яктаклар... ким-хоб... банорас...

Баъзи бир томларда елпиғичдек патларини ёйиб, товуслар юрибди. Қафасларда тўти, майна, бедана...

Шаҳар — фақат шаҳар эмас, қишлоқ билан иккиннинг қоришмаси экан; юрган одамларнинг ярми шаҳарлик, ярми қишлоқдан келганга ўхшайди...

Насриддин бир ерда қўним топиш, маслаҳат солиш учун энг аввал Ғуломжонни излади.

У барча сартарошхоналарни айланди. Қўча-бозорда дуч келган одамдан сўраб-суриштирди.

Бироқ унинг «амаки»си Ғуломжон — Мулла Ғулом деган зотни ҳеч ким кўрмаган, номини ҳам эшитмаган; танимас ёки таниса ҳам, негадир ўзини танимаган билмаганга олар эди.

Насриддин қийналиб-азобланиб бир ҳафта кечалари шаҳардаги ҳаммомлар гўлаҳида ётганича, кундузлари Ғуломжонни кидириб, ном-нишонини топишга ҳам эришолмади.

Шу ҳафта ичида тўрт-беш марта қасри-сарой дарвозаси олдига ҳам борди. Қилич-қалқон таққан, афтидан, совуққон, баджаҳл соқчиларга нима деб, ичкарига қандай киришни чамалашга фаҳми етмаганидан, орқасига қайтди.

Бир марта Раҳим Иккинчи катта йўлдан фойтунда ўтди. Аммо одам ғужғон ўйнагани-ю, беклар, сарбозлар кўчадаги кишиларни қамчи суриб четга ҳайдашганидан, Насриддин ҳатто узоқдан шохнинг афти-ангорини ҳам кўролмади.

Йўқ, бир ҳафтадан кейин, ҳамма нарса ўрнига тушди...

Насриддин кечаси бозор пинжидаги ҳаммом гўлаҳида ўтин ғарами ичига кириб, ўралиб ётган эди. Сопол кўза, тугун кўтарган қандайдир икки киши туйқусдан келиб қолди. Бировга озори тегмай, гўлаҳларда ётиб юрадиган уйсиз-жойсиз, ғариб одамлар доим учраб туришганидан, улар Насриддинга эътибор беришмади, уни пайқашмади, ҳарҳолда, ўт тафти уриб турган илик ерга ўтиришганча, кўзадан ниманидир култилла-тиб қуйиб ичишиб, кавшанишга тушишди. Ниҳоят, ундан-бундан очиқ-ошкор гурунг қила бошлашди.

— Итдек ишлайман, барака йўқ. Ёнимда ҳемири қолмади, — деди улфатлардан бири. — Эртага яна

мардикорликка чиқаман. Бир оз танга йиғсам, етим-есир бирон қизни бағримга олмоқчи эдим...

— Мен ҳам ёшликда, сенга ўхшаб, қаттиқ бир ишлайман, кейин, қолган умрим пар ёстикда ёнбошлаб ўтади, деб ўйлардим, — шикаста товушда дардини ёрди иккинчиси. — Ўзимни қанча ўтга-чўкка урмадим. Қанча югурмадим. Барибир бўлмади...

— Нега бўлмади? Нега бўлмас экан?!— тажанг-ланди биринчиси.

— Ўзи биз аҳмоқ эканмиз. Қўлингда пул турмагандан кейин... Мана, ҳозир ҳам сен билан бугун топганимизни бугун сочиб, кўкка созуриб юрибмиз. Биздек лаллайган одам...

— Мен энди ундай қилмайман. Лаллайганим етади, тўғри айтдингиз.

— Лаллаймасанг ҳам, гап шу... Ноумид шайтон, албатта одам умидсиз яшамайди. Қўнглингга олма, иним! Лекин ҳалол меҳнат билан бой бўлиш қийин! Қайси бадавлат одамни олмагин, яхшироқ кун кўрай, деб эгри ишлар қилган. Хўп, бой бўлиш шарт эмас, ўзингни бундай оддий эплашнинг ҳам иложи йўқ. Ҳаммаёқда зулм-ситама, ўғирлик, порахўрлик. Қўлтиғингга иккита товуқ қистириб бормасанг, мирза хат битиб бермайди, қози арзингни эшитмайди. Ҳозир тирик юрганингга шукр қилиш керак. Ёвузлик расмга айланиб кетди...

— Шоҳимиз бахт тўғрисида кўп гапирар эканлар. Мен ишонаман. Шоҳни одил, дейишади. Ҳали ҳаммаси яхши бўлиб кетиши ҳам мумкин...

— Ёшсан, пишарсан. Ишонгинг келса, ишонавер. Лекин ўттиз йилдан буён ўз туғишган биродарларини бир ховлига қамаб, остонадан ўткармаган одам одил бўладими?! Шоҳинг бутун ёвузликнинг бошида турибди... Сен Ғуломжонни билармидинг?

— Сартарошми?

— Ўша.

— Гапга уста одам, деб эшитганман. Ўзини танимасдим.

— Биз кадрдон эдик. Ҳақиқатан ҳам, гапга жуда уста эди. Ўзим кўрмадим, лекин музофотда ҳозир кўп шогирдлари чиқиб, ундан ҳам ўтказиб юборишган, дейишади.

— Мендан нима учун уни сўраяпсиз?

— Эшитмаган бўлсанг, айтаман... Ўтган қурбон

ойи ўрталари ярим кечаси қора кийиб, никоб таққан ўнтача одам ховлисига бостириб кириб, Ғуломжонни чавоқлаб кетишибди. Биров, ўғрилар бу ишни қилган, дейди, биров, безори, биров, подшоҳликка дахли бор, дейди. Адашмасам, шу охиргиси анча ҳақиқатга яқин.

— Бечора...

— Бечораликка бечора. Киши ачинасан... Шунга карамай, сирасини айтганда, муттаҳам, товламачи одам эди раҳматли. Ўзи ўзининг бошига етди.

— Кадрдонингизни шунақа дейсизми?

— Эй, ёлғонга йўл очиб, халққа хиёнат қилган бундай серкани бошқа қандай баҳолаш керак?! Баъзан кадрдонлигингга ҳам хафа бўлиб кетасан...

Улфатлар кўзадан ниманидир яна қултиллашиб қуйиб ичишди, кавшанишди.

Кейин, қандай туйқус келишган бўлса, шундай гўлахни тарк этишди.

Насриддин саросималаниб, эс-хушини йўқотиб қўйган эди.

У тишини-тишга босиб, гапга бехос аралашишдан зўрға тийилиб турганди; мана, энди ғўзапоя орасидан сирғалиб чиқиб, ерга мункайиб ўтирди.

Қулоғига чалинган икки кимсанинг тасодиф бир суҳбати туфайли, Насриддин ҳозир ўзини болалик даври тугаб, бирданига улғайгандек ҳис этди!

Бу кеча уйку унга ҳаром бўлган эди.

Ғуломжонни ўкинганча эслаб, агар инсон ақлли, истеъдодли бўлса, жўнгина афсона-латифалар нақадар катта куч-қудратга айланиб кетишига таажжубланди. Шунинг баробарида, ўзи билган афсона-латифаларни бу кунгача завкланиб-бемалол тарқатиб юрганига кўнгида алланечук ғашлик туйди.

Насриддиннинг хаёлида шу кеча қайта-қайта отасининг ғамгин қиёфаси жонланди. Сизни яхши билмаганим, ишонмаганим учун мени кечиринг, дадажон, деб ўйлаб, беихтиёр кўзлари ёшланди.

Унинг назарида, Қултепадан шу дамдаёқ кетиши керак... аммо кетишдан олдин бажарадиган бир иш қолган эди... Шоҳнинг афти-ангорини кўриш, биродарларини чиндан ҳам тирик мурдага айлантирган бўлса...

Бу — Насриддин учун муҳим эди. Чунки, ўз биродарларига жабр қилган одам дунёда ҳеч кимга биродар бўлолмайди!...

Эртаси куни у қасри-сарой дарвозаси олдига дадил борди. Соқчиларга узок кишлокдан келгани, шохни кўриши шарт эканлигини айтди.

Соқчилар аввалида унинг гапига кулишди.

Сўнг, кет бу ердан, ёш бола экансан, ўзингга ёмон бўлади, бошингни сапчадек узиб ташлаймиз, деб дўк-пўписа қилишди.

Сўнг, бу карвонсарой эмас, шохнинг саройи, бу ерга хар ким киравермайди, деб тушунтиришди.

Бироқ Насриддин шахдидан кайтмади.

Соқчилар Бош дарвозабонни чақиртиришди. Бош дарвозабон қандайдир саркардани, саркарда қандайдир бекни чақиртирди.

Улар Насриддиндан шохни нега кўрмоқчи эканлигини суриштира бошлашди. Насриддин шумлик қилди. Аслида, шохни кўрмасам ҳам бўлаверади, лекин ака-укаларини кўриб, ҳар бирининг қулоғига бир оғиздан гап айтишим керак, деб туриб олди.

Саройдаги аъёнларнинг жон-фиғони чикди.

Улар, шохнинг биродарларини ҳеч ким кўриши мумкин эмас, булар ҳам ҳеч кимни кўришмайди, ўттиз йилдан буён тартиб шу, илож қанча, дейишиб, Насриддинга бутун-бор воқеани лаганга солиб кўрсатишди. Сиз, ундан кўра, яхшиси, шохга кирақолинг, деб йиғлагудек бўлиб, ялинишди.

Насриддин қасри-саройга йўналди.

Саркарда-беклар уни орқасидан секин туртиб, Саломхонага киритиб юборишди.

Раҳим Иккинчи тахтда бошини эгиб, пошнаги этиги билан негадир ер чизиб ўтирарди.

Насриддинни кўриб, ўрнидан ирғиб турганича, нима учундир хонада югура бошлади.

Бу, ўзи — кўзлари ичга ботган ориқ-озғин, питирак бир одам... бадбашара бир махлук экан.

Чаён чакқандек, бир оз югуриб-типирчилагач, Насриддинга имо қилиб, буни ким бу ёққа киритди. йўкот, деб телбага ўхшаб бақиршга тушди. Кейин, Насриддинга тикилганича, бақирди:

— Нега кирдинг бу ёққа? Йўкол!..

Насриддин содда, осойишта кулди...

Насриддин номи билан минглаб латифалар яратил-

ган! Бирок ўша куни унга тегишли чавакам биринчи латифа тўқилди.

— Кўп бакираверма, шох, — деди Насриддин. — Менинг эшагим йўқолган эди. Шу ерда эмасмикан, деб кирган эдим...

Дарвоқе, эшак!

Насриддин-ку, айтганини айтиб, қасри-саройдан чиқиб кетди. Унинг вақтида арконни узиб, қочиб қолган эшаги нима бўлди, дерсиз?!

Эшак Қултепа калъаси пойида ўт чимдиб, шаталок отиб, Насриддиннинг шаҳарни тарк этишини кутиб турган экан.

Насриддин эшагини бўйнидан қучиб, суйиб-эркалади.

Сўнг, миниб, секин йўлга тушди...

36

— У менга ишонарди. Ёш боладек ишонарди, ахир! Мен учун қилт этмай ҳаттоки жонини берди. Мен бўлсам...

Оппок тўшакда оқариб ётган Бурҳон Шариф кексайиб қолгани, оғир хаста эканлигини ҳам унутиб, ўрнидан туриб кетди.

Садиржон Бурҳон Шарифни ҳеч қачон бу ҳолатда кўрмаган эди.

Бундан ҳам муҳими: у бир куни яна Абдулла Ҳакимнинг бундай номи эсланиб тилга олинишини ҳаёлига келтирмаган эди.

Гап шундаки, энди кўп сувлар оқиб, орадан анча йиллар ўтган эди!

Бурҳон Шариф бошда ваъда қилиб, кейин Абдулла Ҳакимнинг Насриддин афанди ҳақидаги ёзувларини Садиржонга кўрсатмаган эди. Садиржон ҳам бунга ортиқча қизиққани йўқ.

У Гулхумордан кундан-кун узоқлашиб, бир пайтлар ўзи ёдлаб, кўча-кўйда ўқиб юрган Абдулла Ҳакимнинг шеърларини ҳам, ўшанда қандайдир азиз бўлган шоирнинг номини ҳам эсламай қўйган, бора-бора буткул унута бошлаган эди. Буларнинг бари Гулхуморга тегишли туюлганидан, унга малол келгандек эди!

Садиржон Зевар деган тикувчи қизга уйланган, Зевар — Гулхумор бўлмаса ҳамки, бир-бирларига ўрганиб, меҳр қўйиб, шу кунларда улар тинч-тотув, бахт-

ли хаёт кечиришмоқда эди. Баъзан дунёда одамлар шундай оила қуриб, яхши яшаб ҳам кетишар экан!

Бурхон Шарифни Садиржон сўнгги икки-уч йил ичида кўрмаган эди. Унинг қаттиқ бетоблигини эшитиб, Катта шаҳарга хабар олгани хаяжонланиб келган эди.

Хозир Бурхон Шарифнинг чиндан ахволи танг, чиройли, куч-қудратли, мағрур Бурхон Шариф энди чўкиб-қуриб, чўп-устихонга айланган, рангида ранг кўринмас эди.

Садиржон — ҳаким бўлганлигидан, шусиз ҳам куни муолажа билан ўтаётган беморга ўзича дарҳол дори-дармон қилишга уринди. Лекин ҳаким эканлигидан, у ажалга чора йўқлигини ҳам бошқалардан кўпроқ биларди.

Бурхон Шариф дори-дармондан бир оз енгил тортиб, аввалида улар анчагача ўйчан, босиқ-вазмин гаплашиб ўтиришди.

Кейин, беморнинг ахволи яна оғирлашиб, у алахсирашга тушди.

Ана шунда...

— Мен катта бир ёвузлик қилдим. Бу жиноят, албатта, — деди Бурхон Шариф. — У менга ишонарди...

Садиржон гап нимада эканлигини тезда англаб етмаганидан, Бурхон Шарифни тинчитиб, таскин беришга ошиқди:

— Сиз фариштадек поксиз. Юрган йўлингизда та-ниш-нотаниш қанча кишиларга фақат яхшилик қилдингиз. Одамларни эзгуликка чақирдингиз. Минглаб одамлар бекорга сизнинг номингизни ҳурмат билан тилга олмайди. Ўзингизни ундай камситманг!

Ўрнидан туриб кетган Бурхон Шариф бошини чайқади:

— Бу ҳаммаси оддий. Бу ҳаммаси арзон...

— Арзон эмас! — тажангланди Садиржон. — Ахир, ҳар ким ҳам сиздек ўзини қўрқмай аждаҳонинг оғзига урибдими? Сиз умрингизда ёвузликка очик қарши чиққан одамсиз! Мардлик қилгансиз...

Бурхон Шариф алланечук аламли, истехзоли кулди:

— Мардлик?! Мен одамларга оз-моз меҳр билан қарадим. Эзгуликни истадим. Қурашдим, албатта. Лекин бир қаримсик-қўсани беш йил, бир ғилайни ўн йил қаматдириб юбориб, минг йиллик тарихи бор ёвузликни йўқотиб бўлар эканми?! Биз кимнидир бутга айлантириб, сажда қилишга ўрганиб қолганмиз. Қулмиз! Ҳол-

буки, ёвузлик ҳамманинг қонида кўпириб-тошиб ётибди. Ҳаммамизнинг... — У тоқчадан қандайдир дафтарларни олиб, Садиржоннинг олдига ташлади. — Ман, хужжат. Менинг ёвузлигим, жиноят...

Садиржон паришонланиб қаради: Бурҳон Шарифга бир пайтлар ўзи берган шеърлар дафтари. Яна бир неча дафтар... Абдулла Ҳаким...

— Хўп, Абдуллажон сиз учун жонини берибди. Абдуллажон ҳам мард экан! Сиз бунни кадрлайсиз. Ҳеч қачон унутмайсиз. Лекин ёвузликка қарши инсон барибир курашади. Унинг ўлимига сиз айбдор эмассиз-ку! Нега умр бўйи изтироб чекиб, ўзингизни бурдалашингиз керак?!

— Сиз ҳеч нарсани билмайсиз,— деди Бурҳон Шариф. — Мен бу ишда барибир айбдорман... Мендан Абдулла Ҳаким билан сиз эмас, мен ҳаётда сизлардан кўпроқ миннатдор бўлишим керак! Сизлар дунёдаги эзгулик тимсоли!... Хўп, энди гапнинг индаллосини эшитинг! Ҳаммасини айтаман... Мен Абдулла Ҳакимга, унинг қабри бошида туриб, кўзимда ёш билан, номингни тиклайман, деб сўз берган эдим. Бу, ўшанда, чинакам қасамёд эди! Мен, албатта, тез орада унинг қабрига мрамр тош ўрнатдим. Исмини ўйдириб ёздирдим. Шу билан, ҳаётини менга бағишлаган одам олдида бурчимни адо этгандек, тинчиб кўяқолдим. Ҳолбуки, Абдулла Ҳаким учун мрамр тош... чиройли сағана, от шаклидаги ёдгорлик — буларнинг ҳеч бири муҳим эмасди. Унинг учун, тирик пайтида ҳам, кейин ҳам — ёзганлари муҳим эди! Мен бунни тушунмасмидим?! Ихчам бир китоб тузиб-чиқариш мен учун энди жуда осон эди. Айниқса, сизнинг кўлингиздаги дафтарни олгач, мен бир гал шундай хаёлга ҳам бордим... Ашаддий тўралар ҳам бу ишда менга халал беришмасди. Тирик одам ўзи учун ўзи курашади; марҳумларни қўллаш керак. Бунинг устига, баъзан меросга унчалик диққат қарашмайди... Йўқ, мен ўзим ёзганларини эълон қилиб, Абдулла Ҳакимнинг номини тиклашни истамадим!.. Нега?! Сизнинг кўлингиздаги дафтарни олиб, уйга қайтгач, ўқиш учун Ҳалимага бердим. Шеърларни ўқиб, Ҳалима негасидир бир неча кун кўзлари кизариб юрди. Кейин, кечалари туриб, йиғлаётганини сездим. Ўзимча, шеърдан таъсирланиб, Абдулла Ҳакимга ачиниш шундай қияпти, майли, ўтиб кетади, деб ўйладим. Лекин бир кун тасодифан шеърлар ҳақида гап чиқди.

Мен: «Булар кимга бағишланган бўлса ҳам...» дейшим билан, Ҳалима шуни кутиб юрган эканми, бехтиёрми: «Менга бағишланган...» деб юборди. Шундан сўнг, йиғлаганича бўйнимдан кучоқлаб: «Мен сизни кўпроқ яхши кўрдим, сизга хиёнат қилмаганман... Абдуллажонга эса ачинаман; мен юз буриб кетмасам, у бундай бахтсиз яшаб, ҳалок бўлиб кетмасмиди!» деди. ...Мен биродаримга, мархум биродаримга рашк қилиш бемаънилик эканлигини биламан. Лекин мен Ҳалимани ота-онамдан, болаларимдан ҳам қизганардим. Юрагимда аламми, адоватгами ўхшаган бир ўт ёнди. Мана, Ҳалима дунёдан ўтганидан кейин ҳам... ҳозиргача бу ўт ўчгани йўқ! Мен Абдулла Ҳакимнинг барча ёзганлари, ҳатто афанди тўғрисидагилар ҳам Ҳалима туфайли, Ҳалима учун ёзилганини сезиб турибман. Шу боисдан, булар менинг суюкли аёлимга бағишланган нарсалар, кўринг, деб уларни бировнинг қўлига тутишга ор қилдим! Ўзимча тутган йўлимни тўғри деб ўйлаганимдан, мана, ўттиз йилдан буён Абдулла Ҳакимни ҳаммадан «яшириб» юрибман! Лекин ҳозир, ўлим тўшагида тўлғаниб, дунёда бошқа бир ҳақиқат ҳам борлигини ҳис этаяпман... Одамлар баъзан менга ўхшаб иш тутишганидан, қанча ғаройиб китоблар йиртилиб-йўқолиб кетади. Қанча обидалар ерга тўкиладн. Қанча ёдгорликлардан инсоният маҳрум бўлади... Бу жинойт, албатта! Менинг ҳар хил ёвузлар, корчалонлардан фарқим нима?! Инсон қайта тирилиб, у дунёда кўришадиган бўлса, мен Абдулланинг юз-кўзига қандай қарайман?! Бўлган-бор гап шу... Энди мени қайси йўсинда тушунсангиз, шундай тушунаверинг!...

Садиржон Бурҳон Шарифга гангиб-эсанкираб тикилиб қолган эди...

У ҳаётида жуда кўп эзгу ишлар қилган, табиатан олижаноб бу одамга нима дейишини билмас эди.

Бурҳон Шариф энди тўшакка чўзилиб, юзини девор томонга буриб олди...

Садиржон дафтарларни қўлтиклаб, бўйни, елкаларини букканича, ўйчан, ғамгин бир ҳолатда хонадан чиқиб кетди...

1988—1991 йиллар

МАҲАЛЛАДАГИ МОЖАРО

(Янги хикоялардан)

Ўзи бу бемаъни таклиф Ҳайдар бободан чикди!

Маълумки, қариялар ҳеч вақт ош еб-арак ичиш учун чойхонада тўпланишмайди. Баъзан уларни кампирларнинг томдан нари томонни кўрмай бошлайдиган дийдиёси, талаб-даъволари безор қилиб юборади. Бундай пайтда беихтиёр тенгдошлари даврасида бир пиёла чой ичиб, дунё тўғрисида гаплашгилари келади. Секин уйдан кўчага сирғалишади.

Ўша куни ҳам, аслида, шундай бўлган эди.

Исҳоқ Махсум билан Уста Мўмин бир ёқдан чойхонага энди кадам қўйишганида, иккинчи ёқдан Ака Муродни эргаштирганча, негадир илжайиб Ҳайдар бобо келиб қолди... Шу ўринда бошқалардан ажратиб, нима учун бу қарияни «бобо» деяётганимизни қисқача тушунтиришга тўғри келади.

Тенгдошлари ёш йигитларга ўхшаб ҳамон костюм кийиб, бўйинбоғ тақиб юришганига қарамай, бутун маҳаллада мана шу биргина Ҳайдар бобо катта сокол қўйиб, тўн кийганча, бошига фўта ўраб юради. Сирасини айтганда, бир даврага уюшган бу қариялар барчаси шу тахлит кийинишлари мумкин эди; лекин ҳеч кимга сир эмаски, бизнинг ажойиб замондошларимиз узок йиллар бўйи бундоқ турки-тароватдаги кишини мулла, муллани эса махлукка ўхшаган бир нарса, деб билишган. Ҳозир одил ҳукумат такводорларнинг пилигини кўтариб, айниқса, дуч келган қарияга мулла деб зуғум қилманглар, қабилда янгича фикр юртишга ўтаётган бўлса ҳамки, одамлар учун орқага қайтиш анча қийин. Қайси оксоколга, бор, сокол қўйиб, уйдан тўнингни кийиб чик, кексалигинг билиниб турсин, дейсан. Инсонга ўзига мос кийим ҳам файз бағишлашини ҳаммага бирдек тушунтириб бўлмайди!

Гапнинг индаллоси...

Чойхонада қариялар чой ичишиб, Исҳоқ Махсум

билан Уста Мўмин халқаро аҳволни бир сидра ўгириб чиқишганида, Хайдар бобо ҳалиям негадир илжайиб ўтирарди. Ниҳоят, дўстлари диққатини тортиб, Ака Мурод унинг бикинига туртди.

Хайдар бобо аста йўталиб кўйди. Кейин:

— Менда бир таклиф бор,— деди.— Ўзимиз маҳалланинг олди бўлиб колдик, жўралар. Катта-кичикни, бошини силаб, теграмизга йиғиш, йўлга солиш бизнинг вазифамизга киради! Шу важга кўра, маҳаллада «Ойдин» деган янги бир мукофот таъсис қилсак. Энг яхши, халқпарвар, виждони пок одамга йилига бир марта шу мукофот бериб борилса...

Исҳоқ Махсум билан Уста Мўмин бу гапни эшитиб, бир дам ўйланиб қолишди. Хайдар бобога кўшилиб, Ака Мурод ҳам улардан жавоб кутар эди.

Икки кўлни кўкракка кўйиб ҳақиқатга тик қарайдиган бўлсак, ҳозирги замонда нима кўп — мукофот! Адашиб қайси кўчага кирма, қаршингдан фалон мукофот олган киши чиқади! Кичик бир маҳалланинг ўзича яна мукофот таъсис қилиши шарт эканми?! Лекин... лекин...

Шу фурсатда Хайдар бобонинг сокол кўйиб, чинакам мўйсафидларга хос кийиниши қандайдир аҳамият касб этди. Бошқа биров эмас, китобларда расми босилган Муқимий, Фуркатларга ўхшаш улуғвор киёфадаги бу одамнинг кутилмаганда ўртага ташлаган таклифига жавобан, Исҳоқ Махсум билан Уста Мўминнинг терсайиб «йўк» дейишга юзлари чидамади. Бундан ташқари, умуман, ҳозирги кунда ҳар қандай таклиф кишини ҳаяжонга солади. Одамларимиз шунга ўрганиб қолишган! Исҳоқ Махсум билан Уста Мўмин ҳам хом сут эмган банда. Бир дам ўйланиб тургач, ҳаяжонланиб, бу гапни қаёқдан топдингиз, баракалла, деб юборишди.

Дарвоқе, маҳалла кўмитаси чойхонанинг ўзида эди. Қариялар ўринларидан сапчишиб, одам кўп йўламайдиган ичкаридаги хонага йўналишди; кўлларига қоғозкалам олиб, дарҳол ишни режалашга киришишди.

Мулоҳазага берилмай масалага жўнрок ёндашса, тан олиш мумкин: ният эзгу эди! Одамийликни шарафлаб, катталар мисолида ёшларга таъсир қилиш, уларни тарбиялашга нима етсин! Инсоф юзасидан, яна бир нарсани айтиш керак: кўнгилдаги содда ниятни энди албатта амалга оширмакчи бўлиб, кимирлашга тушган тўрт қариядан ўша куни ҳеч ким, шу ишни ташкил қилсак, ўзимиз ҳам қурук колмасмиз, деган шум хаёлга

бормаган эди. Улар бундай тубанликдан йироқ кишилар эди!

Қариялар бутун маҳалладаги одамларни бирма-бир кўз олдиларига келтиришиб, шошмасдан яқин беш йилга мўлжалланган бир рўйхат тузишди. Беш кишининг исми-шарифини бундай тартибда коғозга тиркашди:

1. Мирҳосил
2. Абдужаббор
3. Қимсан ота
4. Қаюмжон
5. Истам ака

Йўк! Ҳамма иш хамирдан кил суғиргандек кетаверади, биз назорат қилиб турамыз, деб ўйлаб, қариялар каттик аёлашишган эди.

Улардан ким оғзидан гуллагани маълум эмас, ўша кунлик, орадан икки соат ҳам ўтмай, бутун маҳалла мукофотнинг хидини билиб, аллақандай ғимирлаб қолди. Пичир-пичир, шивир-шивир... ўша кундан бошлаб, маҳаллада четдан кўз илғамайдиган ажиб бир можаро кўзгалди. Ким экан энг яхши, халқпарвар, виждони пок одам, бир кўрайлик-чи!..

Шу ҳафтанинг охириги кун ичун чойхонага Жўрақулов деган олим кириб келди. У қариялар билан қуюк сўрашгач, бундай гап қилди:

— Яхши бир ишни бошлапсизлар, отахонлар. Менга ёқди! — Кейин, хайъатга ўзини қўшган алпозда дардини ёрди: — Биринчи мукофотни Ботирхон акамга берсак, олармиканлар? Арзимаган нарсани бериб мени камситибсизлар, демасмиканлар? Хафа бўлмасмиканлар?!

Ботирхон ака катта бир идорада каттагина мавқе эгаллаган, аммо бурнидан курт ёғадиган бетамиз бир киши эди. Жўрақулов чойхонадан чиқиб кетгач, қариялар энсалари қотиб, ташвишланиб, узок машварат қилишди. Боягидек одамга бу мукофотни бериш — жиноятга тенг! Бермасанг, қиш ўртасида ўн кун иссиқ сувни боғлаб ташлаш ёки тўй қилаётганингда уч кун чирокни ўчириб қўйиш — қўлидан келади! Тўртта қариянинг қасрига бегуноҳ халққа жабр бўлиши аниқ. Қандай йўл тутмоқ керак?!

Қариялар ғуссага чўмиб, хаёлга толиб, илож-нонлож, биринчи мукофотни шу лаънати олса олсин, бундан сўнг ҳар кимга беравермаймиз, деган гапни маъқул

топишди. Бирок шу билан можаро тинди, деб ўйлайсизми?!

Бу дунёда мен ёмонман, мен виждонсизман, дейдиган одамни учратиш кундуз куни осмонда юлдузни кўришдан ҳам мушкул экан! Дунёда, мен олганимни олганман, бўлди, дейдиган одамларни ҳам баъзан кундузи чирок ёкиб кидиришга тўғри келар экан!.. Олдинлар одам кам кирадиган чойхона кундан-кун арининг инига айлана бошлади. Ҳали Ботирхон акага мукофотни бериб-бермай, ўзи келиб ялтоқланиб мукофот сўрайдиганлар, талаб қўйиб, дўк урадиганлар пайдо бўлишди! Икки ҳовлиси бўлатуриб, беш хонали уйни қўлга киритган Рўзимат ака дейсизми... бир умр етим болалар нонини туя қилган Комилбой дейсизми... ҳамма мукофотга даъвогар эди! Иш шу даражага бориб етдики, ҳатто Аҳмад дўкандор кўтара савдога ўтиб, қарияларга оппа-очик, менга сенларнинг юз сўм пулинг керак эмас, обрў учун берасанлар, бўлмаса эртадан дўкони очмайман, деди!..

Кунга тун уланиб, шу тахлит мўлжалланган беш йил ҳам орқада қолди...

Бир куни бошдан-охир барча машваратларда оғзига сув олиб мик этмай ўтирган Ака Муродга беҳосдан тил битди.

— Хўш, энди янги рўйхат тузамизми? Буёғи мукофотни нима қилдик?! — деди у мазах-аралаш бир оҳангда. Кейин, юмшаб, кўшиб қўйди. — Олдинги рўйхатдан бир кишига берайлик, ақалли. Уят бўлиб кетди...

Мулзам кўйда ўтирган Исҳоқ Махсум билан Уста Мўминга, айникса, Ҳайдар бобога жон кирди. Уларга шармандалиқдан қутулишнинг бирдан-бир йўли шу бўлиб туюлди.

Қариялар кўчадан ўтиб кетаётган боладан исми-шарифи рўйхатда биринчи турган оддий муаллим — Мирҳосилни чақиртиришди.

Кўп кутдирмай, Мирҳосил чойхонага кириб келди.

— Бизнинг кичик бир мукофотимиз бор, эшитгандирсиз, — деди Исҳоқ Махсум салмоқлаб. — Шунини бу йил сизга бермоқчимиз!

Мирҳосил катта бир мактабда дарс берса ҳамки, ҳозиргача кўп ақлли гапларни эшитган қарияларга ўта хашаки гапни айтди:

— Мен доим кўнглим буюрган ишни қиламан. Мукофот олиш учун ҳеч иш қилганим йўқ.

— Шунинг учун ҳам сизга беряпмиз-да! — асабийлашиб, тўнғиллади Ҳайдар бобо.

— Бунақаларга у берилмайди, шекилли... Мен ололмайман!

Шундай деб, Мирҳосил чойхонадан этак силкиганча, кайтиб кўчага чикиб кетди.

Қариялар гангиб-паришонланиб қолишди. Улар буни кутишмаган эди.

Энди нима қилиш керак?! Ишни эски тартибда олиб бораверган маъқулми ёки тўхтатган маъқулмикан... ҳеч ким ҳеч нарса деёлмасди!

(Сиз қандай маслаҳат берасиз, биродарлар? Фикрингизни бизга ёки қарияларнинг ўзига ёзиб юборолмайсизми?! Уларнинг адреси:

*Конжут маҳалла,
тупик Чорноя,
уй рақам 15..)*